

પ્રકાશક : ગોપાલદાસ જ્ઞાનાર્થી પટેલ,
મંત્રી, શ્રી જ્ઞાનસાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ
અમદાવાદ

આવૃત્તિ બીજી, સન ૧૯૩૮

એક રૂપિયા

મુદ્રક : જીવણજી દાસાજી દેસાઈ,
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

ઉપોદ્ધાત

૧

આ ગ્રંથ જૈન આગમગ્રંથોમાંના ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’નો જ્ઞાયાનુવાદ છે. જૈન આગમગ્રંથોમાં તેને ‘મૂલસૂત્ર’ કહેવાતા વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. ‘મહાવ્યુત્પત્તિ’ ગ્રંથમાં ‘મૂલગ્રંથ’ શબ્દ ‘શુદ્ધના પોતાના શબ્દો’ એવા અર્થમાં આવ્યો છે. બીજે પણ ‘મૂલ’ શબ્દ એવા અર્થમાં વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. એટલે જૈનોએ પણ ‘મૂલ’ શબ્દ ‘મહાવીરના પોતાના શબ્દો’ એ અર્થમાં વાપર્યો હોય એમ બનવાજોગ છે.

ઉપરની માન્યતાને બીજી રીતે પણ ટેકા મળે છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના છેલ્લા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે, “આ પ્રકારે મુમુક્ષુઓને માન્ય એવાં ૩૬ ઉત્તમ (ઉત્તર) અધ્યયનો પ્રગટ કરીને રાતપુત્ર શ્રીમહાવીર ભગવાન પરિનિર્વાણ પામ્યા, એમ હું કહું છું.” [૩૬,૨૬૭] કલ્પસૂત્રના જિનચરિતમાં પણ કહ્યું છે કે, મહાવીર ભગવાન

તેમના છેવટના ‘પઞ્ચગુસન’ દરમ્યાન પુણ્યનાં તથા પાપનાં ફળ વર્ણવતાં ૫૫ અધ્યયનો અને ૩૬ અણુપૂજ્યા પ્રશ્નોનું વિવરણ કરીને નિર્ણય પામ્યા. ‘કલ્પસતા’-કાર જણાવે છે કે એ ૩૬ પ્રશ્નોનું વિવરણ એ જ ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’. જૈન આગમોમાં ‘૩૬ અધ્યયનો’ અને ‘અણુપૂજ્યા પ્રશ્નો’ એ બંને વિશેષણ લાગુ પડે તેવો જીજ્ઞે કાંઈ અંધ ન હોવાથી તે માન્યતા સ્વીકારવામાં વાંધો લાગતો નથી. ઘણાં આગમોની શરૂઆત એવી રીતે થાય છે કે, જંભુસ્વામીએ સુધર્મસ્વામીને પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને સુધર્મસ્વામી એ પ્રશ્નના જવાબમાં તે આગમ કહી બતાવતા હોય. પરંતુ ઉત્તરાધ્યયનમાં તેવું કાંઈ જણાતું નથી; તથા તેનાં અધ્યયનોને ‘અણુપૂજ્યા પ્રશ્નોનું વિવરણ’ એવું વિશેષણ બંધબેસતું આવે છે. અદ્વયત જીજ્ઞ, ઝોળમા અને ઝોળાણીસમા અધ્યયનમાં સુધર્મસ્વામીએ જંભુસ્વામીને ઉદ્દેશી મનાતા કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શબ્દો છે, જેમકે : ‘ધુનમ્ મથાયુર્ધસ્તેન મગવત્ત એવાદ્યાતમ્ ।’ પરંતુ તે બધું કાંઈએ પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું હોય એવું નથી.

આ ઉપરાંત, ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નામનો જે અર્થ નીકળી શકે તેમ છે, તે ઉપરથી પણ ઉપરની દલીલને ટેકો મળે છે. ‘ઉત્તરકાંડ,’ ‘ઉત્તરખંડ,’ ‘ઉત્તરઅંધ,’ ‘ઉત્તરવક્ત્રી’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘ઉત્તર’ શબ્દ ‘પછીનું’— ‘છેવટનું’ એવા અર્થમાં વપરાયો છે. એટલે ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નો અર્થ ‘છેવટનાં—અંતિમ—અધ્યયનો’ એવો જ થાય. ‘સૂત્ર’ શબ્દ તો જૈનો અને જૌદો ‘શાસ્ત્રઅંધ’

એવા અર્થમાં જ વાપરે છે; તેને અને બ્રાહ્મણોના સૂત્રગ્રંથોની શૈલીને કશી લેવાદેવા નથી.

જૈન પરંપરા ‘ઉત્તરાધ્યયન’ના વિષયને મહાવીર ભગવાને છેક છેવટે કહ્યો હતો એવું માન્ય રાખે છે, પરંતુ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નામનો અર્થ એ રીતે કરતી નથી. નંદીસૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે: “આ અધ્યયનો સર્વ અધ્યયનોના નિગમ-સાર-રૂપ છે.” એટલે કે, તે ‘ઉત્તર’ શબ્દનો અર્થ ‘ઉત્તમ,’ ‘શ્રેષ્ઠ,’ એવો લે છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર’ના ટીકાકારો પણ ‘ઉત્તર’ શબ્દનો અર્થ એવો જ લે છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પુસ્તકના કે તેના વિભાગના નામ તરીકે એ શબ્દ ‘અંતિમ’—‘છેવટનું’ એવા જ અર્થમાં વપરાય છે.

આ બંધી ચર્ચા ધ્યાનમાં રાખી આ અનુવાદનું નામ ‘ભગવાન મહાવીરનો અંતિમ ઉપદેશ’ એવું રાખ્યું છે. છતાં તે ઉપરથી એવું માનવાની જરૂર નથી કે એ આખું સૂત્ર ભગવાન મહાવીરના જ શબ્દોમાં છે, કે ખીજા પણ કોઈ એક જ લેખકની કૃતિ છે. ટીકાકારો તો દરેક અધ્યયનને આગળના કે પાછળના અધ્યયન સાથે કેવો સંબંધ છે તે દર્શાવવા તેમના રિવાજ મુજબ પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ ઉપરચોટિયા નજર કરનારને પણ લાગ્યું વિના રહેશે નહિ કે, તેમાં ભિન્ન ભિન્ન યાગનો જુદે જુદે સમયે જુદે જુદે હાથે એકત્રિત થયેલી છે. આપણે એ વસ્તુ જરા વિગતથી તપાસીએ.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું પ્રયોજન વર્ણવતાં જૂના ગ્રંથોમાં જણાવવામાં આવે છે કે, તેનો હેતુ, ‘યુવાન ભિક્ષુને

તેનાં મુખ્ય કર્તવ્યોનું જ્ઞાન કરાવવું; ઉપદેશ અને દર્શાવ
 વડે બિશુજીવનની આવશ્યકતા તેના મન ઉપર દસાવવી;
 તેના માર્ગમાં આવતાં વિદ્યો અને મુશ્કેલીઓ જાણત તેને
 સાવચેત કરવો; તથા તેને કાંઈક સૈદ્ધાંતિક માહિતી આપવી,
 — એ છે. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે
 કે, જૈન આગમોમાં ખરેખર જૂના કહી શકાય તેવા
 આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, વગેરે ગ્રંથો — કે જેમાં ઉત્તરાધ્યયનનો
 પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે — તે જધામાં, પછીના —
 મુખ્યત્વે ગણ^૧ — ગ્રંથોની માફક ભાષે જ કાંઈ ખાસ
 સૈદ્ધાંતિક કે દાર્શનિક ચર્ચાઓ કે વિવરણો હોય છે. પરંતુ
 ઉત્તરાધ્યયનમાં કેટલાંક અધ્યયનો એવાં છે કે જેમાં માત્ર
 સૈદ્ધાંતિક માહિતી છે. તે જેમકે : ૨૪મું, ૨૬મું, ૨૮મું,
 ૨૯મું, ૩૦મું, ૩૧મું, ૩૩મું, ૩૪મું, અને ૩૬મું. આ નવ
 અધ્યયનોમાં માત્ર સૈદ્ધાંતિક જાણનો જ ચર્ચા છે અને
 તે પણ પછીના આગમગ્રંથોમાં કે આગમગ્રંથો
 ન ગણાતા ગ્રંથોના ત્રેખકોનાં પુસ્તકોમાં (જેવાં
 કે ઉમાસ્વાતિનું ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’) આવતી પરિભાષામાં.
 અત્રગત, જાંધી જાણનોમાં તે ભાગો પછીના ગ્રંથોના
 મુદ્દાઓ સાથે નથી જ મળતા આવતા; તેમજ તેમનું
 વિવરણ પણ પછીના ગ્રંથો જેવું છેક દાર્શનિક નથી.

૧. ઉત્તરાધ્યયનનાં ૩૬ અધ્યયનોમાંથી ૨૯મું અધ્યયન,
 ૨૯ અને ૧૬મા અધ્યયનનો સંસ્કૃતનો ભાગ, તથા છઠ્ઠા
 અધ્યયનને અંતે થોડી લીટીઓ ગદ્યમાં છે. બાકીનો બધો ૧૬૪૩
 મ્થોકો જેટલો ભાગ પદ્યમાં જ છે.

હવે, એક વાત તો તરત જ ધ્યાનમાં આવશે કે, માત્ર સૈદ્ધાંતિક મુદ્દાઓ ચર્ચાતાં એ અધ્યયનો ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં જ એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં છે.^૧

વળી એ પણ એક ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત છે કે, આ છેવટનાં અધ્યયનો સિવાયનાં બીજાં તમામ અધ્યયનોમાં બીજા આગમ ગ્રંથોનો કે તેમના અસ્તિત્વનો કોઈ પણ ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી; બ્યારે તે છેવટનાં અધ્યયનોમાં આગમોના તેમજ તેમાંથી પછીના સમયના કેટલાક ગ્રંથોના ઉલ્લેખો છે.^૨

૧. જો કે તેમનો ક્રમ સજગ નથી; તેમની વચ્ચે ભિન્ન વિષયવાળાં અધ્યયનો વેરાયેલાં પડ્યાં છે. પરંતુ તેવાં અધ્યયનોમાંથી માત્ર ૨૫ મું અધ્યયન જ વસ્તુતાએ પ્રાચીન ગણી શકાય તેમ છે; કારણ કે તેમાં સુતનિષાદ જેવા વૃદ્ધા બૌદ્ધ ગ્રંથના કૃશઓ સાથે તદ્દન મળતા આવતા થોડા પણ તરત ધ્યાન ખેંચે તેવા ભાગો છે. ૨૭ મું અધ્યયન પણ પ્રાચીન સૈદ્ધાંતું છે અને તેને ગર્મ નામના પ્રાચીન ઋષિના નામ સાથે સાંકળવામાં આવ્યું છે. ૩૨ મા અધ્યયનમાં પ્રમાદરણો વિષે સામાન્ય ધાર્મિક ચર્ચા છે; અને ૩૫ મા અધ્યયનમાં બિશ્વના જીવન વિષે ઉપલક્ષ્ય માલિની છે. આ ચાર અધ્યયનો બાદ કરતાં, ઉત્તરાધ્યયનનાં ૨૪ થી માંડી અંત મુદ્દીનાં બધાં અધ્યયનો માત્ર સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાને લગતાં છે.

૨. જુઓ ૨૪,૩ (બાર અંગો વિષે); ૨૮,૨૧ (અંગો અને અંગબાહ્ય ગ્રંથો વિષે); ૨૮,૨૩ (૧૧ અંગો, પ્રપીણા અને દૃષ્ટિવાદ વિષે); ૩૧,૧૩ અને ૧૬ (સૂત્રકૃતાંગના બે ખંડો વિષે); ૩૧,૧૪ (જુદા અંગનાં ૧૬ અધ્યયનો વિષે); ૩૧,૧૭ (દશાશ્રુતરકંધ, જુદરકંધ અને વ્યવહારસૂત્રનાં ૨૬ અધ્યયનો વિષે); ૩૧,૧૮ આચારાંગ (પ્રકલ્પ) નાં ૨૮ અધ્યયનો વિષે.

આ ઉપરથી એટલું તો જરૂર દ્વિતી યાય છે કે, ઉત્તરાધ્યયન કાર્ષ્ણિક એક લેખકની કૃતિ તો નથી જ. શરૂઆતનાં તે ગ્રંથ ધર્મપદ, મુક્તિનિપાત જેવા પ્રાચીન ગૌદી ગ્રંથો જેવો હશે. તેમાં ન વખતે સૈદ્ધાંતિક ગાળનોનો સમાવેશ નહિ થતો હોય. પરંતુ પછીના વખતમાં, તે ગ્રંથને શાસ્ત્રનું કે સિદ્ધાંતગ્રંથનું સ્વરૂપ આપવાના ઇરાદાથી તેમાં તેથી ગાળનોવાળાં અધ્યયનો એક સાથે કે જુદે જુદે સમયે ઉમેરવામાં આવ્યાં હશે. તે અધ્યયનોમાં મળી આવતી કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ જોતાં તે નવે અધ્યયનો એક જ લેખકની કૃતિ હોય એમ માનવાનું મન થાય છે. અને તેમાં આવતા આગમગ્રંથોના ઉલ્લેખો ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ પણ કહી શકાય કે, સ્વેતાંગરોના આગમગ્રંથોને નિશ્ચિત સ્વરૂપ અપાયા બાદ ધણે વખતે એ બાગો ઉમેરવામાં આવ્યા હશે.*

• જો કે ચોક્કસ અંગગ્રંથમાં ઉત્તરાધ્યયનનાં ૩૬ અધ્યયનો જણાવવામાં આવ્યાં છે, અને દ્વિપસૂત્રમાં ૩૬ અણુપૂજ્યા પ્રસંગો ઉલ્લેખ છે; છતાં તે ઉલ્લેખો પોતે જ કયા સમયના છે એ જ આપણે અત્યારે ચોક્કસ કહી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ એટલું જરૂર કહી શકીએ કે, ત્રીજા અને ચોક્કસ અંગમાં આવતી ગણતરીઓ આગમ ગ્રંથોના પ્રાચીનતમ ભાગો—કે જ્યાં ઉત્તરાધ્યયનનો પણ સમાવેશ થાય છે—કરતાં તો અર્વાચીન જ છે. દ્વિપસૂત્રે આચારાંગમાંથી જ ધણો ભાગ ઉનાર્યો છે. એટલે ઉપર જણાવેલા દ્વિપસૂત્રના ઉલ્લેખને વસ્તુતાએ પ્રાચીન પરંપરાનો કેટલો દેકો છે, તે કહી શકાય તેમ નથી.

એ નવ અધ્યયનોને આપણે એક જ લેખકની કૃતિ માનવાની હિંમત કરી પણ શકીએ; પરંતુ તે સિવાયનાં બાકીનાં અધ્યયનોની બાબતમાં તેમ કરી શકાય તેમ નથી. તેમાંનાં કેટલાંક ઉપદેશાત્મક અધ્યયનો અથવા તેવાં અધ્યયનોમાંના ઘણા ભાગો ધર્મપદ કે શુત્તનિપાત જેવા જૂના જૌદ્દ ગ્રંથોમાં પણ આપણે કલ્પી શકીએ. અલગત તે ભાગોમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક ભાગો કે શ્લોકો એવા જરૂર છે કે, જે માત્ર જૈન ગ્રંથોમાં જ મળી આવે. એ બધાં ધાર્મિક શુભાપિનો કે મુક્તો બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પણ બહુ પ્રચલિત હતાં; અને તેમને માત્ર જૈનો કે જૌદ્દોની જ માલકીનાં ન કહી શકાય. બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય પણ એ બધાં શુભાપિનો કે મુક્તોમાંથી ઘણાંખરાંનો રચયિતા હોવાનો દાવો જરૂર કરી શકે. એટલે એ પ્રાચીન 'શ્રમણ કાવ્ય' કહી શકીએ તેવા ભાગો એક જ લેખકના કે ભગવાન મહાવીરના માનવાને બદલે હિંદુસ્તાનના શ્રમણ સંપ્રદાયોમાં અતિ પ્રાચીન સમયથી ચાલતા આવેલા સામાન્ય વારસાકી માનવા લેઈએ. હિંદુ શું, જૌદ્દ શું, કે જૈન શું, બધા શ્રમણ સાધુઓએ એ અખૂટ ભંડારમાંથી પોતપોતાની માન્યતાઓને અનુકૂળ થાય એવા ભાગોને પોતપોતાની રીતે સ્વીકાર્યા છે, તેમાંથી પુષ્ટિ મેળવી છે, તથા પાછો તે ભંડાર પોતાના ક્ષણથી વધુ સમૃદ્ધ કર્યો છે.

એ ધાર્મિક ઉપદેશાત્મક ભાગ ઉપરાંત પ્રાચીન દંતકથાઓવાળો એક જુદો હિસ્સો ઉત્તરાધ્યયનમાં છે : ૯. નેમિરાજનો મૃહત્યાગ; ૧૨. હરિરેશજલ; ૧૩. ચિત્ર અને સંભૂત (એ હરિજન ભાઈઓ); ૧૪. ઇયુકાર નગરના દેવો;

૧૮. સંયત રાજ; ૧૯. મૃગાપુત્ર; ૨૦. અનાથ મુનિ; ૨૧. સમુંદ્રપાત્ર; ૨૨. રથનેમિ; ૨૩. કેશી અને ગૌતમ; અને ૨૫. સાચો યજ્ઞ—એમ તેવાં કુલ ૧૧ અધ્યયનાં છે. એમાંની કેટલીક દંતકથાઓ ધાત્રીઓ કે ગૌદ ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે; એટલે તેમને પણ ‘શ્રમણ-કાવ્યો’ની સામાન્ય માલિકાની જ ગણવી જોઈએ. પણ તેમાંના કેટલાક ભાગો ખૂબ જ જાણીતા છે; અને તેમને તે સંપ્રદાયની જ પ્રાચીન દંતકથાઓના અંગમત માનવા જોઈએ. ૬, ૧૩, ૧૪ અને ૨૨ માં અધ્યયનની દંતકથાઓને પ્રથમ વર્ગની ગણી શકાય; અને ધાત્રીનીને ખાસ જાણી શકાય. જે કે તેમાં પણ ૧૬ માં અધ્યયનમાં આવતું નરકનાં દુઃખોનું વર્ણન બીજે પણ મળી આવે તેમ છે; ૨૦ માં અધ્યયનમાં શ્રેણિક રાજ અને યુવાન સાધુની મુલાકાત સુતનિપાતના પદ્યગદ્યના સુતમાં આવતા વર્ણનને મળતી આવે છે; તથા ૨૨ માં અધ્યયનમાંના કેટલાક શ્લોકો સુતનિપાત કે ધર્મ-પદના શ્લોકોને કાંઈક અંશે મળતા આવે છે.

આ દંતકથાઓવાળો ભાગ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પ્રથમ એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હશે એમ કહી શકાય. પછી તેમાં ઉપર જણાવેલો ધાર્મિક ઉપદેશાત્મક ભાગ ઉમેરવામાં આવ્યો હશે. આમ ધાર્મિક ઉપદેશો તથા પ્રાચીન દંતકથાઓ અને કહાણીઓવાળો ભાગ મળીને મૂળ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર બન્યું હશે. એ કેટલું જૂનું હશે તે કહેવું અશક્ય છે; પરંતુ પાટલિપુત્રના સંધે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ના અરસામાં જાણીતા આગમગ્રંથો એકત્રિત કે વ્યવસ્થિત કર્યા એવી જાણ પરંપરા માંની લાઈએ—કે જ ન માનવાને

આપણી પાસે ખાસ કારણો નથી—તો પછી મૂળ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રને તે સમય જેટલું જૂનું તો ગણવું જ નોંધ એ. પછીનો સૈદ્ધાંતિક મુદ્દાઓવાળો ભાગ ક્યારે તેમાં ઉમેરાયો તે બાબતમાં આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે, ઇ. સ. ૫૨૬ના અરસામાં મળેલા વલ્લભીના સંઘે આગમગ્રંથો છેવટના વ્યવસ્થિત કર્યા ત્યારે અત્યારના ઉત્તરાધ્યયનનો ઘણો ખરો ભાગ જરૂર અસ્તિત્વમાં આવી ગયો હશે.

એ વાત તો ચોક્કસ કે ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’ ની મુખ્ય મહત્તા તેમાં આવેલા ઉપરના પ્રાચીન ભાગોને કારણે જ છે. એ ભાગમાં જ વિશિષ્ટ જીવન અને સાધનને વરેલા શ્રમશુ સંપ્રદાયોએ એકઠી કરેલી કે પછીના સાધકોને માર્ગદર્શન થાય તે માટે સોંપેલી ગાથાઓ અને કથાઓનો સમાવેશ થાય છે. જૈન શ્રમણોએ પોતાની કહોર કે એકાકી સાધનામાં જે ગાથાઓ દ્વારા પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મેળવ્યાં, તેમજ જે ગાથાઓને પોતાની પાછળ આવનારાઓને માટે તેમજે અમૂલ્ય રત્નોની માફક કાળજીથી સંઘરી રાખી અને નષ્ટ ન થવા દીધી, તે ગાથાઓનું આપણને આ ગ્રંથમાં દર્શન થાય છે. આખા ગ્રંથમાં કેટલુંક અર્વાચીન ભણે હો, પણ તેમાં જે પ્રાચીન છે, તે ખરેખર પ્રાચીન છે, અને તે આપણને તેમાં જ મળી શકે તેમ છે. તે ધાર્મિક ઉપદેશાત્મક ભાગો જ અતિ પ્રાચીન કાળથી જૈન સમાજને આકર્ષતા આવ્યા છે. જૈનોના સ્થાનકવાસી અને શ્વેતાંશર એ બંને ફિરકાઓને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પૂર્ણ રીતે માન્ય છે; દિગંબરો તો બીજાં આગમોની પેઠે આ ગ્રંથને પણ છોડી બેઠા છે; પરંતુ વસ્તુતાએ

જોઈએ તો આ ગ્રંથમાં તેમની માન્યતાને પ્રતિદૂળ એવું કાંઈજ નથી જૈન શું, કે જૈનોતર શું, કોઈને પણ અતિ પ્રાચીન કાળના ‘શ્રમણશાસ્ત્ર’ કહી શકાય તેવા તેજસ્વી સાહિત્યનો પરિચય કરવો હોય, તો ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’ જાતું કર્ષે છૂટકો જ નથી.

૨

આપણે ઉપર જોઈ આપ્યા કે ઉત્તરાધ્યયનમાં છેવટે કેટલોક સૈદ્ધાંતિક ભાગ સંગ્રહાયેલો છે. એ વિભાગ પોતે બન્ને પછીના વખતમાં ઉમેરાયો હો, પરંતુ એ વિભાગને મળતી કાંઈક પણ જૂની સૈદ્ધાંતિક પરંપરા તો પહેલાં પણ હશે જ. એક રીતે એમ જ કહેવું જોઈએ, કે એ સૈદ્ધાંતિક પરંપરાને અનુદૂળ એવા ઉપદેશો અને કથાઓનો જ ઉત્તરાધ્યયનમાં સંગ્રહ છે. અને એ દૃષ્ટિએ આખા ઉત્તરાધ્યયનને એક સળંગ ગ્રંથ તરીકે જોવામાં કશો વધિા નડે તેમ નથી. અલગત એ સૈદ્ધાંતિક ભાગ અતિ પારિભાષિક અને અતિ સંક્ષિપ્ત છે. ૨૯ મા અધ્યયનમાં તો આખા જૈન સિદ્ધાંતને એક — બે — ત્રણ — ચાર એ પ્રમાણે ૭૮ સુધીના સંખ્યાનુક્રમ સાથે સાંકળીને રજૂ કર્યો છે. તરવોનું એવું નિરૂપણ પરિભાષા તેમજ આખા સિદ્ધાંત સાથે નિકટનો પરિચય માગી શકે છે. એટલે એ ભાગ જૈનોતર વાચકને કે શરૂઆતના જૈન અભ્યાસીને પણ નીરસ કે મુશ્કેલ જ લાગવાનો. પરંતુ, જો જૈન આચાર જૈન સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જ રચાયો હોય — અને વાસ્તવિક રીતે પણ તેમ જ છે — તો વચકે શરૂઆતમાં જ જૈન સિદ્ધાંતની આછી

રૂપરેખા સાથે પરિચિત થઈ જવું અતિ આવશ્યક છે. આપણે પ્રથમ તેમ જ કરીએ.

બીજા ભારતીય દર્શનોની જેમ જૈન દર્શનનું પણ મૂળ પ્રયોજન મોક્ષ છે. તેમની પેઠે જ તે પણ માને છે કે આત્માની સદેહ સ્થિતિ એ જ દુઃખનું મૂળ છે. ત્યાં સુધી આત્માને દેહબંધન છે, ત્યાં સુધી તેને અંતિમ દુઃખમુક્તિ કે સુખપ્રાપ્તિ થવાનાં જ નથી. તેથી આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ શું છે, અને તેને દેહ શાથી પ્રાપ્ત થયો છે એ જાણવું, અને તે જાણી તેને દૂર કરવાનો ઉપાય યોજવો, એ જ મનુષ્યજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે. જૈનદર્શનનું એવું મંતવ્ય છે કે, એ બધું જાણવાનો ઉપાય ‘સદ્ધર્મ’ સિવાય બીજો કોઈ નથી. ‘સદ્ધર્મ’ એટલે જ્ઞાની પુરુષોએ વર્ણવેલું ભાવેનું યથાર્થ સ્વરૂપ. જેના આત્મા ઉપરથી મોહનીય, આવરણીય, અંતરાયક વગેરે કર્મબંધનો દૂર થવાથી જેને આત્માના શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેનો પુરુષ બધા ભાવેને યથાતથ જાણી તથા વર્ણવી શકે છે. તેથી કેવળજ્ઞાની જિનોએ વર્ણવેલા ભાવો જાણવા, તેમાં શ્રદ્ધા કરવી અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવું એ જ ‘મોક્ષમાર્ગ’ છે.

પરંતુ, અહીં પ્રશ્ન ઊભો થાય કે, સદ્ધર્મ કહેવાતા માર્ગો તો અનેક છે; તેમ જ દરેક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મપ્રવર્તકને ‘વસ્તુસ્વરૂપને યથાતથ જાણનાર જિન’ અને મુક્ત માનતો હોય છે. તો પછી કયો તીર્થંકર મુક્ત અને કોનો ધર્મ સદ્ધર્મ એ કેમ કરીને નક્કી કરવું? તથા તે નક્કી ન થાય ત્યાંસુધી કોઈ પણ જ્ઞાની કે તેના ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તે અનુસાર આચરણ પણ ક્યાંથી થાય? આ પ્રશ્નનો

જવાબ ૨૮મા અધ્યયનમાં સૂચવવામાં આવ્યો છે. તેમાં (પા. ૧૬૪) સાચી શ્રદ્ધા અથવા દર્શન ઉત્પન્ન થવાનાં દશ કારણો ગણાવતાં જણાવ્યું છે કે, અનાદિકાળના સંસાર-પ્રવાહમાં તરેહતરેહનાં દુઃખોનો અનુભવ કરતાં કરતાં કોઈ યોગ્ય આત્મામાં કોઈક વાર એવી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ જાય છે કે, એ આત્માને તાત્ત્વિક પદ્મપાતની બાધક રાગદ્રેષની તીવ્રતા મટી જતાં સત્ય માટેની જાગૃક્તા પ્રાપ્ત થાય છે. એવા આત્માને પછી કોઈના ઉપદેશ વિના પોતાની સાહજિક શુદ્ધિથી જ ‘અમુક સિદ્ધાંત સત્ય છે, એ એમ જ છે’ એવી શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા કેટલાક સ્ત્રોકોને કોઈ પ્રત્યક્ષ સાધક કે સંતના ઉપદેશથી તે સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા કોઈને તે સિદ્ધાંતના મંથોના અભ્યાસથી તેમાં શ્રદ્ધા થાય છે; અથવા કોઈને તે સિદ્ધાંતમાં કહેલી ક્રિયાઓ આચરતાં કાંઈક ખાતરી કે લાભ થવાથી તેમાં શ્રદ્ધા થાય છે. એટલે કે એ શ્રદ્ધા થવામાં કોઈ અમુક ખાસ કારણ નથી હોતું; પરંતુ કોઈ પણ કારણથી નીપજેતો અંધશ્રદ્ધાનો ત્યાગ, રાગદ્રેષનો અભાવ અને સત્ય માટેની જાગૃક્તા, એ જ મુખ્યત્વે કારણભૂત હોય છે; અને એ જ મથાર્થ પણ છે.

ત્યાં સુધી કોઈ પણ સિદ્ધાંતમાં તીવ્ર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી તે સિદ્ધાંતનું માત્ર જ્ઞાન કાંઈ ઉપયોગી થતું નથી. તેથી ઉત્તરાધ્યયનમાં તેને માટે સત્સંગરૂપી ઉપાય ઉપર જાડું બાર મૂક્યો છે. સંતના સહવાસમાં જ માણસમાં જોઈતી ચિત્તશુદ્ધિ અને સત્ય માટેની જાગૃક્તા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તેમના સહવાસમાં રહેવાનું મળે

તે માટે અન્ય જગજો અને પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ આવશ્યક છે, અમુક પ્રકારની સહિષ્ણુતા અથવા તિતિક્ષા આવશ્યક છે, અમુક પ્રકારનાં આત્મનિગ્રહ તથા અપ્રમાદ આવશ્યક છે; અને એ બધાના સરવાળા તથા પ્રતીકરૂપ સંન્યાસ આવશ્યક છે. જૈનધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોક્ષ ન જ થાય એમ નથી માનતો (પા. ૨૪). મુક્ત જીવોના વર્ગો ગણ્યાવત્તાં (પા. ૨૫૦) શ્વેતશરીરથી થયેલા, જૈન સાધુ ઘર્ષને થયેલા, અન્ય સંપ્રદાયના સાધુ ઘર્ષને થયેલા કે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી થયેલા એવા વર્ગો પણ તે સ્વીકારે છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમને ‘બહુ અંતરાયવાળો’ માની, તથા તેમાં સંપૂર્ણ સદ્ધર્મનું પાલન શક્ય ન હોવાથી, તે સંન્યાસ અને ભિક્ષાવૃત્તિને જ આવશ્યક માને છે. અને તેથી ઉત્તરાધ્યયનમાં શું, કે અન્ય આગમગ્રંથોમાં શું, “સત્પુરુષો પાસેથી ધર્મ સમજીને, આકાંક્ષા તથા કામાભિલાષ વિનાના સરળ પુરુષો આત્માના કલ્યાણમાં તત્પર થાય છે, અને સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી, રાગરહિત ઘર્ષ, અજ્ઞાતભાવે ભિક્ષાચર્યા કરતા વિચરે છે,” એવાં વાક્યો ઠેરઠેર આવે છે.

ઉપરના ફકરાઓમાં ‘સત્પુરુષ પાસેથી’ જે વિપુલ અર્થવાળું જ્ઞાન મેળવવાની વાત કરી છે, તેનું જૈનદર્શન પ્રમાણે શું સ્વરૂપ છે તે હવે જોઈએ. ૨૮મા અધ્યયનમાં (પા. ૧૬૨) કહ્યું છે કે, ‘જ્ઞાન એટલે જીવ વગેરે દ્રવ્યોની યથાર્થ સમજ. જ્ઞાની પુરુષોએ સર્વે દ્રવ્યો, તેમના સર્વે ગુણો અને તેમના સર્વે પર્થિવો (પરિણામો)નું યથાર્થ જ્ઞાન ઉપદેશ્યું છે.’ આપણે અહીં ૨૮ મા તેમજ ૩૬ મા અધ્યયનમાં આપેલા તે જ્ઞાનની તમામ વિગતોની પુનરુક્તિ ન

કરતાં, જૈન દર્શન પ્રમાણે જીવ અને તેના બંધનનું સ્વરૂપ શું છે, તથા તેમાંથી છટવાના ઉપાય શા છે, તે ટૂંકમાં સમજી લઈએ.

જૈન દર્શન પ્રમાણે આ સમગ્ર લોક જીવ તથા અજીવ એ બે તત્ત્વોનો બનેલો છે. જીવ અથવા આત્મા અજીવની પેઠે અનાદિસિદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. એ અરૂપી હોવાથી ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. બોધરૂપ ચેતનવ્યાપાર ('ઉપયોગ') એ તેનું લક્ષણ છે. સાંખ્ય-વેદાંતની માફક જૈનદર્શનમાં જીવને કૂટસ્થ-નિત્ય એટલે કે અપરિણામી-અચલ માન્યો નથી; પરંતુ બીજા જડ પદાર્થો જેવો પરિણામી માન્યો છે; પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે, તે (બૌદ્ધ દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે) કોઈ અખંડ સૂત્રરૂપ સ્થિર તત્ત્વ વિનાનાં પરિણામોનો પ્રવાહ-માત્ર છે. તે નિત્ય છે અને છતાં પરિણામી છે, એટલે કે પરિણામી-નિત્ય છે. જીવો અનંત છે; અને સંસારી અવસ્થામાં હંમેશાં કર્મ નામના જડ દ્રવ્ય સાથે સંબંધ સ્થિતિમાં હોય છે. એ કર્મસંબંધને પરિણામે જ તેમનું સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપ દંકાર્ષ જાય છે; અને તેમનામાં રાગદ્વેષાદિ વિભાવો પેદા થાય છે. એ વિભાવોને કારણે ખાણું તત્પ્રેરિત પ્રવૃત્તિથી નવું કર્મબંધન પ્રાપ્ત થાય છે અને એ રીતે સંસારચક્ર ચાલ્યા કરે છે. સંસારી જીવને એ કર્મોદિ સાથે સંબંધ કેવી રીતે અને ક્યારે થયો એ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે જીવ પોતે સ્વભાવે તો શુદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત છે. તેને કર્મનો સંબંધ હોય છે ત્યારે જ તેનામાં રાગાદિ વિભાવો પેદા થાય છે; અને રાગાદિ વિભાવો જીવમાં હોય છે ત્યારે જ તેને કર્મબંધન પ્રાપ્ત

ચાય છે. એટલે એ બીજા અને વૃક્ષ જેવા ચક્રના આદિને વિચાર નતો કરી, કોઈ પણ એક જગ્યાએ તે સાંકળને પકડી તેનાં પછીનાં પરિણામો સમજીએ એ જ બસ છે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જીવમાત્ર કાયા-મન-વાણીથી ન્યારે ન્યારે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, સારે તેની આસપાસના ક્ષેત્રમાંથી એક ખાસ પ્રકારની અતિ સૂક્ષ્મ રજ તેમાં ખેંચાઈ કર્મરૂપે પરિણામ પામી તેની સાથે બંધાય છે. તે રજ જીવ સાથે ચોંટી તેની વિવિધ સ્વાભાવિક શક્તિઓને આવરી લે છે, મૂઠ કરે છે, અંતરાય કરે છે તથા જીવને અમુક સુખદુઃખનો અનુભવ, વિશિષ્ટ આયુષ્ય, જાતિ કે ગોત્ર પ્રાપ્ત કરાવે છે. આમ સંસારાવસ્થામાં જીવને તેનાં કર્મને અનુરૂપ ઇન્દ્રિય મન, શરીર વગેરે સાધનો કે બંધનો પ્રાપ્ત થાય છે. * એ બધા કર્મબંધનનું કારણ જીવની મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિ (એટલે કે જૈન પરિભાષામાં) 'યોગ' છે. એ પ્રવૃત્તિઓથી જ જીવમાં કર્મનું આસ્રવણ ચાય છે; તેથી તે પ્રવૃત્તિઓ જૈન પરિભાષામાં 'આસ્રવ' કહેવાય છે. પરંતુ તેમાં સમજવાનું એ છે કે, તે પ્રવૃત્તિ ક્રોધ, લોભ વગેરે મલિન વૃત્તિઓ (જૈનપરિભાષામાં 'કપાયો') પૂર્વક થઈ હોય તો જ જીવમાં કર્મ દાખલ થઈ ચોંટી જાય છે; નહિ તો મુક્તિ ભીંત ઉપર નાખેલા લાકડાના ગોળાની પેઠે લાગીને તરત જ છૂટી જાય છે.

* દરેક જીવનું કદ તેને તે વળતે ને દેહ મળ્યા હોય છે. તેટલું હોય છે. એટલે કે જૈનદર્શનને મતે જીવ માત્ર વિભુ નથી, કે માત્ર અણુ પણ નથી; પરંતુ દીવાનો. પ્રકાશ તેના ઉપર ને કદનું દંડ બંધ પાડ્યું હોય તેટલો ચાય છે, તેમ તેનું પણ છે.

આ પ્રમાણે દૂંકમાં જીવના કર્મબંધનનું સ્વરૂપ છે. હવે તેમાંથી કેમ કરીને છૂટી શકાય તે જોઈએ. એક વાત તો ઉધારી જ છે કે, જીવને કર્મમુક્ત કરવો હોય તો પ્રથમ તો તેમાં નવું કર્મ આવતું અટકાવવું જોઈએ અને બીજું, જે કર્મ અગાઉ લાગી ચૂક્યું હોય તેને દૂર કરવું જોઈએ. નવું કર્મ હંમેશાં પાપપ્રવૃત્તિઓને કારણે બંધાય છે; એટલે તે પાપપ્રવૃત્તિઓ બંધ કરો તો નવું કર્મ આવતું બંધ થાય. તે વસ્તુને જૈન પરિભાષામાં ‘સંવર’ (ઢાંકવું — બંધ કરવું) કહે છે. સંવર સિદ્ધ કરવાના મુખ્યત્વે સાત ઉપાય બતાવવામાં આવે છે. તેમની વ્યાખ્યા તથા તેમનું વિગતવાર વર્ણન પા. ૪૬, ટિ. ૩ માં આપ્યું હોવાથી અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

એ પ્રમાણે સંવરથી નવું કર્મબંધન થતું તો શેકયું; પરંતુ પૂર્વે બંધાયેલાં જે કર્મો બાકી રહ્યાં તેમનું શું? કર્મ સામાન્ય રીતે તેનું ફળ ભોગવાઈ રહે એટલે આત્મામાંથી ખરી પડે છે. એ ખરી પડવાની ક્રિયાને જૈન પરિભાષામાં ‘નિર્જરા’ કહે છે. પરંતુ, એ રીતે ભોગવી ભોગવીને જ કર્મ દૂર કરવા જઈએ તો અનંત જન્મોથી બંધાયેલાં કર્મોનો કદી પાર જ ન આવે. એટલે તે કર્મોને દૂર કરવા માટે જૈન ધર્મ તપનો સ્વીકાર કરે છે. તપના બળથી ફળ આપ્યા પહેલાં જ કર્મ આત્મામાંથી છૂટું પડી શકે છે. અલગત એ તપ દ્વારા જે કષ્ટ ભોગવાય છે તેને જ તે કર્મનું ફળ એમ જરૂર કહી શકો; પરંતુ બંધાયેલાં કર્મોને દૂર કરવાની તપની વિશિષ્ટ શક્તિનો જૈન ધર્મમાં સ્પષ્ટ સ્વીકાર થયેલો છે. તપના આંતર અને

બાહ્ય એવા બે મુખ્ય પ્રકાર, તથા તે દરેકની જુદી જુદી વિગતો અધ્યયન ૩૦ માં (પા. ૧૯૮) વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે, એટલે અહીં તેમની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ તપના બાર વિભાગોમાંથી છેલ્લા વિભાગ તરીકે ‘ધ્યાન’ જણાવવામાં આવ્યું છે, તેના ઉપર અહીં કંઈક બાર ‘મૂકવો જોઈએ. ઉપવાસ, ઓહું ખાવું, કાયકલેશ, પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, શુશ્રૂષા, સ્વાધ્યાય, વગેરે તપના અન્ય વિભાગો એક રીતે ધ્યાનને પુષ્ટ કરવા માટે જ છે; અને વાસ્તવિક રીતે ધ્યાન જ કર્મનો સીધો અને સચોટ ક્ષય કરે છે. એટલે જૈન સાધનામાર્ગને બારીકાઈથી તપાસીએ તો તેનું મુખ્ય અને અંતિમ સાધન ધ્યાન જ આવીને ઊભું રહે છે. એ રીતે એ માર્ગને ‘ધ્યાનમાર્ગ’ જ કહી શકાય. અલગત, માત્ર ધ્યાન બસ નથી; ધ્યાનની સાથે સાથે નવાં કર્મો બંધાતાં અટકાવવા ‘સંયમ’ની આવશ્યકતા તો છે જ. પરંતુ કર્મો દૂર કરવાનું અંતિમ સાધન તો ધ્યાન જ છે.

જૈનદર્શન એમ માને છે કે એ ધ્યાન ગમે તેવા બાંધાવાળા શરીરથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. કારણકે ધ્યાન કરવામાં જોઈતા માનસિક બળ માટે વિશિષ્ટ શારીરિક બળ જોઈએ છે. માનસિક બળનો એક—મુખ્ય આધાર શરીર છે; અને શરીરબળ શારીરિક બધારણુ ઉપર નિર્ભર છે. એટલે, જોઈએ અંશે શારીરિક બધારણુ નબળું, -તેટલે અંશે મનોબળ ઓછું, અને તેટલે અંશે ચિત્તની સ્થિરતા ઓછી. નબળા બધારણુવાળો કોઈ પણ વિષયમાં જે

એકાગ્રતા સાધી શકે છે, તે એટલી બધી ઓછી હોય છે કે તેની ગણના ધ્યાનમાં થઈ શકતી નથી.*

ઉત્તમ બંધારણવાળાનું એક વિષયમાં અંતઃકરણની વૃત્તિનું સ્થાપન તે ધ્યાન. એ વ્યાખ્યા મુજબ 'તો અગ્રિય વસ્તુના વિયોગ માટે, ગ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે, કે હિંસા, અસત્ય, ચોરી વગેરે માટે જે સતત ચિંતન થાય તે' પણ ધ્યાન ગણાય. પરંતુ તે ધ્યાન મોક્ષનું સાધનભૂત નથી. પરંતુ જિનભગવાનની આજ્ઞા ધી છે, દોષનું સ્વરૂપ શું છે, તેમાંથી કેમ છુટાય વગેરે ધાર્મિક બાબતોનું ચિંતન એ ભક્ષે ખાસ ધ્યાન ન હોય, તોપણ તેના સાધનભૂત હોઈ સ્વીકાર્ય છે. ખરું ધ્યાન તો ત્યારે સંભવે ત્યારે આખા જગતના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને કેઈ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે છે. એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં, જેમ ધણાં ઈંધણો કાઢી લેવાથી અને ખચેલાં થોડાં સળગાવી દેવાથી અગર તમામ ઈંધણો, લઈ લેવાથી અગ્નિ ઓલવાઈ જાય છે, તેમ ક્રમે ક્રમે એક વિષય ઉપર સ્થિરતા આવતાં છેવટે મન તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનું અંચલપણું દૂર થઈ, તે નિષ્પ્રકંપ બની જાય છે અને પરિણામે જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિલય પામી સર્વગુણનું પ્રગટે છે. ત્યારબાદ શરીરની આસપ્રસાદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જાય અને આત્મપ્રદેશનું સર્વથા

* જૈનદર્શને શરીરનાં જુદા જુદા પ્રકારનાં બંધારણોના જે ૭ વિભાગ પાડ્યા છે, તેમની વિગત માટે જુઓ આ પુસ્તકનું પા. ૧૨૬, દિ. નં. ૧.

અકંપપણું પ્રગટે, ત્યારે એ ધ્યાનને પ્રભાવે સર્વ આસ્ત્રવ અને બંધનો નિરોધ થઈ, તથા શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

મોક્ષ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં કેવલજ્ઞાન તથા દર્શન (સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વદર્શિત્વ)ની પ્રાપ્તિ જૈનદર્શનમાં અનિવાર્ય મનાઈ છે. પ્રતિબંધક કર્મ નાશ પામવાથી ચેતના નિરાવરણ થવાને લીધે તે પ્રગટ થાય છે.

મોક્ષની રિથિતિ કર્મના આત્યંતિક ક્ષય વિના નથી સંભવતી. મોહનીય, આવરણીય, અંતરાયક વગેરે કર્મો ક્ષય પામે એટલે વીતરાગત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ પ્રગટે છે. તેમ છતાં જે શરીર પ્રાપ્ત થયું છે તેનાં આરંભક આયુષ્ય વગેરે કર્મો* બાકી હોય ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ મોક્ષ થયો ન કહેવાય. જ્યારે એ કર્મોનો ક્ષય થઈ શરીર પડી જાય ત્યારે સંપૂર્ણ મોક્ષ થયો કહેવાય. એ કર્મોનો ક્ષય તેમનું ફળ બાગવવાથી જ થાય છે. ને પ્રમાણે સંપૂર્ણ કર્મ નાશ પામે એટલે શરીરનો વિયોગ થતાં જીવ તરત જ ગિર્ધ્વગતિ કરે છે અને છેક લોકના અંત સુધી વર્તીને અટકે છે. જીવની સ્વાભાવિક ગતિ જ ગિર્ધ્વ છે. જીવ ગતિ નથી કરીને અથવા નીચી કે તીરછી દિશામાં ગતિ કરે છે તેનું કારણ પ્રતિબંધક દ્રવ્યનો સંબંધ છે. કર્મનો સંગ છટપો એટલે

* તેમને જૈન પરિભાષામાં 'ચાર કેવલીકર્મોસો' કહે છે. તેમની વિગત માટે જુઓ પા. ૧૮૧.

જીવ પોતાની સ્વાભાવિક ત્રિધ્વંગતિથી જીવે આત્મે નય છે, અને ત્યાં લોકની ટોચે આવેલા સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં (‘સિદ્ધાશિલા’ ઉપર) જઈને રહે છે. (જુઓ પા. ૨૫૧-૨). મુક્ત થયેલા જીવોમાં ખીજો કોણ બેઠ નથી રહેતો, છતાં જૈન દર્શન જીવોને અનંત માનતું હોવાથી, મુક્ત જીવો એક ખીજમાં બળી જઈ એક આત્મારૂપ ધર્મ નય છે એમ નથી કહેતું.

૩

જૈન દર્શન પ્રમાણે કર્મબંધનનું અને તેમાંથી છૂટવાની સાધનાનું સ્વરૂપ દ્વંદ્વમાં આપણે જોઈ આવ્યા. તે ઉપરથી જે એક બે મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થાય છે તે હવે આપણે વિચારીએ. એક વાત તો ૨૫૪ છે કે, અમુક સૈદ્ધાંતિક માન્યતાઓ બાદ કરતાં, બાકીના સાધનામાર્ગમાં જૈન દર્શન ખીજ બીજ, હિંદુ વગેરે આર્ય સાધનામાર્ગોથી ખાસ જુદું નથી પડતું. અલગત તેમાં ઈશ્વરની પૂજા, ભક્તિ વગેરે કેટલાંક અંગોનો સમાવેશ નથી થતો; પરંતુ, તેને માત્ર જૈનધર્મની જ વિશેષતા ન કહી શકાય. સાંખ્યો પણ ઈશ્વરવાદી નથી જ, તેમજ તેમની સાધનામાં પણ ઈશ્વરની પૂજા-ભક્તિને વિશેષ સ્થાન નથી. એક રીતે જૈન ધર્મ તો ઈશ્વરની પૂજાને બદલે સિદ્ધો કે મહાન આત્માઓની પૂજા-ભક્તિને સ્વીકારે પણ છે. ૨૬ મા અધ્યયનમાં સાધકના ગુણો વર્ણવતાં ૧૪ મા ગુણ તરીકે ‘સ્તવસ્તુતિમંગલ’ નામનો ગુણ સ્વીકાર્યો છે, તથા એવાં સ્તવન અને સ્તુતિથી ‘જીવ’ જ્ઞાન-દર્શન-

ચારિત્રરૂપી સદ્ધર્મ (બોધિ) પ્રાપ્ત કરે છે; તથા પછી એવી આરાધના કરી શકે છે કે જેથી તે સંસારનો અંત લાવી મુક્ત થાય છે કે ઉચ્ચ દેવગતિ પ્રાપ્ત કરે છે,' એમ કહ્યું છે. આમ બક્ષિતના તત્ત્વને છેક મોક્ષ સુધી પહોંચતું જૈન સાધનાએ સ્વીકાર્યું જ છે. પ્રવૃત્તિમાત્રને કર્મબંધનનું કારણ માનનાર જૈન સાધના તે રીતે નિષ્કામ કર્મમાર્ગની સ્વીકાર કરતી નથી. પરંતુ, એક રીતે તેનો પણ થોડોઘણો સ્વીકાર “કૃત્રિમપરિણામ કર્મોથી બંધન પ્રાપ્ત નથી થતું” એ સિદ્ધાંતમાં તેમ જ ‘જ્ઞાની કે ગુરુની અથવા સાધર્મીની નિષ્કામ સેવાશુશ્રૂષા’ના આપેક્ષિક વિધાનમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. જો કે આધુનિક નિષ્કામ કર્મમાર્ગની કલ્પના જૈનદર્શને વિચારી જ નથી; પરંતુ તે વસ્તુ તો પ્રાચીન અન્ય આર્ય સાધનામાર્ગોને વિષે પણ કહી શકાય.

તો પછી, જો સાધનામાર્ગમાં જૈન દર્શનને કશું નવું ખતાવવાપણું નહોતું, તો સિદ્ધાંતની બાજતમાં ફેરફાર કરવાનું ‘તેને શું કારણ મળ્યું’ એ પ્રશ્ન સહેજે ઊભો થાય છે. ઉપરાંત જો ફેરફાર તેણે કર્યો છે તે માત્ર ન્યાયની દલીલો સામે ટકી રહે તેવા પણ નથી. આત્માને સ્વભાવે શુદ્ધ-શુદ્ધ-મુક્ત તથા નિત્ય માનવો, અને છતાં સંસારાવસ્થામાં વસ્તુતાએ જ કતો, બોક્તા અને પરિણામી માનવો; સિદ્ધ અથવા મુક્ત શ્રવેમાં તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુણ વગેરેનો કોઈ ફરક ન હોવા છતાં તેમને બિન્ન બિન્ન માનવા વગેરે બાજનો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ ખૂંચે છે. આ બંધાનો જવાબ જૈન દર્શને ખાસ કરેલા નયવાદ અને સ્વાદ્વાદના સ્વીકારમાં આપણને મુચ્ચિત રાખે છે. નયવાદ એટલે વિચારોની મીમાંસા : વિરોધી દેખા

વિચારોના વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર અને તેમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર. મનુષ્યની ગ્વાનવૃત્તિ સામાન્ય રીતે અધૂરી હોય છે, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અનેકધર્માત્મક હોય છે. એટલે મનુષ્ય કદી કોઈ વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકતો નથી. અને છતાં પોતાના પ્રયોજન પૂરતું અમુક અપેક્ષાએ વસ્તુનું અમુક સ્વરૂપ સ્વીકારીને જ જગતનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. એટલે વ્યવહારનું સત્ય આપેક્ષિક જ હોવાનું. પરંતુ તેમાં યાદ રાખવાનું એટલું કે, ખીજી અપેક્ષાએ તે જ વસ્તુનું સ્વરૂપ ખીજો કોઈ આપણાથી જુદું માનતો હોય તો તેનો વિરોધ કરવા કરતાં, તેની અપેક્ષા કેવી છે કે કેટલી સાચી છે તે તપાસવું એ જ જરૂરી છે. દાખલા તરીકે, જીવનો કર્મ સાથેનો સંબંધ કેટલાક ભ્રમરૂપ માને છે; સ્યાહવાદ કહેશે કે, તેમને તેમની અપેક્ષાએ તેમ માનવાની છૂટ છે; પરંતુ, જો તે સંબંધ ભ્રમરૂપ માનીને પણ તેમાંથી છૂટવાનું તો સાચેસાચ જ હોય, તો પછી વધુ સરળ માર્ગ ‘જીવને કર્મસંબંધન વાસ્તવિક જ છે’ એમ માનવું એ નથી? જૈન ધર્મે જે ક્યું છે તે આ ક્યું છે, તેણે અંતિમ મોક્ષ અને તેને માટેના પ્રયત્નનો વિચાર કાયમ રાખી, તેને માટે આવશ્યક એવો સિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો; અને અગમ્ય વસ્તુઓમાં કાંઈક મારી પાછી પડતી અને અટવાતી જીવિને નિષ્ફળ પ્રયત્નમાંથી મુક્ત કરી. તેથી જ જૈનદર્શનને ‘સંવિગ્નસુદ્ધાદિગમ્મ’—‘મુમુક્ષુને સમજવામાં સહેલું’ એવું વિશેષણ મળ્યું. તે જમાનામાં આમ કરવાની ખીજી રીતે પણ આવશ્યકતા ઊભી થઈ હતી. માણસની વિકૃત જીવિ તે વખતે પ્રચલિત ઈશ્વરકર્તૃવાદ,

માયાવાદ, એકાત્મવાદ વગેરે તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોમાંથી અક્રિયા-
વાદ નિષ્પન્ન કરી રહી હતી. એ વસ્તુ દૂર કરવા માટે
ક્રિયાવાદને સીધો જરૂરી એવો સિદ્ધાંત રજૂ કરવાની
આવશ્યકતા હતી. તીર્થંકરોએ એ વસ્તુ જોઈ અને ન્યાય-
શાસ્ત્રની જટિલતાઓમાં કુશાગ્ર બનેલા જમાનામાં પણ
હિંમતભેર ન્યાયની સંગતતા જતી કરી, આચારની
સંગતતાને જે પ્રાધાન્ય આપ્યું, એ જ તેમનો તે
જમાના ઉપરનો મોટો ઉપકાર છે.*

એટલે આપણે તો ઉત્તરાધ્યયનના સૈદ્ધાંતિક ભાગ
ઉપર ભાર મૂકવાને બદલે તેમાં જે ઉપદેશાત્મક ભાગ છે
તેના ઉપર જ ભાર મૂકવો ઉચિત છે. શ્રીરાજચંદ્રે જ નથી
કહ્યું કે, “જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ
એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યાં છે — ઉપદેશ્યાં છે.
તે ઉપદેશ આત્માર્થે છે અન્ય. દોષ પ્રયોજન અર્થે નથી.

* એ જ ક્રિયાવાદની મનુષ્યબુદ્ધિએ અત્યારે કેવી વિકૃતિ કરી
મૂકી છે, અને પોતાના આત્મા ઉપર કર્મ ન જાંધાય તે માટે તેનો
ભાર બીજાના આત્મા ઉપર નાખીને છૂટા થવાની કેવી અધાર્મિક
અને અસામાજિક ભાવના જાણી કરી છે, તેના દાખલાં વાણિયાણી
જૈનધર્મમાં ઠેરઠેર જોવા મળે છે. જલે ખેતી ન કરવી, ધરમાં
પહેલો પોતે દીવો ન સળગાવવો, અગ્નિ પણ બીજા અજેનને ત્યાંથી
સળગેલો લાવી પોતાની હિંસાનો ભાર પાડોશીને આપવો — એ
બધાં કાર્યોમાં દયા પણ નથી, ધર્મ પણ નથી, અને ‘દયાધર્મ’
નામ પામનાર જૈનધર્મની ચોખ્ખી ઠેકડી જ છે.

આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ-વાચન નિષ્ફળરૂપ છે.

“જ્યાંસુધી પ્રથમ વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ દૃઢપણે હૃદયમાં આવ્યું ન હોય ત્યાંસુધી ‘એક આત્મા છે’ કે ‘અનેક આત્મા છે’ ઇત્યાદિ વિચારથી ચિત્તનું સમાધાન થવાને બદલે ચંચળપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને વિચારનો નિરધાર પ્રાપ્ત થતો નથી, તથા ચિત્ત વિક્ષેપ પામી મથાર્થ-પણે પછી વૈરાગ્ય ઉપશમને ધારણ કરી શકતું નથી... તેથી (શાસ્ત્રમાં) સિદ્ધાંતબોધ કરતાં વિશેષપણે વૈરાગ્ય અને ઉપશમને કથન કર્યા છે...વેદાંત અને જિનાગમ એ સૌનું અવશોકન પ્રથમ તો ઉપદેશશાનપ્રાપ્તિ અર્થે જ મુમુક્ષુ હોવે કરવું ધટે છે.”

*

*

*

અંતમાં, આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં પંડિત બેચરદાસજીએ કરેલો શરૂઆતનાં ૨૧ અધ્યયનોનો અનુવાદ, પ્રો. જોકાબીનો અંગ્રેજી અનુવાદ, જર્લ શાર્પેન્ડિયરનો ઉત્તરાર્ધ્યયનમૂત્રનો ઉપોદ્ધાત, પંડિત સુખલાલજીનું ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ વગેરેની જે સીધી કે આડકતરી મદદ લીધી છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. આ અનુવાદ, આ માળાના અન્ય અનુવાદોની જેમ સીધો અનુવાદ નથી, પરંતુ છાયાનુવાદ જ છે. શરૂઆતના અભ્યાસીને કે જીનેતર વાચકને ઉપયોગી થાય તે દષ્ટિએ ટિપ્પણો, નોંધો, સૂચિ વગેરે ઉમેરીને તેને બને તેટલો સરળ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. આશા છે કે આવા અનુવાદો પ્રાચીન ગ્રંથોની શૈલી અને

પરિભાષાનું નકતર ઓછું કરી, જુદા જુદા સંપ્રદાયોને એક બીજાનાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં સુલભ કરી, પોતપોતાના સંપ્રદાય વિષે તુલનાત્મક તેમજ વ્યાપક સમજ ગ્રાપ્ત કરવામાં સહાયબૂત થશે.

સંપાદક

— આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થતાં થતાંમાં જ આગને કારણે તેની બધી નકલો નાશ પામવાથી, તેની બીજી આવૃત્તિ તરત જ પ્રસિદ્ધ કરવી પડી છે. એ તંકનો લાભ લઈ, પ્રથમ આવૃત્તિમાં જે કાંઈ રખલનો રહી ગયેલાં ધ્યાન ઉપર આવ્યાં, તે સુધારી લીધાં છે. તે સિવાય બીજા ખાસ ફેરફાર આ આવૃત્તિમાં કર્યા નથી.

સંક્ષેપોની સમજ

આ ગ્રંથમાં દિપ્પણુ વગેરેમાં ઘણી જગ્યાએ આ માળામાં અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોનાં દિપ્પણુ વગેરેના નિર્દેશ કર્યા છે. ત્યાં પુસ્તકનું આપું નામ ન લખતાં સંક્ષિપ્ત નામ આપેલું છે. તેની સમજ આ પ્રમાણે છે :

૧. 'ધર્મકથાઓ' એટલે 'ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ.'
૨. 'દશ ઉપાસકો' એટલે 'ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો.'
૩. 'આચારધર્મ' એટલે 'ભગવાન મહાવીરનો આચારધર્મ.'
૪. 'સંયમધર્મ' એટલે 'ભગવાન મહાવીરનો સંયમધર્મ.'

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત	૩
૧. વિનય - શિષ્યધર્મ	૩
૨. પરિવહો - બાવીસ વિધો	૧૦
૩. ચાર દુર્લભ વસ્તુઓ	૧૬
૪. અપ્રમાદ	૧૬
૫. મરણના બે પ્રકાર	૨૨
૬. ખોટા સાધુ	૨૭
૭. ઘેટાનું દષ્ટાંત	૨૬
૮. કપિલમુનિનો સદુપદેશ	૩૨
૯. નમિરાલનો ગૃહત્યાગ	૩૮
૧૦. ગીતમને ઉપદેશ	૪૮
૧૧. સાચો શાસ્ત્રજ્ઞ	૫૩
૧૨. હરિકેરા બલ	૫૬
૧૩. બે હરિજન બાઈઓ	૬૮
૧૪. ઇષુકાર નગરના દેવો	૭૫
૧૫. સાચો વિદ્યુ	૮૩
૧૬. બ્રહ્મચર્ય	૮૭

૧૭. પાપી અમલોં	૬૦
૧૮. સંયત રાજ	૬૨
૧૯. મૃગાપુત્ર	૧૦૧
૨૦. અનાયતા	૧૧૦
૨૧. સમુદ્રપાલ	૧૧૮
૨૨. રથનેમિ	૧૨૨
૨૩. દેશી-ગૌતમ સંવાદ	૧૩૧
૨૪. પ્રવચનમાતા	૧૩૬
૨૫. સાચી યજ્ઞ	૧૪૪
૨૬. સાધુની ચર્ચા	૧૫૦
૨૭. ગળિયો બળદ	૧૫૮
૨૮. મોક્ષગતિનો માર્ગ	૧૬૧
૨૯. પરાક્રમ	૧૭૫
૩૦. તપોમાર્ગ	૧૮૮
૩૧. ચારિત્રવિધિ	૨૦૮
૩૨. પ્રમાદસ્થાનો	૨૧૭
૩૩. કર્મવિચાર	૨૨૫
૩૪. લેશ્યા	૨૩૩
૩૫. ધર વિનાનો ભિક્ષુ	૨૪૪
૩૬. જીવ-અજીવ તત્ત્વ	૨૪૭
સુભાષિતો	૨૭૧
સૂચિ	૨૮૨

મહાવીરસ્વામીનો
અંતિમ ઉપદેશ

વિનય—શિષ્યધર્મ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે :

હે આયુષ્મન (જીજ્ઞૃક્ષુસ્વામી), આંતર બાહ્ય બંધનોનો ત્યાગ કરી, (મોક્ષને અર્થે) ધરખાર વિનાના બનેલા મુમુક્ષુનો આચાર^૧ ભગવાન મહાવીરે જે પ્રમાણે વર્ણવી બતાવ્યો છે, તે પ્રમાણે હું યથાનુક્રમે કહી સંભળાવું છું; તે તમે (બધા) ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો.

મુમુક્ષુએ સૌથી પ્રથમ શાની પુરુષનું શરણ સ્વીકારવું અને હંમેશા તેમના સાન્નિધ્યમાં જ રહી, તેમણે બતાવેલા માર્ગને અનુસરવો. તેમ કરવાને બદલે જે મૂઠ, 'હું બધું બાણું છું,' એવા અભિમાનથી ખોતાના છંદને જ અનુસરે

૧. મૂળ : વિનય । વિનય = આચાર. અહીં મુખ્યત્વે શિષ્યનો આચાર — 'શિષ્યધર્મ' — વર્ણવેલો છે.

છે, તે માણ માલમટ થઈ, નવં તરફથી નિરુદ્ધાને પામે છે. મારે, પોતાનું દિન દુઃખાનું મનુષ્યે પોતાની વનતે જાની પુરુષની આજ્ઞામાં જ ન્યાયી. તબ કરનારો મુમુક્ષુ જદ દાવદિન થઈ, કિતમ માલ અને દાનિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૭]

મુરુ પામે રહેનારા શિષ્યો, તેમની આમળ પોતાનું હતાપણુ ઈલાગવાને જરૂર, મુરુના વિચાર તથા તેમના સમ્બંધોના બાવ મનુષ્યોની દુઃખ રાખવી. કારણકે, આચાર્યોએ ધર્મથી મેળવેલા અને દર્શિય આચરેલા વ્યવહારને અનુમરનારો શિષ્ય નિંદાપાત્ર થતો નથી. ધણા મૂખં શિષ્યો, જાનીનો સદવાસ મળ્યા છતાં મુદ્ધ મનુષ્યો માથે સંજંધ, દારૂપીડા, અને વાનાંધોષ વગેરે નિરર્થક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાનો સમય દારી નાખે છે. પરંતુ સમગ્ર શિષ્યે તો નવી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી, પોતાના કલ્યાણમાં ઉપયોગી વસ્તુઓ અદ્યુરુ પામેથી માંખી સેવાની સીવટ રાખવી. [૮-૧૦, ૪૨-૩, ૩૦]

જાની પુરુષોના સદવાસમાં રજા છતાં, જે સંસારિક બાવોથી અને ક્રિયાઓથી વિરત થવામાં ન આવે, તો સતસંગનું કર્તું દુજ નીપજનું નથી. મારે સમગ્ર મનુષ્યે, જાનીનો સદવાસ રવીકાથી બાદ તો અતિ દીનકર્મો તથા અન્ય પાપપ્રવૃત્તિઓનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો. પાપી બાવો વનમત થાય તેવાં રથાનો કે પ્રસંગોથી જ

તેણે દૂર રહેવું,^૧ તેમ છતાં પોતાનાથી કાંઈ દોષ થઈ જ
 નાય, તો તે ઝટ ગુરુ આગળ કબૂલ કરી દેવો, છુપાવવો
 નહિ. કાયા અને મનના દોષોની પેઠે વાણીના દોષો
 જેવા કે : અસત્ય બોલવું, ‘અમુક કરીશ જ’ એવું
 નિશ્ચયાત્મક બોલવું, પોતાનું કે બીજાનું પ્રયોજન હોય કે
 ન હોય તો પણ કાંઈ પૂછે ત્યારે દોષયુક્ત બોલવું, અર્થ
 વિનાનું બોલવું કે સામાનું મર્મ વીધે તેવું બોલવું, વગેરેનો
 પણ તેણે ભાગ કરવો. ટૂંકમાં, તેણે પોતાની જાતને
 સંપૂર્ણપણે છતવી. પોતાની જાત છતવી બહુ મુશ્કેલ છે.
 પરંતુ તેમ કરી શકનારો જ આ શોક અને પરશોકમાં સુખી
 થાય છે. સમજી પુરુષ એવી ભાવના કરવી કે, ‘બીજા
 મને વધ-દમનાદિથી દમે, તેના કરતાં હું પોતે જ પોતાની
 જાતને સંયમ અને તપ દ્વારા દમું, એ વધારે સારું છે.’
 [૧૧-૧૨, ૨૪-૬, ૧૫-૬]

અણપક્ષોટ્તેષો ઘોડો જેમ વારંવાર ચાશુકની અપેક્ષા
 રાખ્યા કરે છે, તેમ તેણે દરેક બાબતમાં ગુરુની ટાકણીની
 અપેક્ષા ન રાખવી. પરંતુ, તેમના મનોગત ભાવને સમજી
 લઈ, તે પ્રમાણે આચરણ રાખવું. ઉત્તમ ઘોડો જેમ
 ચાશુક જોઈને જ માર્ગે ચાલ્યા કરે છે, તેમ તેણે

૧. મૂળમાં : ‘હૃદયની કોટો ધન્ય ધરો, એ ધર વચ્ચેના
 આંતરાઓ કે રાજમાર્ગોમાં સ્ત્રીઓ સાથે લભા રહેવું નહિ કે
 વાતચીત કરવી નહિ,’ એમ છે. દીક્ષાદાર ‘હૃદયની કોટો’
 (સમર) એ શબ્દને બીજા દલકા લોકોનાં સ્થાનોનો સૂચક
 ગણવાનું કહે છે. ‘સમર’નો અર્થ, ‘જ્યાં ધણા લોકો ભેગા થતા
 હોય તેવી જગ્યા,’ એનો પણ અર્થ.

પાપકર્મનો ત્યાગ કરતા રહેવું. ઉત્તમ શિષ્યને કદી પ્રેરણા કરવી પડતી નથી; અને કરવી પડે છે તો તે સદેહાર્થી તથા જલદી કરી શકાય છે. એક વાર તેને ક્યું એટલે તે પ્રભાણે તે બધું હંમેશાં સારી રીતે કરે છે. કેળવાયેલા ધોડાને ખેલાવવામાં જેમ સવારને આનંદ આવે છે, તેમ ગુરુને પણ તેવા અતુર શિષ્યને દોરવામાં આનંદ આવે છે. [૧૨, ૪૪, ૩૭]

પોતાનો કાંઈ દોષ થાય અને ગુરુ તે માટે દળવેથી કે કઠોરતાથી કાંઈ શિખામણ આપે, તો શિષ્યે તેને લાભદાયક સમજી, પ્રયત્નપૂર્વક શબ્દશઃ સ્વીકારવી. સમજી અને નિર્ભય શિષ્ય હિતશિક્ષા આપનાર ગુરુને પોતાનો હિતેચ્છુ માને છે; અને સમજે છે કે, ‘ગુરુ મને પોતાના ભાઈ, પુત્ર કે સ્વજન જેવો ગણે છે, તેથી જ આમ (ગુરુસે થઈને) કહે છે.’ તેથી જિલદું, કુશિષ્ય હિતશિક્ષા આપનાર ગુરુને પોતાનો વેરી માને છે; તથા ‘ગુરુ મને ગુલામ ગણી માત્ર વદયા કરે છે કે મારકૂટ કર્યા કરે છે,’ એમ સમજે છે. તેને ગુરુની શિખામણ દેવાની પદ્ધતિ, તથા કુષ્ટતની ટોકણી વગેરે બધું કડવું અને અરુચિકર લાગે છે. ગુરુનું કહેલું સાંભળવાને બદલે તે અસહ્ય રીતે તેમની સામે થઈ જાય છે. કુશીલ શિષ્ય શાંત સ્વભાવના આચાર્યને પણ આકળા બનાવી દે છે. ગુરુને પણ તેવા શિષ્યને દોરવામાં, અણુપણેટલા ધોડા ઉપર બેઠેલા સવારની જેમ, આનંદ આવતો નથી. તેવા કુષ્ટ શિષ્યો આચાર્યની વિરુદ્ધ અનેક ઉપદ્રવો કર્યા કરે છે; તેમના ઉપર કાળૂ મેળવવા તેમનાં દ્વાણ શોધ્યા કરે છે; તથા વાણી અને કર્મથી, એકાંતમાં

અને જાહેરમાં તેમનો વિરોધ અને નિંદા કર્યા કરે છે.
[૨૭, ૩૯, ૪૧, ૩૮, ૨૯, ૧૩, ૧૭, ૪૦]

બાહ્ય વિનય એ આંતરિક નમ્રતાનું લક્ષણ છે. તેથી સમગ્ર શિષ્ય બેસવા, જાઠવા, બોલવા વગેરેમાં ગુરુ પ્રત્યે નમ્રતા અને આદર રાખે. જેમકે, તે ગુરુને પડખે, ગુરુની આગળ, પીઠ પાછળ, કે સાયળ ઉપર સાયળ ચડાવીને^૧ બેસે નહિ, પગ ઉપર પગ ચડાવીને કે ગોઠણ છાતી સરસા રાખીને કે પગ લાંબા કરીને બેસે નહિ; ગુરુ બોલાવે ત્યારે મૂંગો રહે નહિ કે બેસી રહે નહિ; ગુરુ જે પૂછે તેનો જવાબ આપે; વગર પૂછ્યે કંઈ બોલે નહિ; તથા પૂછે ત્યારે બોલું બોલે નહિ કે ગુરુસે ચર્ચ જાય નહિ; પોતાને કંઈ પૂછવું હોય ત્યારે પણ આસન ઉપર બેઠો બેઠો કે પથારીમાં સૂતો સૂતો પૂછે નહિ, પરંતુ ગુરુ સામે હાથ જોડી બેઠો રહીને પૂછે. આવો વિનયયુક્ત તથા ગુરુની કૃપા અને અમોનો વાંછુક શિષ્ય ગુરુને પોતાની મુશ્કેલી વિશે કંઈ પૂછે છે, ત્યારે આચાર્ય પણ ખુશાથી તેને પોતાને જેવું પોતાના ગુરુઓ પાસેથી સાંભળ્યું હોય છે, તેવું કહી સંભળાવે છે. [૧૪, ૧૮-૨૩]

સમગ્ર શિષ્યે આહારવિહારની બાબતમાં નિયમિત બનવું. ઉચિત સમયે બહાર નીકળવું અને ઉચિત સમયે પાછા ફરવું. ટૂંકામાં, અયોગ્ય સમય છોડીને, જે સમયે જે કરવાનું હોય, તે સમયે તે કરવું. [૩૧]

ભિક્ષાની બાબતમાં સંયમધર્મને આવશ્યક એવા

૧. સરખાવો 'દશવૈકલિક' ૮-૪૬.

ઠેટલાક વિધિનિષેધો જ્ઞાનીપુરુષોએ ઉપદેશ્યા છે, તે તેણે
 બરાબર પાળવા. જેમકે, બિદ્યા માગવા જતી વખતે તેણે
 શ્લોકોની પંગત જમતી હોય ત્યાં બિદ્યા માટે ઊભા ન રહેવું;
 બિદ્યા આપનારથી અતિ દૂર કે અતિ નજીક કે તેની નજર
 સામે જ ન ઊભા રહેવું; પરંતુ એક તરફ એકલા ઊભા
 રહેવું તથા પોતાના જેવા બીજા બિદ્યુઓને ઓળંગી,
 આગળ જવાની પડાપડી ન કરવી.^૧ બિદ્યા મહત્ત્વ કરતી
 વખતે પણ તેણે અતિ અચ્છડ ન ઊભા રહેવું કે અતિ નીચા
 ન નમી જવું. બિદ્યામાં પણ તેણે શુદ્ધ, છવજંતુ વિનાનો,
 નિર્દોષ અને બીજાને માટે બનેલો આહાર દોનો વગેરે તપાસીને
 સ્વીકારવો. ત્યાર બાદ, જ્યાં ઘણા પ્રાણો કે બીજા ન હોય,
 તથા જે ઉપરથી તેમજ આંત્રબાંત્રથી ઢંકાયેલી હોય તેવી
 જગાએ બીજા સંયત પુરુષોની સાથે બેસીને, એક પણ દાણો
 પડી મૂક્યા વિના^૨ યોગ્ય સમયે પરિમિત ભોજન લેવું.
 ખાતાં ખાતાં તેણે, ‘આ સારું રંધાયું છે,’ ‘આ ઠીક
 સ્વાદવાળું છે,’ કે ‘આ ઠીક રસવાળું છે,’ એવું ન બોલ્યા
 કરવું, પરંતુ સંયમપૂર્વક ખાઈ લેવું. [૩૧-૩૬]

આવો શ્રદ્ધાવાન, વિનયશીલ, મેધાવી, અગ્રમત્ત,
 વૈરાગ્યવાન, સત્યવક્તા, સંયમી, તપસ્વી અને ગુરુની કૃપા
 તથા આશાનો વાંછુક એવો મુમુક્ષુ શિષ્ય ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન

૧. સરખાવો ‘અધ્યાયારંજ’ શ્રુત ૨, અધ્ય ૧, ૨૯-૩૦;

૨. સરખાવો ‘દશવૈકલિક’ અધ્ય ૫, ૮૨-૩.

૩. સરખાવો ‘દશવૈકલિક’ અધ્ય ૫, શ્લોક ૨, ૧.

પ્રાપ્ત કરવા તથા ખીજઓને પણ દોરવા શક્તિમાન થાય છે. કારણ કે, પૂજ્ય, શાન્તી, પ્રસિદ્ધ અને કૃપાવંત આચાર્યો જેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, તેને અર્થવાણી* વિપુલ વિદ્યા આપે છે. લોકમાં તેની કીર્તિ થાય છે, અને પૃથ્વી જેમ સર્વ પ્રાણીઓનું રહેકાણું છે, તેમ તે બધાં કર્તવ્યોનું રહેકાણું બને છે. તેનું જ્ઞાન પૂજ્ય છે, તેના સંશયો ટળી જાય છે અને કર્તવ્યની સંપત્તિથી તે બધાને મનમમતો થાય છે. તપ, આચાર અને સમાધિથી સુરક્ષિત એવો તે મહાતેજસ્વી શિષ્ય પાંચે વ્રતો પાળવા શક્તિમાન થાય છે; અને મૃત્યુ બાદ કાં તો શાશ્વત સિદ્ધ થાય છે અથવા યદ્યપિવાળો દેવ થાય છે. [૪૫-૪૮]

• ‘મોક્ષરૂપી અર્થયુક્ત, કલ્યાણહારી’ એવો અર્થ પણ થાય છે.

પરિપહો—બાવીસ વિધનો

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે : હે આયુષ્મન ! ત્યાં સુધી ભિક્ષુ આંતર બાલ્ય દુર્ગતતાઓ અને વાસનાઓને આધીન છે, ત્યાં સુધી તેનાથી શાની પુરુષો પાસે માર્ગ જાણવા છતાં આવરી શકાતો નથી. મહાવીર ભગવાને ભિક્ષુજીવનમાં સહેજે આવી પડતી એવી ૨૨ મુશ્કેલીઓ (પરિપહ) જણાવી છે, જેમની સામે અડગ દષ્ટી રહેવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યા વિના, મુમુક્ષુ માર્ગની શરૂઆતમાં જ ભાગી પડે છે. તે ૨૨ મુશ્કેલીઓ આ પ્રમાણે છે :

(૧) છુપા । ભિક્ષુને આહારની બાબતમાં બહુ સાવચેત રહેવાનું હોય છે; અને નિર્દોષ તથા શુદ્ધ આહાર જ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. પરંતુ કેઈ વાર નિર્દોષ ભોજન મળવું મુશ્કેલ થઈ જાય, તે વખતે તેણે દીન બની જઈ, મયોદાનું ઉત્સાંધન કરી, ગમે તેવું નિષિદ્ધ ભોજન સ્વીકારી, ક્ષુધાદિ.

(૮) સ્ત્રી । મનુષ્યને આસક્તિનું મુખ્ય સ્થાન સ્ત્રી છે. જે શુદ્ધિમાન બિંદુ તેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજે છે, તેને શ્રમણપણું સહેલું છે, તથા તે આત્માની શોધમાં અડગ રહી શકે છે. [૧૬-૭]

(૯) સ્ત્રી । [એટલે કે ગામેગામ પગપાળા ફરવું તે.] સાધુને એક જગ્યાએ લાંબો વખત સ્થિર રહ્યા વિના નિરંતર વિચારો કરવાનું હોય છે. તેથી ઘણા કંટાળી જાય છે. પરંતુ સંગને સર્વ દોષનું મૂળ જાણી, સાધુએ ગામ કે નગરમાં ગૃહસ્થીઓનો કે સામાન્ય મનુષ્યોનો સંસર્ગ ન રાખતાં, નિર્દોષ આહારપાણીથી નિર્વાહ કરતા કરતા, કોઈ એક મુકરર નિવાસસ્થાન રાખ્યા વિના, અપરિચ્છી રહીને એકલા વિચરવું. [૧૮-૯]

(૧૦) નૈવેદ્યિકી । [સ્મશાન વગેરે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન ઇંત્રી ભૂમિ — સ્થાન] સાધુ જ્યારે એકાંત સ્થળમાં, ખીજા કોઈને ત્રાસ ન થાય તેવી રીતે, ધ્યાનાદિ નિત્યકર્મ માટે બેસે, ત્યારે અનેક વિદ્યો આવી પડે તો પણ, પોતાનો સમય પૂરો થયા વિના ત્યાંથી ખસે નહિ. [૨૦-૧]

(૧૧) શય્યા । રાત્રે સૂતા માટે જે એકાંત સ્થળ મળી આવે, તેમાં સારાનરસાપણાનો ખ્યાલ કર્યો વિના, ‘એક રાતમાં શું ચર્ચ જવાનું છે’ એમ વિચારી, બિંદુ શાંતિથી રહે. [૨૨-૩]

સહેજસહેજમાં સ્થાનાંતર કે જિહ્વાજિહ્વ કરનારો શાંતિ પામે જ નહીં, અને છેવટે વ્યગ્ર બની જઈ, સુરક્ષિતતા શોધતો નૃતથી પતિત થાય.

(૧૨) આકોશ । [તિસ્કાર] બીજાઓ નિંદા કરે તો તપી ન જવું તથા સામે જવાબ ન વાળવો; પરંતુ ઉપેક્ષાશુદ્ધિથી શાંત રહેવું. [૨૪-૫]

(૧૩) વધ । મુમુક્ષુને કોઈ માર મારે, તોપણ તેણે મન બગાડવું નહીં. તે વખતે તેણે એવી બાવના કરવી કે, સહન કરવું એ સર્વ ધર્માચરણોમાં મુખ્ય આચરણ છે. તેણે વિશ્વાસ રાખવો કે, 'જીવનો નાશ નથી.' [૨૬-૭]

(૧૪) યાચના । ઘરબાર વગરના બેસા લિપ્તુને બધી વસ્તુઓ બીજા પાસેથી યાચીને જ મેળવવી પડે છે. કોઈની પાસે હાથ લાંબો કરવો એ સહેલી વાત નથી. ઘણા તેને કારણે હારી જાય છે. પરંતુ સમજી મનુષ્યે વિચારવું કે, સંયમધર્મના સંપૂર્ણ પાલનને અર્થે આવશ્યક લાગવાથી જ પોતે લિપ્તુજીવન સ્વીકાર્યું છે. [૨૮-૯]

(૧૫) અભ્રમ । લિપ્તુએ, ગૃહસ્થાને ઘેર રંધાઈ રહ્યા પછી, વધુ ઘટણું માગી લાવીને જ પોતાનો નિર્વાહ કરવાનો હોય છે. પરંતુ ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે, તેને તેવો આહાર પ્રાપ્ત થતો નથી. તેવે વખતે દીન બની જવાને બદલે તેણે એમ વિચારવું કે, 'આજે ન મળ્યું તો કાલે મળશે.' [૩૦-૧]

(૧૬) રોગ । લિપ્તુને કોઈ વખત રોગ થઈ આવે, તો તેણે તેની વેદનાથી ઉદ્વિગ્ન બની જઈ, શુદ્ધિની સ્થિરતા ન ગુમાવી બેસવી. પણ 'આ મારાં કર્મોનું જ ફળ છે' એમ માની, તે વેદનાને સહન કરી લઈ, આત્મપરાયણ રહેવું. તેવે વખતે બીજા પાસે ચિકિત્સા કરાવવાની પણ ધૃષ્ટા ન રાખવી. કારણ કે, પોતાને માટે કંઈ કરવું નહિ

કે કરાવવું નહિ, એ જ મનુષ્યનું સાચું શ્રમણપણું છે.
[૩૨-૩]

(૧૭) તૃણસ્પર્શ । કપડાં વિનાના, ખરજટ, સંયમી અને તપસ્વી ભિક્ષુને તૃણ ઉપર સૂતી વખતે શરીરે પીડા થાય છે. પરંતુ તેથી કરીને કપડાં વગેરે મેળવવાની કામના કરવાને બદલે, એ કઠોર સ્પર્શોને તે સહન કરે. [૩૪-૫]

(૧૮) જાળ । [મળ] ગરમીથી શરીર પરસેવાવાળું થઈ જાય કે મેલ અને રગથી ખરડાઈ જાય, તો પણ શરીર-સુખને ખાતર ભિક્ષુ નાહવાધોવાની કામના ન કરે. જેને આર્ય એવા સંયમધર્મનું પાલન કરવું છે, અને પોતાનાં જૂનાં કર્મો ખંખેરી નાંખવાં છે, તેને એ બધું સહન કર્યે જ છૂટકો. [૩૬-૭]

(૧૯) સત્કારપુરસ્કાર । મુનિ ગૃહસ્થો તરફથી સત્કારાદિની ઉત્કંઠા ન રાખે તથા તેમ કરનાર ગૃહસ્થોની સ્પૃહા ન કરે. જેને હજી શારીરિક સુખની ઉત્કંઠા છે, તથા જે હજી રસોમાં લપટ છે, તેને જ ગૃહસ્થોની કે તેમના સત્કારપુરસ્કારની જરૂર રહે છે. જે અદ્યેચ્છુ છે, અસોક્ષુપ છે તથા પ્રચાવાન છે, તેને તેવાં પૂજનસત્કારની પરવા હોતી નથી. [૩૮-૯]

(૨૦) જ્ઞાન । પોતાનામાં વિશેષ જ્ઞાન ન હોય તથા કોઈ કાંઈ પૂછતું હોય ત્યારે યાદ લાવી સકાતું ન હોય, તો તેથી ભિક્ષુએ ખિન્ન ન થઈ જવું. પણ એમ વિચારવું કે, “મેં પૂર્વે જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં એવાં કર્મો કરેલાં છે, કે જેથી

આત્યારે આમ બને છે. પરંતુ હવેથી હું યોગ્ય જીવન ગાળીશ, એટલે તે કમોં અવસ્થા દૂર થશે.” [૪૦-૧]

(૨૧) અજ્ઞાન । પોતાના પ્રયત્ન છતાં ધર્મનો કે સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન થાય અને અજ્ઞાન ન ટળે, તો તેથી તેણે અધીરા ન બની જવું, તથા પોતાના ત્યાગ-સંયમને નિરર્થક ન માનવા. [૪૨-૩]

(૨૨) દર્શન । [શ્રદ્ધા] ભિક્ષુએ (શંકા પડતાં) ‘પરશોક નથી,’ ‘તપથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી,’ ‘જિનો હતા નહિ, છે નહિ, કે થશે નહિ’ અને ‘આ શોકો જે બધું કહે છે તે ખોટું છે’ એવું એકદમ ન માની બેસવું; પરંતુ, ધર્મની પ્રતીતિ થવાને હજી વધુ પ્રયત્નની અપેક્ષા હશે એમ માની, શ્રદ્ધાપૂર્વક યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવો. [૪૪-૫]

આ બધી મુશ્કેલીઓ જીતવાનો મુખ્ય ઉપાય એ છે કે, તેમનું સ્વરૂપ પહેલેથી જાણીને સમજી રાખવું; જેથી કરીને તેમાંથી કોઈ આવી પડે, ત્યારે તેનાથી હણાઈ ન જતાં અચળ રહેવાય, એમ હું કહું છું. [૪૬]

ચાર દુર્લભ વસ્તુઓ .

શ્રી મુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :

આ સંસારમાં જીવને નીચેની ચાર વસ્તુઓ^૧ પ્રાપ્ત થવી અતિ દુર્લભ છે :

(૧) મનુષ્યપણું (૨) ધર્મનું શ્રવણ (૩) શ્રદ્ધા અને (૪) સંયમમાં પુરુષાર્થ. [૧]

૧. સામાન્ય રીતે જીવો વિવિધ કામનાઓથી મૂઢ બની, અનેક કર્મો કરી, પરિણામે સંસારમાં અનેકવિધ યોનિઓમાં જન્મ પામ્યા કરે છે. તેઓ કોઈ વાર દેવલોકમાં, કોઈ વાર નરકલોકમાં તો કોઈ વાર અસુરલોકમાં પણ જાય છે. પરંતુ રાગઓ જેમ કામિનીકાંચનથી કંટાળતા નથી, તેમ અધમ કર્મોને વળાવળાને સ્વીકારતાં તે પ્રાણીઓ વારંવાર બદલાતી યોનિઓમાં જન્મતાં કંટાળતાં નથી.

૧. મૂળ : ‘પરમ અંગો’ (બોધિનાં).

કામનાઓથી મૂઢ બનીલાં તથા વિવિધ કર્મોવાળાં તે પ્રાણીઓ આમ અત્યંત દુઃખ અને વેદના અનુભવતાં, મનુષ્યેતર યોનિઓમાં જ ભટક્યા કરે છે. તેમ કરતાં કરતાં, ધણે લાંબે કાળે, ક્રમે કરીને, કોઈ વાર શુદ્ધ પામેલા વિરલ છવો કર્મોનો નાશ કરી શકાય તેવું મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરે છે. [૨-૭]

૨. પરંતુ એ પ્રમાણે દુર્લભ એવું મનુષ્યપણું પામવા છતાંય તપ, ક્ષમા અને અહિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સદ્ધર્મનું શ્રવણ થવું દુર્લભ છે. [૮]

૩. કદાચ કોઈને સદ્બાગ્યવશાત્ ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવી અતિ દુર્લભ છે. કારણ કે, ઘણા ઘોઠા ધર્મ ગણવા છતાં તેનાથી દૂર રહે છે. [૯]

૪. અને કદાચ કોઈને ધર્મમાં શ્રદ્ધા પણ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ તે પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરવો એ તેથી પણ દુર્ધટ છે. કારણ કે ઘણા માણસોને સારી સારી વસ્તુઓમાં શ્રદ્ધા હોવા છતાં, તે પ્રમાણે તેઓ આચરણ નથી કરતા. [૧૦]

પરંતુ જેઓ મનુષ્યપણું, પામી, સદ્ધર્મનું શ્રવણ કરી, તેમાં શ્રદ્ધાયુક્ત બની, તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, એટલે કે, તપ અને સંયમ દ્વારા કર્મોનો નાશ કરે છે, તેવા સરળ અને શુદ્ધ માણસો જ, પાણીથી સિંચાયેલા અગ્નિની પેડે, પરમ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૧-૧૨]

માટે, કર્મના વિવિધ હેતુઓ જાણી, તેમનો ત્યાગ

૧. મિથ્યાત્વ (તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધા અને અતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા), અવિરતિ (હોયોથી ન વિરમવું), પ્રમાદ, કપાય (વિયમભાવ) અને યોગ (કાયા, મન, અને વાણીની પ્રવૃત્તિ) એ પાંચ.

કરે તથા વિવિધ પ્રકારનાં શીલો • વડે • ઉર્ધ્વગતિ સાધે. પ્રયત્ન કરવા છતાં, આ જન્મમાં જ સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થઈ, તો તેથી નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. તેવા મનુષ્યો ઉત્તમ વિભૂતિવાળા દેવયોનિઓમાં જન્મ પામી, આયુષ્ય પૂરું થયે, ફરી મનુષ્યયોનિમાં સારાં સારાં કુળોમાં અવતરે છે.^૧ ત્યાં તેમને નીચેનાં દસ ઉત્તમ અંગો પ્રથમથી પ્રાપ્ત થાય છે : (૧) ઘર અને વાડી, સોનું અને રૂપું, પશુઓ અને નોકરચાકર (૨) સુશીલ મિત્રો (૩) સહૃદય નાતીલાઓ (૪) ઉત્તમ ગોત્ર (૫) ઉત્તમ વંશુ (૬) આરોગ્ય (૭) તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ (૮) ખાનદાનપણું (૯) યશ અને (૧૦) પરાક્રમ. [૧૩-૧૮]

પૂર્વજન્મના સંસ્કારોથી પ્રથમથી જ વિશુદ્ધ આચરણવાળા તેઓ અસામાન્ય માનુષિક વિભૂતિઓ બોગવતા છતાં તેમાં અનાસક્ત રહી, શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે; તથા જ્ઞાનીઓએ વર્ણવેલો સંયમપ્રધાન મોક્ષમાર્ગ સ્વીકારી, તપથી કર્મોંશોનો નાશ કરી, શાશ્વત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૯-૨૦]

૧. આ વાવના ગીતાના ૬, ૪૧-૩ શ્લોક સરખાવે.

અપ્રમાદ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે :

એક વાર તૂટ્યા પછી જીવનદોરી ફરી સાંધી શકાતી નથી. માટે જ્યાં સુધી આયુષ્ય છે, ત્યાં સુધી પ્રમાદનો સાગ કરી, કલ્યાણના માર્ગને અનુસરો. પ્રમાદ, હિંસા અને અસંયમમાં જીવવાની વિતાળ્યા પછી, ઘડપણ આવીને જીભું રહેશે. તે વખતે કશું થઈ શકશે નહિ, પણ અસહાય થઈ, કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા જવું પડશે. કારણ, કરેલાં કર્મો ભોગવ્યા વિના કાઈનો છૂટકો થતો નથી. [૧,૩]

આયુષ્ય-દરમ્યાન મૂઠ મનુષ્ય અનેક પાપો કરી તથા અનેક વેર બાંધી ધન ભેગું કર્યા કરે છે. પરંતુ મૃત્યુ બાદ જ્યારે પોતાને પોતાનાં કર્મફળ ભોગવવા જવું પડે છે, ત્યારે તે તેની સાથે આવતું નથી, તેમજ તેનું રક્ષણ કરતું નથી. ધન આ લોકમાં જ કર્મફળમાંથી જન્માવી શકતું નથી, તો પછી પરશોકની તો વાત જ શી ? [૨,૪]

જે સર્ગાવહારામાં મૂઠ જની મનુષ્ય પાપકર્મો કરે છે, તેઓ પણ કર્મનાં ફળ ભોગવતી વખતે બંધુપણ દાખવવા આવતાં નથી. આમ હોવા છતાં અનંત મોહથી મૂઠ જનેલાં મનુષ્યો, દીવો ઓલવાઈ ગયો હોય અને માર્ગ દેખી ન શકાય તેમ, ન્યાયયુક્ત માર્ગ દેખવા છતાં દેખી શકતાં નથી એ કેવું આશ્ચર્ય છે! પરિણામે, દીવાલમાં પોતે જ પાડેલા બાકમાં પેસતાં દળાઈ જઈ હણુતા ચોરની જેમ, તે મૂઠ લોકો આ લોક અને પરસ્પરામાં પોતાનાં જ કરેલાં કર્મોથી હણાય છે. એવાં ગાઠ મોહનિદ્રામાં પડેલાં મનુષ્યોની વચ્ચે વિવેકી મુમુક્ષુએ જાગ્રત રહેવું, તથા કશાનો વિશ્વાસ ન કરવો. કારણ કે, કાળ નિર્દય છે અને શરીર અળળ છે. માટે ભારંડપક્ષીની^૧ પેઠે તેણે અગ્રમત્ત રહેવું. સંસારમાં જે કાંઈ છે તેને પાશરૂપ સમજી, મુમુક્ષુએ સાવચેતીથી પગલાં માંડવાં; તથા શરીર સળળ છે ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ સંયમધર્મ સાધવામાં કરી કેવો. પછી જ્યારે તે છેક અશક્ત થઈ જાય, ત્યારે માટીના ઢેકાની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો. [૩-૭]

આજસુ શાશ્વતવાદી^૨ કલ્પના કર્યાં કરે છે કે, “પહેલાં ન સધાયું તો પછી સધાશે.” પણ એમ કરતાં કરતાં હામ-

૧ જે મુખ અને ત્રણ પગવાળું એક પંખી. જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક, પા. ૧૬૧, નોંધ.

૨. આત્મા મરણ પછી પણ કાયમ રહે છે, અને તેના ઉપર કર્મોની અસર પતી નથી એવો વાદ તે શાશ્વતવાદ. તેનાથી જિલ્લો, એટલે આત્મા જેવી વસ્તુ નથી, અથવા મરણ પછી કાયમ રહેતી નથી એવો વાદ તે ઉચ્છેદવાદ. જુઓ આ માળાનું ‘સુતતનિપાત’ પુસ્તક, પા. ૧૬૬, શ્લોક ૭૬૮.

ભોગોમાં જ જીવન પૂરું થઈ જવા આવે છે અને આયુષ્ય ક્ષીણ થતાં શરીર તૂટવા માંડે છે. તે વખતે કશું કરી શકાય તેમ રહેતું નથી અને એ મૂઠ મનુષ્યને પરતાવાવારો આવે છે. [૯]

વિવેક જલદી પ્રાપ્ત કરી શકાનો નથી; અને વારંવાર લોભાવતા ભોગો ભોગવનારમાં મંદતા આપ્તી વધારે પ્રબળ બનતા જાય છે. માટે પ્રયત્નપૂર્વક કામભોગોમાંથી મનને રોકી, તેમનો ત્યાગ કરી, અપ્રમત્તપણે આત્માનું રક્ષણ કરતા કરતા વિચરવું. કેળવાયેલો અને બખ્તરવાળો થોડો જેમ રણસંગ્રામમાંથી સહીસલામત પાછો આવી શકે છે, તેમ પ્રથમ અવસ્થામાં અપ્રમત્તપણે કામભોગોમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરનારો મનુષ્ય સહીસલામતીથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અલપ્રત્ત, મોહગુણ સામે સતત ઝૂઝી વારંવાર વિજય મેળવનાર શ્રમણને, અનેક પ્રતિકૂળ સ્પર્શ વેઠવા પડે છે; પણ તેથી ખિન્ન થયા વિના, તે પોતાના પ્રયત્નમાં અચલ રહે. [૮, ૧૦-૧૨]

સંસ્કારહીન, તુચ્છ તથા રાગ અને દ્વેષથી પરવશ એવા, ખીજ વાદીઓનાં અધમાચરણથી ડામાડોળ થઈ જવાને બદલે, તેમની વિપરીતતા સમજતા મુમુક્ષુએ, કામ, ક્રોધ, ક્ષોભ, માયા અને અહંકારનો ત્યાગ કરી, શરીર પડતા સુધી ગુણની ઈચ્છા કરતા વિચરવું, એમ હું કહું છું. [૧૩].

મરણના બે પ્રકાર

મહા પ્રયત્નથી આ વિકટ ભવસમુદ્રને તરવાની અણી ઉપર આવેલા એક મુમુક્ષુને તેના પ્રશ્નના જવાબમાં એક મહાપ્રજ્ઞાવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું :

મરણ બે પ્રકારનાં હોય છે. 'એક, 'અકામ મરણ', અને બીજું 'સકામ મરણ'. અકામમરણથી મરનારા અજ્ઞાનીને વારંવાર મરવું પડે છે, અને સકામમરણથી મરનારા જ્ઞાનીને વધારેમાં વધારે એક વાર મરવું પડે છે. [૧-૩]

તે બેમાંથી પ્રથમ અકામમરણને ભગવાન મહાવીરે આ પ્રમાણે વર્ણવી બતાવ્યું છે :

અકામમરણ એટલે પોતાને ન ગમતું હોય છતાં પ્રાપ્ત થતું મરણ. તે મરણ કામાસક્ત, ક્રૂરકર્મી તથા અજ્ઞાની જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ જીવન દરમ્યાન પ્રત્યક્ષ દેખાતાં સાંસારિક સુખોમાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે..

તેઓ કહે છે કે, ‘આ ભોગો તો પ્રત્યક્ષ છે; પણ પરલોક કોણે દેખ્યો છે? માટે બધા ચાલે છે તેમ ચાલવું જ ઠીક છે.’ આવો નિશ્ચય કરી, તે ભોગાસક્ત લોકો પછી પોતાના ભોગો ખાતર ગમે તેવાં અકર્મ આવરે છે; તથા સ્થાવર-જંગમ અનેક પ્રાણીની હિંસા કરે છે. પોતાનાં સુખ ખાતર કોઈ પણ પાપકર્મ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. તેઓ ગમે તેવું અસત્ય બોલે છે, ગમે તેવાં કપટ આવરે છે તથા ગમે તેવી નિંદા કરે છે. સુરા અને માંસનું અહર્નિશ સેવન કરનારા તે શક પુરુષો અનેક કુકર્મોથી ગ્રામ કરેલા કામભોગોને જ શ્રેયસ્પ માને છે; તથા મન, વચન અને કાયાથી કામિનીકાંચનમાં મૂર્છિત રહે છે. આમ તેઓ આંતર તેમજ બાહ્ય બંને પ્રકારની મલિનતા એકઠી કરે છે. [૪-૧૦]

આ પ્રમાણે અપર્યાપ્ત કામભોગો ભોગવતાં ભોગવતાં અંતે ત્યારે તેમનું શરીર રોગો અને વૃદ્ધાવસ્થાથી ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે તેમને મૃત્યુનો તથા ત્યાર પછી ગ્રામ થનારી પોતાની કારમી સ્થિતિનો ભય લાગવા માંડે છે. તે વખતે, કૂર કર્મ કરનારા અશીલ લોકોને ગ્રામ થતાં નરકસ્થાનો અને ત્યાં ભોગવવી પડતી યંત્રણાઓ તથા કર્મ અનુસાર ગ્રામ થયેલા નવા સ્થાને જતાં થતો પરિતાપ — એ બધા વિષે પોતે સાંભળેલી વાતો તેમને યાદ આવે છે. પછી, સપાટ રસ્તો છોડી ખાડાટકરાવાળે રસ્તે માડું લઈ જતાં ધરી ભાગવાથી પરતાતા ગાડાવાળાની પેઠે, તેઓ શોક કરે છે. આમ, પોતાની મરણ પછી થનારી સ્થિતિની કલ્પનાથી ભયજીત બનેલા તે મૂઠ પુરુષોને મરણનો અત્યંત

બધા લાગે છે, તથા નેથી તેઓ દાવમાં હારેલા જુગારીની પેઠે, પરવશપણે અનિચ્છાએ મરે છે. આનું નામ અકામ-મરણ. [૧૧-૧૬]

હવે જ્ઞાની પુરુષનું સકામમરણ વર્ણવું છું તે સાંભળો. જે પુણ્યશાળી તથા સંયમી ઋષિઓએ પોતાનું જીવન જ્ઞાની પુરુષોએ બતાવેલા ધર્મમાર્ગે વ્યતીત કર્યું હોય છે, તેઓનું મરણ પ્રસન્નતા બરેલું તથા આઘાત વિનાનું હોય છે. કારણ કે, તેમને નિશ્ચય હોય છે કે, મરણ બાદ તે ઉચ્ચ અથવા પરમગતિને પામવાના છે. તે મરણ બધા જ બિશ્વોએને હોય છે એમ પણ નથી, કે કોઈ જ ગૃહસ્થને નથી હોતું એમ પણ નથી. કારણ ઘણાં બિશ્વો કરતાં કેટલાક ગૃહસ્થો શીલની બાળતમાં ચડ્યાતા હોય છે. માત્ર મૃગચર્મ, નમ્રપણું, જટા, સંઘાટિ^૧ કે મુંડનથી ઉત્તમ બિશ્વ બનાવું નથી. સુશીલ માણસ, પછી બસે તે બિશ્વ હોય કે ગૃહસ્થ હોય, તે પણ ઉત્તમ ગતિને પામે છે. જે શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થ પોતાના આચારનિયમનું^૨ ચથાતથ પાલન કરે છે, તે પણ ખરેખર સુશીલ જ

૧. ઉત્તરીય વસ્ત્ર (ખાસ કરીને બૌદ્ધ સાધુનું).

૨. મૂળમાં સામાયિક, પૌષ્ઠ આદિ શિક્ષાપ્રતોનો ઉલ્લેખ છે. અમુક કાળ પર્યંત સ્થિર ચર્ચધ્યાનાદિમાં બેસવારૂંપી સામાયિક વ્રત; પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રને મર્યાદિત કરવારૂંપી દેશાવકાશિક વ્રત; આક્રમ, સૌદશ, પૂનમ અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરી સાધુજીવન માળવારૂંપી પૌષ્ઠ વ્રત; અને ધમણનિર્મલ^૩ થોને બેઠેલી વસ્તુઓ પૂરી પાડવારૂંપી અતિચિસંવિભાગવ્રત — એ ચાર શિક્ષાપ્રતો કહેવાય છે. વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'શામશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૪૭-૫૧.

છે. દેહત્યાગ કરીને તે અવસ્ય ઉત્તમ દેવગતિને^૧ પામે છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના સંયમધર્મનું યથાયોગ્ય પાલન કરનાર બિશ્નુ પણ આ બેમાંથી એક ગતિ અવસ્ય પામે છે : કાં તો સર્વ દુઃખોમાંથી હંમેશને માટે વિમુક્ત થઈ સિદ્ધ થાય છે, અથવા મોટી ઋદ્ધિવાળો દેવ થાય છે. તે દેવલોકો મોહ વિનાના, દુતિયુક્ત તથા યશસ્વી યક્ષોથી (દેવોથી) વસાયેલા હોય છે. સંયમ અને તપ આચરીને વાસનારહિત થયેલા બિશ્નુઓ કે ગૃહસ્થો ને રથજોએ ગય છે. [૧૭-૨૮]

આમ, શીલવાળા બહુશ્રુત માણસો મરણ આવ્યે ત્રાસ ન પામતા હોવાથી તથા મરણ વખતે ધીરજ ગુમાવ્યા વિના પ્રસન્ન રહેતા હોવાથી, તેમનું મરણ સકામમરણ કહેવાય છે. આખી જિંદગી દયાધર્મને આણીશુદ્ધ પાળનાર મેધાવી પુરુષ, યોગ્ય વખત આવ્યે, શ્રદ્ધાપૂર્વક, ગુરુસમક્ષ, લોમહર્ષનેા ત્યાગ કરી, દેહના પડવાની વાટ જોનો તૈયાર રહે છે, અને ત્રણ પ્રકારમાંથી એક પ્રકારના સકામમરણથી મરે છે. [૨૬-૩૨]

૧. મૃગ : વક્ષસલોકતા ।

૨. તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : (૧) લક્ષપ્રત્યાખ્યાન : મરણ પર્થત આદારનો ત્યાગ કરવો ને. આમાં 'પટખુ' ફેરવવું વગેરે શારીરિક ચેષ્ટાઓ નતે કરવાની અથવા બીજા પાસે કરાવવાની છૂટ હોય છે. (૨) ઇચિની (ઇત્વરિત) મરણ : આમાં આદારત્યાગ ઉપરાંત હાલવાચાલવાના ક્ષેત્રની પણ મર્યાદા બાંધવાની હોય છે, તથા તે ચેષ્ટામાં બીજાની મદદ લેવાની હોતી નથી. (૩) પાદપોષગમન : આમાં આદાર ઉપરાંત શારીરિક ચેષ્ટામાત્રે ત્યાગ કરવાનો હોય છે અને પાદપ-વૃક્ષ-ની જેમ નિશ્ચય રહેલું હોય છે. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ', પા. ૬૫-૭૧.

ખોટા સાધુ

અગ્નાની લોકો, આ અનંત સંસારમાં, અપાર દુઃખો ભોગવતા, મૂઠતાથી વારંવાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. પંડિત પુરુષે તો એ સંસારબ્રમણના કારણરૂપ અનેક પ્રકારના પાશોને સમજી લઈ, તથા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી અને અદ્રોહયુક્ત જની, સત્યની શોધમાં લાગવું. [૧-૨]

આશક્તિ અને રનેહ એ આ સંસારના મુખ્ય પાશો છે. તેમને કારણે મનુષ્ય માત-પિતા, બાઈ-ગહેન તથા પત્ની-પુત્ર વગેરેમાં મૂર્છિત રહી, અનેક અકર્મો કરે છે અથવા સુકર્મો કરતો અટકે છે. પરંતુ, તે સમજતો નથી કે, પોતાનાં કર્મોનાં ફળ ભોગવતી વખતે તે કોઈ જગ્યાવવા આવવાનાં નથી. તેમને કારણે તે ધનસંપત્તિ વગેરે ઐશ્વર્ય એકદું કરવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ જીતેતો નથી કે પોતાનું પારલૌકિક ઐશ્વર્ય ખોવાતું જાય છે.^૧ તેમને કારણે તે ભય અને

૧. મૂળમાં 'કામરૂપી' - દેવ-યવાની વાતનો ઉલ્લેખ છે

વૈરયુક્ત બની અનેક પ્રાણોની હિંસા કરે છે; પણ જ્ઞેતો નથી કે દરેક જીવને પોતાની જાત પ્રિય છે. તેમને કારણે તે અનેક વસ્તુઓ ખીજાઓ પાસેથી ચોરી લઈને એકઠી કરે છે; પણ જ્ઞેતો નથી કે કેઈની પાસેથી કાંઈ પણ ચોરી લેવું એ નરકનું કારણ છે. આ બધું વિચારી, સુષ્ટ પુરુષે આસક્તિ અને રોહનો ત્યાગ કરી, ભય અને વૈરથી નિવૃત્ત થઈ, પરિગ્રહરહિત બની, સંયમધર્મના પૂર્ણ પાલનને અર્થે બિશુ-જીવન સ્વીકારવું અને પોતાના પાત્રમાં આવી પડેલું ખાઈ, પોતાનો નિર્વાહ કરવો. [૩-૭]

અહીં કેટલાક શુદ્ધ સાધુઓ એમ માને છે કે, પાપ-કર્મનો ત્યાગ ક્યાં વિના માત્ર આચારને જાણવાથી જ સર્વ દુઃખમાંથી વિમુક્ત થવાય છે. તેઓ બંધ અને મોક્ષમાં માનતા હોય છે; પરંતુ તે અનુસાર આચરણ કરવાને બદલે માત્ર વાતો ક્યાં કરી, વાગાડંબરથી જ પોતાની જાતને આશ્વાસન આપે છે. પરંતુ અનેક પ્રકારની વાણી કે વિદ્યાધ્યયન મનુષ્યનું રક્ષણ શી રીતે કરી શકે? તે મૂઠ્ઠા મોઢા પોતાને પંડિત માનતા હોવા છતાં, સાંસારિક પદાર્થોમાં જ આસક્ત હોય છે; તથા મન, વચન અને કાયાથી શરીર, વર્ણ અને રૂપમાં મૂર્છિત રહે છે. તેઓને અનંત સંસારમાં લાંબા માર્ગને પામેલા તથા અનંત દુઃખના ભાગી જાણવા. [૮-૧૦]

વિવેકી પુરુષે તો બધી બાજતોમાં અગ્રમત્ત થઈને, તથા ભૌતિક પદાર્થોની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના, પૂર્વકર્મના ક્ષયને અર્થે જ આ દેહને ટકાવી રાખવો. તેણે કર્મોના

હેતુઓનું^૧ પૃથક્કરણ કરી, તેમનો નાશ કરવામાં જી જીવન પૂરું કરવું. તે અર્થે ભિક્ષુજીવન સ્વીકારી, તૈયાર અન્ન માગી લાવી, કણનો પણ સંગ્રહ કર્યા વિના તેણે અન્નપાનની માત્રા વિચારીને ખાવું અને શરીરનિર્વાહ કરવો, એ પ્રમાણે ભિક્ષાદિમાં સાવધાન રહી, તે એક જગ્યાએ સ્થિર થઈને રહેવાને બદલે, અનિયતભાવે, કંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના વિચરે અને પ્રમત્તોમાં અપ્રમત્ત રહી, પોતાના લક્ષ્યની સિદ્ધિમાં કાળ વિતાવે. [૧૩-૧૬]

આ પ્રમાણે અપૂર્વ જ્ઞાન અને દર્શનવાળા જ્ઞાતપુત્ર, અર્હત, ભગવાન વૈશાલિકે^૩ કહ્યું છે. [૧૭]

૧. જીઓ આગળ પા. ૧૭ નો. ૧.

૨. મૂળમાં—‘માત્ર પીંછી લઈને’ એટલું વધારે છે. કેટલાક એવો અર્થ પણ કરે છે કે, ‘પીંછી જેમ પીંછા સાથે (બીજું) કશું સાથે રાખ્યા વિના) કરે છે, તેમ તે કશું સાથે રાખ્યા વિના કરે.’

૩. આ બધાં ભગવાન મહાવીરનાં વિશેષજ્ઞો છે. જ્ઞાન એટલે વિશેષ જ્ઞાન, અને દર્શન એટલે સામાન્ય જ્ઞાન; જ્ઞાત નામના રાજવંશમાં જન્મ્યા હોવાથી જ્ઞાતપુત્ર; અર્હત એટલે પૂન્ય; અને વૈશાલિક એટલે વૈશાલી નગરી (કુંડગ્રામ) ના રહેવાસી. વિશાલા નગરીના રાજના બાલેજી હોવાથી ‘વૈશાલિક’, એવી પણ પરંપરા છે.

ઘેટાનું દષ્ટાંત

શોધિ અતિથિ આવે તે પ્રસંગે હિંમણી સારુ પોતાના આંગણમાં ઘેટા પાળે છે તથા તેને ચોળા અને જવસ ખવરાવી ખવરાવીને પુષ્ટ કરે છે. તે ઘેટા તૃપ્તિપૂર્વક બધું ખાઈ ખાઈ, મોટા પેટવાળો તથા વિપુલ દેહવાળો બને છે. પરંતુ તે જાણતો નથી કે, પોતે અતિથિ આવે ત્યારે કપાવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. [૧-૩]

તેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્ય પણ સ્ત્રીપ્રધાન કામભોગો ભોગવતો, મહાઆરંભો અને પરિગ્રહો કર્યા કરતો, તથા લૂંટકાટ, ચોરી, જૂઠું, ફૂરતા તથા શસ્ત્રાચી પોતાના કામભોગો પ્રાપ્ત કરતો વિહરે છે. ગદરાનું ખરું ચયેલું માંસ ખાઈ, સુરા પી, તે રાતોરાતો, દુંદવાળો તથા શોહીભરેલો થયાં જાય છે. પરંતુ તે મૂઠ મનુષ્ય જાણતો નથી કે પોતે નરક માટે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. [૪-૭]

પછી, આસન, શયન, વાદન, ધન અને બીજા કામો ભોગવીને, દુઃખાપ ધનને પાછળ મૂકીને, તથા ઘણું પાપ બેગું કરીને, આ દરમિયાન જગતમાં જ માનનારો તથા કર્મોથી ભારે થયેલા તે પ્રાણી, અતિથિ આવ્યે શોક કરતા ઘેટાની પેઠે, મૃત્યુ સમયે શોક કરે છે. ત્યારબાદ, આયુષ્યનો ક્ષય થયે દેહથી મુક્ત થયેલા તે, પરવશ બની, અંધારી, આસુરી દિશામાં જાય છે, તથા આપત્તિ અને વધ જેમાં મુખ્ય છે એવી નરકની અને તિર્યચ (પશુપંખી ઇત્યાદિ) ની અધમ યોનિઓ પામે છે. એક વાર એ દુર્ગતિમાં ગયા પછી તેમાંથી બહાર આવવું ઘણું લાંબા કાળ મુશ્કેલી અશક્ય હોય છે.^૧ [૮-૧૦, ૧૭-૮]

તે મૂઠ મનુષ્યો કોડી સાટે હજાર રૂપિયા ગુમાવનાર મુખર્થ

૧. તે યોનિઓની કાળગચ્છાદા ઇત્યાદિ માટે જુઓ આગળ અધ્ય૦ ૩૬, પા. ૨૬૪ ઇત્યાદિ.

૨. દીકાકાર એવી વાત ટાંકે છે કે, એક જણ હજાર રૂપિયા કમાઈ, પોતાને દેશ પાછો ફર્યો. રસ્તામાં તેને એક સંધનો સાથ મળી ગયો. તેણે પોતાના હજાર રૂપિયામાંથી એક રૂપિયો વટાવી કોડીઓ લીધી અને તેટલા વડે જ મુસાફરી પૂરી કરવી એવું નમી કહ્યું. પરંતુ, એક વખત તે રસ્તામાં જ્યાં ખાવા બેઠો હતો, ત્યાં એક કોડી ખૂલી ગયો. થોડે દૂર જયાં બાદ બીજો પડાવ નાખ્યો ત્યારે તે વાતની તેને ખબર પડી. તેણે વિચાર્યું કે, એ એક કોડી માટે બીજો રૂપિયો વટાવવો પડશે; માટે બધા રૂપિયા એક ટેકાણે દાટી દઈ, જલદી જલદી પેલી કોડી લઈ આવું. તે રૂપિયા દાટતો હતો તેટલામાં કોઈએ તેને જોયો; એટલે તેણે તે રૂપિયા તેની ગેરહાજરીમાં ત્યાંથી કાઢી લીધા. પછે પણ પેલી કોડી કોઈએ હપાડી લીધેલી. આમ તેનાં કોડી અને રૂપિયા જાને ગયાં.

જેવા તથા ફેરી સાટે રાજ્ય ખોનાર રાજા જેવા છે. કારણ, તેઓ ૧૦૦ વર્ષ કરતાં ઓછા આયુષ્યનાં તુરંત માનુષી સુખો માટે હજારગણાં ઉત્તમ દૈવી આયુષ્યવાળાં કામસુખો ગુમાવે છે. [૧૧-૧૩]

ત્રણ વાણિયા વિષે એક એવી શોકકથા છે કે, મૂડી લાઈને તેઓ વેપાર કરવા નીકળ્યા. તેમાંનો એક ઘણો લાભ મેળવી પાછો આવ્યો; ખીજો મૂળ મૂડી સાથે જ પાછો આવ્યો; અને ત્રીજો તો મૂડી પણ ખોઈને આવ્યો. તેની પેઠે જ ધર્મજીવનમાં પણ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારે વર્તે છે. કેટલાક વિપુલ સદાચાર, શીલ અને વિશેષતાવાળા પુરુષાર્થી શોકા પોતાનાં સત્કર્મોને લીધે, પહેલા વાણિયાની પેઠે, મૂળ મૂડી (મનુષ્યપણા) ઉપરાંત (દેવપણાનો) લાભ પામે છે. ખીજા સામાન્ય ગૃહસ્થો સદાચરણ અને સુવ્રતો આચરી, ખીજા વાણિયાની પેઠે મૂળ મૂડી સાથે જ (ફેરી મનુષ્ય પૂતી) પાછા આવે છે. ત્યારે અજ્ઞાની અને દુરાચારી શોળા, ત્રીજા વાણિયાની પેઠે મનુષ્યપણું પણ હારી બેસે છે અને નરક કે તિર્થંચપણાને પામે છે. [૧૪-૨૧]

માટે હાનિજાભનો વિચાર કરી, મેધાવી પુરુષ પોતાના ઐહિક જીવનનો સદુપયોગ કરે.

૧. આ વાત એવી છે કે, એક રાજાને ઘણી ફેરીઓ ખાવાથી વિપુલિકા રોગ થયો. વૈદોએ મહામહેનતે તે દૂર કર્યો; પણ અવિધ્યમાં કદી ફેરી ન ખાવાની તેને તાકીદ આપી. પરંતુ ખીજું સર્વ રાજ્યસુખ ભોગવતો હોવા છતાં, તેનું મન ફેરી માટે જાવાં નાખતું. એક દિવસ મન ઠાબૂમાં નહિ રહેતાં તેણે પુષ્કળ ફેરીઓ ખાઈ લીધી અને જીવન ખોયો.

કપિલમુનિનો સદુપદેશ

કપિલમુનિની કથા

કપિલ નાના હતા તેવામાં જ તેમના પિતા — રાજપુરોહિત કાશ્યપ — ગુજરી ગયા. કાશાંબીના રાજ્ય નિતશત્રુએ તેમની જગ્યાએ નવો પુરોહિત નીમ્યો. એક વખત તે નવો પુરોહિત ઠાઠગાઠથી રાજમાર્ગ ઉપર શઈને જતો હતો. તેને જોઈ, પોતાનો પૂર્વ વૈભવ યાદ આવવાથી કપિલની માતા યશા રડવા લાગ્યાં. નાના કપિલે રડવાનું કારણ પૂછતાં, યશાએ જણાવ્યું કે, તારા પિતા જીવતા હતા ત્યારે આપણે ત્યાં આવો ઠાઠ હતો; પરંતુ તેમના ગુજરી ગયા પછી તું નાનો તેમજ અમણુ હોવાથી આ બીજો બ્રાહ્મણ તે ઠાઠ ભોગવે છે. તે સાંભળી કપિલે ભણીગળી પિતાનું પદ પાછું મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. માતાએ તેને તેના પિતાના મિત્ર ઇદ્રદત્તને ત્યાં આવડિન જવાની સલાહ આપી. ઇદ્રદત્તે ખુશીથી કપિલને ભણાવવાનું કમ્બલ કંચું; પરંતુ તેનું આધાખર્ચ પોતાનાથી ઉપાડી સકાય તેમ ન હોવાથી, ગામના સાલિબદ્ર શેઠને ત્યાં કપિલના ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં તે શેઠની એક સ્વરૂપવાન દાસી કપિલને રોજ જમવાનું

પીરસતી. વખત જતાં તે બનેમા અનુસંગ હતપન્ન થયો અને કપિલ પોતાનું બાણવાકરવાનું બૂલી તેનામા આસક્ત થઈ ગયા. આમ ઘણો કાળ વીતી ગયો. એક વખત તે દાસીને ખિન્ન થયેલી દેખી કપિલે તેનું કારણ પૂછ્યું; તો તેણે જણાવ્યું કે, ‘દાલે અમારા લોકોનો મોટો કત્સવ છે. તે વખતે બીજી બધી સ્ત્રીઓ પૂરા શણગાર સજ્જને આવશે. પરંતુ મારી પાસે બીજી બધી સામગ્રી હોવા છતાં પુષ્પાદિ ખરીદવા શેકડ નાણું કાંઈ નથી. તેથી હું મંજાઈ છું.’ પણ કપિલે તેનો કાંઈ ઉપાય પૂછતાં તે દાસીએ જણાવ્યું કે, ‘આ નગરમાં ધન નામનો રોક, સવારના પહોરમાં પોતાને મંગળવચનોથી જગાડનાર શ્રાદ્ધાળુને બે સોનામહોર દક્ષિણા આપે છે. માટે તમે બે વહેલા જઈ નેમ કરો, તો તેટલા પૈસાથી મારું બધું કામ પતી જાય.’ તે સાંભળી હતસાહમાં આવી જઈ, કપિલ, બીજો કોઈ પહોંચી જાય ત્યાર પહેલાં પહોંચવા ખાતર, મધરાતના જ ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં ચોપ્રાદારોએ તેમને ચાર ધારી પકડ્યા અને બીજો દિવસે રાત્ર સમક્ષ રજૂ કર્યા. કપિલે રાત્રને પોતાની સાચી હકીકત રપદ દહી સભળાવી. તેથી અંતુષ થઈ રાત્રએ તેમને છોડી મૂક્યા અને તેમને જોઈવું ધન પોતાની પાસેથી માગી લેવા જણાવ્યું. આ સાંભળી, ખુશ થઈ, કપિલ કેટલું ધન માગ્યું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પરંતુ જેમ જેમ તે વિચાર કરતા ગયા, તેમ તેમ, સો, હજાર, લાખ અને કરોડ સિક્કાથી પણ પોતે પેલી દાસી સાથે પૂરેપૂરા એશઆશમમાં રહી શકશે નહિ એમ તેમને લાગ્યું. એવે તેમને જ્ઞાન આવ્યું કે, પોતે શું કરવા આવ્યા હતા અને શું કરવા બેઠા છે. એટલે ત્યાંથી તે સાધુ બનીને ચાલી નીકળ્યા, અને એક મહાન તપસ્વી બન્યા.

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે :

“અસ્થિર, અનિશ્ચિત તથા દુઃખપૂર્ણ એવા આ સંસારમાં એવું કયું કર્મ છે, કે જે કરવાથી દુર્ગતિ પ્રાપ્ત ન થાય ?” [૧]

આ પ્રશ્નનો જવાબ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને દર્શનથી યુક્ત તથા મોહરહિત એવા મુનિવર કપિલે, સર્વ જીવોના હિત, કલ્યાણ અને મોક્ષને અર્થે, આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

“વિવિધ પદાર્થોમાં સ્નેહ અથવા આસક્તિ એ સર્વ પ્રકારનાં બંધનનું મૂળ છે. માટે મનુષ્યે સર્વ પ્રકારના સંબંધોનો ત્યાગ કરી, ફરી ક્યાંય સ્નેહ ન કરવો. સ્નેહ કરાવનારા પદાર્થોમાં પણ સ્નેહ વિનાનો રહેનાર મનુષ્ય સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે.

“રાગ અને દ્વેષને કારણે મનુષ્યના અંતરમાં અનેક ગાંઠો બંધાઈ ગઈ છે. તે બંધોને ભરે પ્રકારે છેદી નાખી, મુમુક્ષુ ભિક્ષુએ, ગમે તેટલા કામભોગો આવી મળે તોપણ તેમાં ન લેવાવું. એક વાર મનુષ્ય એ સ્ત્રોભાવનારા વિષયોમાં ખેંચાઈ ગયો, તો પછી તે પોતાનું હિત અને કલ્યાણ સમજવાની છુદ્ધિ જ ગુમાવી બેસે છે. પછી, ‘માખી જેમ બળખામાં ચોંટી જઈ નાશ પામે છે, તેમ તે મંદ અને મૂઠ મનુષ્ય નાશ પામે છે. [૨-૫]

“વિવિધ પદાર્થોથી બરેહું આપું વિશ્વ કાઈ એક મનુષ્યને જ આપી દેવામાં આવે, તો પણ તેનાથી તેને તૃપ્તિ થાય તેમ નથી. મનુષ્યની તૃષ્ણાઓ એવી દુષ્પૂર છે. કારણ કે, જેમ જેમ લાભ થતો જાય છે, તેમ તેમ સોભ પણ વધતો જાય છે. જુઓને, (મારે—કપિલને) બે સિક્કાંની જરૂર હતી, તે પછી કરોડોથી પણ પૂરી ન થઈ! [૧૬-૭]

“આ જન્મમાં જેઓ કામભોગોના રસમાં આસક્ત બની પોતાના જીવનનું નિયમન નથી કરતા, તેઓ સમાધિ-

યોગથી બ્રહ્મ જની, આ જન્મ પણ ગુમાવે છે અને મૃત્યુ બાદ પણ આસુરી યોનિ પ્રાપ્ત કરે છે. સાંથી છૂટીનેય તેઓ સંસારમાં શાંતિ પામ્યા વિના સતત બદકથા જ કરે છે. કારણકે, અનેક કર્મોના ક્ષેપથી લીંપાયેલા તેઓને બોધ પ્રાપ્ત થવો ઘણો મુશ્કેલ હોય છે. [૧૪-૧૭]

“ માટે, મનુષ્યનું સર્વસ્વ નાશ કરનારા ક્રીમીઓમાં કદી ન ફસાશો. તે બોગોની મનોહરતા ઉપર ઉપરતી જ છે. ચિત્ત આજે ‘આ’ તો કાલે ‘બીજું’ એમ હંમેશાં નવું માગ્યા કરે છે. અને જેને મેળવવા હમણાં જ પોતે અતિ પ્રયત્ન કર્યો હોય છે, તે જ થોડા વખત બાદ અકારું ધર્મ પડે છે. માટે તે બોગોની કદી કામના ન કરવી. ધરત્યાર વિનાના ભિક્ષુએ સ્ત્રી સાથે કેઈ પણ પ્રકારના પ્રસંગના ત્યાગ કરવો. તેણે તો લોકકલ્યાણકારી ધર્મ જાણીને, તેમ જ પોતાની જાતને લીન કરી દેવી. [૧૮-૧૯]

“ તે બધા કામબોગો એવા છે કે. એક વખત તેમનો પરિચય કર્યા બાદ મદાકષ્ટે પણ તે તજી શકાતા નથી. તેમાં પણ, સામાન્ય સંસારી જીવો માટે તો તે અશક્ય જ છે. મદાવ્રતો જેવાં મુંઢર વ્રતો અણીશુદ્ધ પાળનારા કેઈ વિગ્લ સાધુ પુરુષો જ ને દુસ્તર બોગોને, વેપારી વાણિયા જેમ દુસ્તર સમુદ્ર પાર કરી જાય છે, તેમ તરી જાય છે. [૧]

“ પરંતુ સાધુનાં ત્રેય પદેરત્નથી કંઈ સાધુ યર્થ જવાનું નથી. ઘણાય પણ જેવા અજ્ઞાની લોકો પોતાને યમણ કહેવરાવે છે; પરંતુ ખરી રીતે તો તેઓ કામબોગોમાં જ

ડબેલા હોય છે. નેઓ લક્ષણશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, અંગવિદ્યા^૧ વગેરેથી ભવિષ્ય બાળીને કે શુભાશુભ ફળ કહી બતાવીને કમાણી કરે છે તથા પોતાના કામભોગો ગ્રામ કરે છે. પરંતુ, તેઓ માયા શ્રમણા નથી, એમ આચાર્યોએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. વિવિધ પાપકર્મોમાં રહેલી દિસાને પણ તેઓ જોઈ શકતા નથી. જે આર્યપુરુષોએ સાધુધર્મ ઉપદેશ્યો છે, તેઓએ તો સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, દિસા કદી ન આવડવી. અહિંસાવ્રત આચરનારો મહામુનિ જ કદાચ સર્વ દુઃખો-માંથી મુક્ત થવાની આશા રાખી શકે. આમ હોવાથી, જે મુમુક્ષુ દિસા નથી આવડે, તેને જ સદાચારી^૨ કહી શકાય. જેમ કોમી જમીન ઉપરથી પાણી ચાડ્યું જાય છે, તેમ તેવા મનુષ્ય પાસેથી પાપકર્મ દૂર ચાડ્યું જાય છે.

૧. લક્ષણશાસ્ત્ર : શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી શુભાશુભ બાળવાની વિદ્યા. દીકાકાર જણાવે છે કે, હાડકાં ઉપરથી પૈસા, માંસ ઉપરથી મુખ, આમલી ઉપરથી ભોજો, આંખ ઉપરથી સ્ત્રીઓ વગેરે કહી આપવામાં આવે છે.

સ્વપ્નશાસ્ત્રના નમૂના તરીકે દીકાકાર જણાવે છે કે, સ્વપ્નમાં જે આલંકારિક વસ્તુઓ, ઘેરો, હાથી, તથા સફેદ બળદ વગેરે જેવામાં આવે, તો યશ મળે; પોતાને સ્વપ્નમાં પેશાબ કરતો કે લાલ રંગનો દરત કરતો જુએ, તો અર્થ નાશ પામે છે.

અંગવિદ્યાનાં દષ્ટાંતો : માથું ફરકે તો રાજ્ય મળે; હાથ ફરકે તો પ્રિયમિત્રન ત્યાગ થઈ.

૨. મૂળ : સમિત । સમ્+દિ = બરાબર ચાલવું, યોગ્ય આચરણ કરવું. ધર્મધર્મમાં પાંચ સમિતિઓ ગણાવી છે. તેમના વર્ણન માટે જુઓ અં ૨૪, પા. ૧૩૬ છં.

માટે જગતમાં જે કોઈ સ્થાવર કે જંગમ પ્રાણીઓ છે, તેમની મન વાણી કે કાયાથી હિંસા ન કરવી. [૬-૧૦, ૧૩]

“મુમુક્ષુએ નિર્વાદ પણ ગમે તેવું નીરસ, વધ્યુંઘટ્યું તથા દાદુ અત્ત^૧ માગી લાવીને કરવો. તેવું અજ પણ તેણે સંયમધર્મના નિર્વાદ અર્થે આવશ્યક ગણીને જ ખાવું, સ્વાદવૃત્તિથી નહિ.” [૧૧-૧૨]

વિશુદ્ધ પ્રજાવાળા કપિલે ઉપદેશેણે આ ધર્મ જે આચરશે. તે આ સંસારસાગરને તરી જશે, અને તેણે આં જ્ઞાક તથા પરજ્ઞાક બન્ને સાધ્યા એમ કહેવાશે. [૨૦]

એમ કહી, શ્રી મુધર્મજ્વામી થોબ્યા.

૧. મૂળમાં એ કપરાંત નીચેની વિગતો પણ છે : પુરામ્ કુહમાપ (નૂના અડદ), યુક્સ (બાકળા), મંયુ (સાધવો), પુજાગ (અક્ષર ખાદ્ય) ઇં.

નમિરાજનો ગૃહત્યાગ

દેવશ્લોકમાંથી વ્યવીને મનુષ્યશ્લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નમિરાજનાં^૧ મોહનીયકર્મ^૨ શાંત થતાં, તેને પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું. તેથી વૈરાગ્યયુક્ત^૩ બનેલા તે રાજાને આપોઆપ સર્વોત્તમ ધમનું સ્ફુરણ થયું. પછી તે રાજા પુત્રને ગાદીએ બેસાડી, આશુબાશુના પ્રદેશ સાથેની મિથિલા નગરી, લક્ષ્કર, અંતઃપુર અને પરિજન વગેરે સર્વને તથા, એકાંત રથે ચાલ્યો. [૨-૪]

૧. પાણ્ડવા એ જન્મથી તે ચક્રવર્તીનો પુત્ર. યદ્દ જન્મતો હતો અને સંન્યાસી થઈ, ધર્મસાધના કરતો કરતો હૃત્તમ દેવયોનિમાં જન્મતો હતો. છેવટના જન્મ વખતે સાધના કરતાં કરતાં વીજળી પડવાથી તેનું અક્ષણ મરણ થયું હતું. વધુ માટે જુઓ પ્રકરણને. અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૪૫.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૪૬.

૩. મૂળ : 'ભગ-વાન'; ભગ એટલે વૈરાગ્ય.

સંન્યાસી થઈને એકલા તે રાજર્ષિ પાસે ઇંદ્ર બ્રાહ્મણ-
વેષે આવીને બોલ્યો : અરે ! આજે મિથિલામાં ટ્રાફાહલ
શાનો મચી રહ્યો છે ? તથા મહેલોમાં અને લોકોનાં ઘરોમાં
આ દારુણ શબ્દો શાના સંભળાય છે ? [૫-૭]

રાજર્ષિ નમિ : મિથિલા નગરીમાં શીળી છાયાવાળું,
મનોરમ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સંયુક્ત તથા હંમેશાં અનેક
શ્રવેને ફળફૂલ વડે અનેક ઉપકાર કરતું જે ચૈત્યવૃક્ષ^૧ હતું,
તેને પવનથી ખેંચાઈ જતું જોઈને, તેને આશરે રહેતાં
પંખીઓ દુઃખી, અસહાય તથા પીડિત થઈને આ અવાગ્ને
કરે છે. [૮-૧૦]

દેવેન્દ્ર - અરે ! આ તે અગ્નિ અને વાયુના સપાટામાં
સપડાઈને તારું ઘર સળગી ગ્રેકયું છે ! હે ભગવન ! તારા
અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ તરફ તું કેમ નજર કરતો નથી ? [૧૧-૨]

રાજર્ષિ નમિ : જોને પોતાનું એવું કાંઈ નથી, તેવા
અમે સુખે વસીએ છીએ તથા શ્રીએ છીએ. આખી
મિથિલા સળગતી હોય તોપણ મારું કાંઈ સળગતું નથી.^૨

૧. આરક તરીકે રોપેલું; દેવમંદિરને લગતું; બ્યંતરો વગેરેના
વાંસવાળું; ચળતરાવાળું, એટલા તેના અર્થ થાય. ‘ચૈત્યવૃક્ષ’
એટલે ‘ઉદ્યાનવૃક્ષ’ એવો અર્થ પણ લઈ શકાય. જુઓ આગળ
પા. ૧૧૦, અધ્યયન ૨૦-૨. ત્યાં મંદીરકક્ષિ ‘ચૈત્ય’ને નંદ્ર નામના
ઇંદ્રના ઉપવન સાથે સરખાવ્યું છે.

૨ આ શ્લોક લગભગ આ સ્વરૂપમાં જ જ્ઞાનક (૫૩૬, ૧૨૫);
સંયુત્તનિકાય (૧, પા. ૧૧૪); મહાવંશ (૩, પા. ૪૫૩); મહાભારત
(૧૨, ૬૬૧૭) વગેરે જોઈ અને હિંદુ ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે.

ત્રીપુત્રનો ત્યાગ કરીને નિર્વ્યાપાર બનેલા બિશુને કશું પ્રિય નથી. 'હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી' એવું બાલુનારા તથા સર્વ બંધનોમાંથી છુટા થયેલા ગૃહત્યાગી બિશુ મુનિને બારે નિરાંત^૧ છે. [૧૩-૬]

દેવેન્દ્ર : હું રાજા ! તું નો ક્ષત્રિય છે ! તારે નો તારા નગરની આબુઆબુ કિશ્તો, દરવાજા, શુરજો, ખાઈઓ તથા સેંકડો શત્રુનો નાશ કરનારાં શતધી યંત્રો તૈયાર કરાવી, તારા નગરને સુરક્ષિત કરવું જોઈએ.^૨ [૧૭-૮]

રાજર્ષિ નમિ : શ્રદ્ધારૂપી નગરને ક્ષમારૂપી મનજ્યુત કિશ્તો બંધાવી, તપ અને સંયમરૂપે તેના આગળા બતાવી, (મન, વાણી અને કાયાનાં નિયમન એ) ત્રણ (રૂપી શુરજ, ખાઈ અને શતધી)થી તેને સુરક્ષિત^૩ અને અજોય કરી, પરાક્રમરૂપી ધનુષ્ય ઉપર સદાચારરૂપી પણછ ચડાવી, ધૃતિરૂપી મૂઠથી ને ધનુષ્યને પકડી, સત્ય વડે તેને ખેંચી, તપરૂપી બાણથી કર્મરૂપી કવચને બેદનારો મુનિ સંભ્રામનો અંત લાવી, સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. [૧૯-૨૨]

૧. મૂળ : મર્દ ૧

૨. મૂળમાં જોઈ 'એટલું' કરીને 'જાણે' (જાણસિ), એમ છે.

૩. મૂળ : સંવર । જુઓ પા. ૪૬, દિપ્પણ નં. ૩.

૪. મૂળ : ત્રિગુણ । ત્રણ ગુણિઓથી રક્ષિત, ગુણિના વર્ણન માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. નં. ૩, પા. ૪૬.

૫. મૂળ : ઈર્ષા વગેરે સમિતિઓ. સમિતિઓના વર્ણન માટે જુઓ પા. ૧૩૬ ઇ.

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! તારે તો જિંઘ્યા મહેલો, વર્ધમાન-ગૃહો^૧ અને જળમહેલો^૨ બંધાવવા જોઈએ. [૨૩-૪]

રાજર્ષિ નમિ : ત્યાં પોતાને હંમેશ રહેવાનું નથી, એવા રસ્તામાં જે ઘર કરે છે, તે મૂર્ખ છે. માણસે તો પોતાને ત્યાં કાયમનું જવાનું છે, ત્યાં ઘર બનાવવું જોઈએ ! [૨૪-૬]

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! તારે તો ધાડપાડ, લૂંટારુ^૩, ખીસાકાતરુ અને ચોર વગેરેથી નગરનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. [૨૫-૮]

રાજર્ષિ નમિ : કોઈ ધણી વાગ ખાટી સળઓ જ કરે છે : ખરા અપરાધીઓ છૂટી જાય છે અને નિર્દોષ માયાં જાય છે. [૨૬-૩૦]

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! જે રાજાઓ લગ્ન તને વશ નથી થયા, તેઓને તારે વશ કરવા જોઈએ. [૩૧-૨]

રાજર્ષિ નમિ : દુર્નય સંગ્રામમાં લાગે પોદ્ધાઓને છોડે, તેના કરનાં એકલો પોતાને છોડે, તો તે જય ઉત્તમ છે. પોતાની જાત સાથે જ લડવું જોઈએ.^૪ બહારનાઓ સાથે લડીને શું વળવાનું છે ? પોતાના જળથી પોતાની જાતને

૧. વિગિષ્ઠ આકૃતિમાં બાંધેલા ઘરો. તે ઘરો સર્વાત્તમ ગણાય છે. જુઓ વરાહમિહિર-બૃહત્સંહિતા : ૫૩, ૩૬.

૨. મૂળ : બાલાગ્રપોતિકા : સરોવરની મધ્યમાં બાંધેલો મહેલ.

૩. મૂળ : ક્ષોમહાર : 'જેઓ સામાને મારી નાખીને તેનું બધું લઈ લે, તેવા નિર્દય લૂંટારાઓ.'-દીક્ષા

૪. લક્ષ્મણ આ જ બાવાર્થનો ધમ્મપદનો ૧૦૩ શ્લોક જુઓ.

જીતનારો મુખી થાય છે.^૧ પાંચ ઇંદ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને ક્ષોભ; તથા સૌથી વિશેષ દુર્જય એવું પોતાનું મન : એ જિતાયાં એટલે બધું જિતાયું. [૩૩-૬]

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! તારે તો મોટા મોટા યજ્ઞો કરવા જોઈએ તથા શ્રમણબ્રાહ્મણોને જમાડવા જોઈએ. દાન, ભાગ અને યજ્ઞ એ તારું કર્તવ્ય છે. [૩૭-૮]

રાજર્ષિ નમિ : મહિને મહિને લાખો ગાયો દેનારાના દાન કરતાં, કંઈ ન આપનારાનું સંયમાચરણ શ્રેષ્ઠ છે. [૩૯-૪૦]

દેવેન્દ્ર : શૃહસ્થાશ્રમનોર ત્યાગ કરી તું ખીજીને આશ્રમ સ્વીકારવા તત્પર થયો છે. તેના કરતાં તો, હે નરાધિપ ! તું શૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ પૌષ્ઠ^૩ વચેરે કર. [૪૧-૨]

રાજર્ષિ નમિ : કોઈ અગાની મનુષ્ય મહિને મહિને દાબની અણી ઉપર રહે તેટલું અન્ન ખાઈને ઉગ્ર તપ કરે, તોપણ તે માણસ, સત્પુરુષોએ જતાવેલા મર્મને અનુસરનારા

૧, જુઓ આચારાંગ ૧-૫-૩, ૨.

૨. મૂળમાં 'શૌરાશ્રમ' ગ્રખ્ છે. સંન્યાસી લેખકની મનોવૃત્તિએ તેની પાસે આ ચૂક કરાવી છે એમ ગણવું જોઈએ. નીચેના શ્લોક યાંછીને શીક્ષકાર કહે છે કે, 'શૃહસ્થાશ્રમ બરાબર પાર પાડવો એ જ ખરું મુશ્કેલ કામ છે : કાયર લોકો જ સંન્યાસ વચેરે પાખંડ સેવે છે : શૃહાશ્રમપરા ધર્મો ન મૂતો ન મવિષ્યતિ । પાલયન્તિ નરાઃ શૂરાઃ ક્રીવાઃ પાપન્દમાચિતાઃ ॥ તેથી તેને શૌરાશ્રમ ક્હેવા છે.' પરંતુ નમિના જવાબમાંથી તે અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.

૩. જુઓ પા. ૨૪, નોંધ ૨.

મનુષ્યનાં સોળમા હિસ્સાનેય ન પહોંચે. [૪૩-૪]

દેવેન્દ્ર : હે ક્ષત્રિય ! તારે તો સોનું, રૂપું, મણિ, મુક્તા, કાંસા વગેરેનાં વાસણો, વસ્ત્રો, વાહન અને બંધારતી વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. [૪૪-૬]

રાજર્ષિ નમિ : સોનારૂપાના કૈલાસ જેવા અસંખ્ય પર્વતો પણ સોબી મનુષ્યને પૂરતા નથી. કારણકે, ઇચ્છા આકાશ જેવી અનંત છે,^૧ ધનધાન્ય સમેત આખી પૃથ્વી કોઈ એક મનુષ્યને જ આપી દે, તો પણ તે તેને પૂરતી થાય નહિ. આમ જાણી, નપતો જ આશરો શેવો યોગ્ય છે. [૪૫-૬]

દેવેન્દ્ર : હે રાજા ! તું આવા અદ્ભુત ભોગોને તઈને અસત્ વસ્તુની કામના કરે છે, તે નવાઈની વાત છે. તારી તે દુષ્કામનાથી જ તારો નાશ થવાનો છે ! [૫૦-૧]

રાજર્ષિ નમિ : આ બધા કામભોગો શુદ્ધિ પૂર્ણ છે, વિપરીત છે, તથા ઝેરી સ્પર્ષ જેવા છે. એ કામભોગોની પાછળ પડેલા લોકો, તેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ દુર્ગતિને પામે છે. કોષથી માણસ નીચે પડે છે; માનથી અવમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; માયાથી તેની સદ્ગતિનો નાશ થાય છે; અને સોમથી તેના બંને લોક બગડે છે. [૫૨-૪]

૧. લગભગ આ જ ગ્રંથોમાં આવ્યા જ શ્લોકોનો અનુવાદ કર્યો છે. શ્લોક ૭૦ સરખાવો.

૨. આ જ બાવાર્થના શ્લોકો : અદ્ભુતવુત્ ૨-૧-૨૨ દિવ્યાવદાન પા. ૨૨૪; વિપ્લવપ્રસાદ : ૪-૨-૧૦.

૩. મૂળમાં : 'શાળી, જલ (જેને જાણ્યા) અને એ દોર દોષર (વગેરે ધન)' અર્થ ૩.

હવે, દેવેદે પોતાનું આલ્મણુરૂપ તજી દીધું અને પોતાનું મળ કપ ધારણ કરી તથા રાજ્યને નમન કરીને, તે નીચેનાં મધુર વચ્ચનોથી તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો! [૫૫]

‘હે રાજા, તને ધન્ય છે! તં ક્રોધને જીત્યો છે, માનનો પરાભવ ક્યો છે, માયાને દૂર કરી છે, અને શ્લોભને વશ ક્યો છે. તારી સરળતાને ધન્ય છે! તારી મૃદુતાને ધન્ય છે! તારી ઉત્તમ શાંતિને ધન્ય છે! અને તારી ઉત્તમ મુક્તિને ધન્ય છે! હે મહાનુભાવ! આ શ્લોકમાં નો તું ઉત્તમ છે જ; પરંતુ મરીને પણ તું ઉત્તમ થવાનો છે! કારણ કે, સર્વ પ્રકારની મલિનતાથી રહિત એવો તું જરૂર સિદ્ધિને પામીશ; કે જે ગદ્યા શ્લોકોમાં સર્વોત્તમ પદ છે.’ [૫૬-૮]

આ પ્રમાણે ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી તે રાજાની સ્તુતિ કરતો દેવેન્દ્ર તેની પ્રદક્ષિણા કરતો કરતો તેને ફરી ફરી નમસ્કાર કરવા લાગ્યો. ત્યાર બાદ તે મુનિવરના ચક્ર અને અંકુશનાં લક્ષણવાળા ચરણોને નમીને, કંપતાં કુંડળ અને મુકુટવાળો તે ઇન્દ્ર આકાશમાં ચાલ્યો ગયો. [૫૯-૬૦]

આમ સાક્ષાત્ ઈન્દ્રથી પ્રેરાવા છતાં વિદેહાધિપતિ નમિ રાજાએ પોતાની જાતને ડગવા દીધી નહિ, તથા ગૃહત્યાગ કરી શ્રમણપણું સ્વીકાર્યું. શુદ્ધિમાન, પાંડિત અને કૃશળ પુરુષો એમ જ કરે છે; અને જોગોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. [૬૧-૨]

ટિપ્પણ

ટિપ્પણ નં. ૧. કવિનિર્દેશનો કરકંડુ રાજ, પાંચાલનો દિબુખરાજ, વિદેહનો નમિરાજ અને ગાંધાર દેશનો નગ્ગતિરાજ : એ ચાર રાજાઓ 'પ્રત્યેકબુદ્ધ' કે 'સહસંબુદ્ધ' કહેવાય છે, પ્રત્યેકબુદ્ધ એટલે ગુરુ વગેરેના કપદેશ વિના કે તપશ્ચર્યાદિ પૂર્વસાધના વિના જોમને પોતાના જીવનના કોઈ નીમ પ્રસંગે અત્યાનંદ જ્ઞાન થઈ જાય તે—સ્વયંસંબુદ્ધ.

કરકંડુ રાજાને પોતાના જીવાન, બળવાન, તથા પ્રિય વાછડાને અવરથા થતા ધૂરડો અને દુર્બળ થઈ મરેલો જોઈને વરતુઓની પરિશ્રામશીલતાનું જ્ઞાન થયું.

દિબુખરાજાને મદ્રધ્વજના ઉત્સવ વખતે રોષેલા અને સાત દિવસ પૂળથેલા ધ્વજના ફંદને ઉત્સવ પૂરો થતા વિષમૂત્રાક્રિમાં રવડતો દેખી, વૈભવની આનેત્યતાનું જ્ઞાન થયું.

નમિરાજાને દાહનો રોગ થયો હોવાથી તેની બધી રાણીઓ સામઠી ચંદન ધસવા બેઠી. તેમનાં કંકણોનો એટલો મોટો અવાજ થયો કે રાજાને તે અસહ્ય થઈ પડ્યાં. એટલે રાણીઓએ હાથ ઉપર એકેએક કંકણ રાખીને જ ચંદન ધસવા માડ્યું. આમ ધણી બેગા હોય ત્યાં મેલાહલ જોઈને, અને એકલાપણામાં શાંતિ દેખીને, તે રાજાને નિઃસંજવાની સાતિનું જ્ઞાન થયું.

નગ્ગતિરાજા સૈન્ય સ્થલે ફરવા નીકળેલો. ત્યાં એક આંખાને મોરથી પરિપૂર્ણ દેખી, માંઝળિઃ નાખી તેણે તેની એક મજરી તોડી લીધી. તેની પાછળ આવનારા સૈનિકોએ પણ તે જોઈ, તેની એક એક મજરી તોડવા માંડી. પરિશ્રામે રાજા પાંખો ફર્યા ત્યારે તે ગુદર ઝાડ કંડું જ બની રહ્યું હતું. આ ઉપરથી શ્રીની અવગતિનું તેને જ્ઞાન થયું.

એ પ્રમાણે જ્ઞાન થતા દરેકે પોતાનાં ધરખાર તથા શ્રમભૂપણું સ્વીકાર્યું. નમિરાત્નની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ 'મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ' પા. ૯૯, ટિં ૧.

ટિપ્પણ નં. ૨. મોહનીય કર્મોના જે પ્રકાર છે : દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય. તેમા દર્શનમોહનીયના પ્રકારો ત્રીણે પ્રમાણે છે : જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ ઓટકે, તે મિથ્યાત્વમોહનીય; (૨) જેના ઉદયથી યથાર્થપણાની રુચિ કે અરુચિ ન થતાં ડોહાયમાન સ્થિતિ રહે, તે મિથ્યમોહનીય; (૩) જેનો ઉદય યથાર્થપણાની રુચિનું નિમિત્ત થવા છતાં, ઔપચારિક કે ક્ષાયિક ભાવનાવાળી તત્ત્વરુચિનો પ્રતિબંધ કરે, તે સમ્યક્ત્વમોહનીય.

ચારિત્રમોહનીય એટલે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જે ચાર, કપાયો (ત્રીપ્રતાના તરતમભાવની દૃષ્ટિએ ૧૬. જુઓ પા. ૧૬૪, અં ૨૬, ટિં નં. ૧) તથા તેમના સહચારી અને ઉદીપક એવા ત્રીણેના ૯ નોકપાય : હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુશુષ્યા, સ્વેષ્ણભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર સ્ત્રીવેદ, પૌરુષભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર પુરુષવેદ અને નપુંસકભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર નપુંસકવેદ. જેમ ચારિત્રમોહનીયના ૨૫ ભેદ થાય છે. કેટલાક નોકપાયમાંથી છેવટના ત્રણે વેદોનો 'વેદ' એવા એક ભાગમાં સમાવેશ કરી, નોકપાયના સાત પ્રકાર માને છે. જ્ઞાની, શાસ્ત્ર, સાધુ, ધર્મ, અને દેવ વગેરેની નિંદા કરવાથી દર્શનમોહનીય કર્મ બંધાય છે; તથા ક્રોધાદિને વશ થઈ, મસ્કરી કરવી તથા ખીલને જેથેની કે શોક વગેરે ઉપજવવાથી ચારિત્રમોહનીય બંધાય છે.

ટિપ્પણ નં. ૩. જે જે નિમિત્તો વડે કર્મબંધન થાય, તેમનો નિરોધ કરવો તે 'સંવર'. ગુણિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિપહન્ય, ચારિત્ર તથા તપ વડે સંવર થાય છે. બુદ્ધિ અને અધ્યાપૂર્વક મન, વચન અને ક્રયાને ઉત્તમાર્થથી રોકવારથી તથા ગુણિ છે. અને વિવેકપૂર્વક ચાલવા, બોલવા, વગેરે રૂપી પાંચ સમિતિઓ છે. (સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આગળ પા. ૧૩૯.)

ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ આકિંચન્ય અને જ્ઞાનચર્ય એ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે. વસ્તુઓની અનિત્યતા, જીવની અશરણતા, સંસારની દુઃખપૂર્ણતા, જીવનું એકલાપણું, શરીરની પોતાનાથી અન્યતા, શરીરની અશુચિતા, કર્મબંધનના માર્ગો (આસ્રવ), તેમનો સંવર, કર્મનો નાશ (નિર્જરા), લોકનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનની દુર્લભતા અને ધર્મની દુર્લભતા એ બાર ભાવનાઓનું ચિંતન તે અનુગ્રેક્ષા. માર્ગથી ચ્યુત ન થવા અને કર્મ ખપાવવા જે જે સહન કરવું પડે, તે પરિષદ (તેના ૨૨ પ્રકાર માટે જુઓ આ પુસ્તક પા. ૧૦ થી); અને આત્મિક શુદ્ધ હશામાં સ્થિર થવા માટે બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ તે આંરિત્ર. વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા નેઈષ્ઠ આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનને તપાવવાં તે તપ.

■ આભ્યંતર અને છ બાહ્ય તપોની વિગત માટે જુઓ આગળ પા. ૧૬૮ થી.

૧. તેમના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૬૨ થી.

ગૌતમને ઉપદેશ^૧

મનુષ્યનું જીવન, દિવસ જતાં પીણું ચર્મ ખરી જતા જાડના પાન જેવું, અને દાબની આણી ઉપર લંટકી રહેલા ઝાકળના દીપા જેવું ક્ષણિક તથા થોડો કાળ રહેનારું છે. વળી તે અનેક વિદ્યોથી ઘેરાયેલું છે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રભાદ ન કર, અને પૂર્વે એકલાં કરેલાં કર્મોને ખંખેરી નાખ. [૧-૩]

કર્મનાં ફળ ટાળવાં બહુ મુશ્કેલ છે, અને લાંબે કાળે પણ મનુષ્યજન્મ પ્રાણીને મળવો અઘરો છે. કારણકે, જીવ

૧. મૂળ : દ્રુમપત્રક. આ અધ્યયનના સરઆલના શ્લોકમાં મનુષ્યજીવનને જાડના પાન સાથે સરખાવ્યું છે, માટે મૂળમાં તેનું તે નામ છે. મહાવીરજીવનાને પોતાના પદ્મશિષ્ય ઇદ્રભત્તિ ગૌતમને આપેલો ઉપદેશ આ અધ્યયનમાં સંગ્રહાયો છે, એવી પરંપરા છે. ગૌતમ વિશે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'ભગવાન મહાવીરનો સંયમધર્મ' પાન ૨,૨૪૦,૨૬૨.

એક વાર પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ-શરીરવાળા^૧ એકદ્રિય જીવોની યોનિમાં પેડો, તો પછી ‘અસંજયેય’^૨ વર્ષો સુધી તેમાંથી નીકળી શકતો નથી. ને જ પ્રમાણે વનસ્પતિશરીરમાંથી ‘અનંત’^૨ વર્ષો સુધી નીકળી શકતો નથી, અને નીકળીને પણ શુભ યોનિને પામતો નથી. જે ઇદ્રિય, ત્રણ ઇદ્રિય અને ચાર ઇદ્રિયવાળાં શરીરમાંથી^૩ ‘સંજયેય’^૨ વર્ષો સુધી નીકળી શકતો નથી. પાંચ ઇદ્રિયોવાળાં શરીરમાંથી સાત કે આઠ જન્મ સુધી નીકળી શકતો નથી અને દેવગતિ કે નરકગતિમાંથી આવ્યો એક ભવ પૂરો કર્યા વિના નીકળી શકતો નથી.^૪ માટે હે ગૌતમ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. પ્રમાદી જીવ પોતાનાં શુભાશુભ કર્મો વડે ભવસંસારમાં ભટક્યા જ કરે છે. [૪-૧૫]

૧. જૈનો પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુને પણ એક (સ્પર્શ) ઇદ્રિયવાળા જીવો માને છે. તેમની વધુ માહિતી માટે જુઓ આગળ પા. ૨૬૩, ટિં ૫.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૫૨.

૩. જુઓ આગળ પાન ૨૬૦.

૪. ઉપર બધે જો વર્ષ-ગણતરી આપી છે, તે ‘વધારેમાં વધારે’ તેટલી છે. વળી એ વર્ષસંખ્યા એ યોનિઓનું આકુમ્બ (ભવસ્થિતિ) નથી જણાવતી; પરંતુ વધારેમાં વધારે કેટલાં વર્ષ સુધી તે ને તે યોનિમાં જીવ ફરીફરીને એકસાથે જન્મ્યા કરે એની સંખ્યા (કાયસ્થિતિ) જણાવે છે. દેવગતિ અને નરકગતિમાંથી મુક્ત થયા પછી ફરી વરત જ એ યોનિમાં જન્મ નથી મળતો; તેથી એક ભવની જ વાત કરી છે. વધુ માટે જુઓ આગળ પા. ૨૬૩. ટિં ૫.

મનુષ્યત્વ પામીને પણ આર્યત્વ પામવું વળી મુશ્કેલ છે; ધણાય લોકો દમ્બ અને મ્હેન્દજનતિમાં^૧ ઉત્પન્ન થાય છે. આર્યપણુ પામીને પણ પાંચ ઇન્દ્રિયો પૂરેપૂરી પામવી મુશ્કેલ છે; ધણાય લોકો એક કે બીજી ઇન્દ્રિય વિનાના હોય છે. પાંચે ઇન્દ્રિયવાળા હોઈને પણ ઉત્તમ ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે; ધણાય લોકો પાખંડી ગુરુઓને સેવ્યા કરે છે. ઉત્તમ ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવા છતાં તેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવી દુર્લભ છે; ધણાય લોકો મિથ્યાત્વને^૨ સેવ્યાં કરે છે. ઉત્તમ ધર્મમાં શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવા છતાં શરીરથી તેનું આચરણ મુશ્કેલ છે; ધણાય લોકો કામભોગોમાં મૂક રહે છે. માટે હે ગૌતમ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. [૧૬-૨૦]

તારું શરીર દિવસે દિવસે ઇર્ષ્ય થતું જાય છે; તારા કેશ ઘોળા થતા જાય છે અને કાન, આંખ, નાક, શ્રભ અને ત્વચા વગેરે તારી ઇન્દ્રિયોનું તેમજ બીજું પણ સર્વ પ્રકારનું બળ ઘટતું જાય છે; અને તને બેચેની,^૩ ગડગૂમડ તથા વિપુચ્છિકા વગેરે રોગો થવા લાગ્યા છે. આમ તારું શરીર ક્ષીણ તથા નષ્ટ થતું જાય છે, માટે હે ગૌતમ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. [૨૧-૭]

૧. દીક્ષાકારના જણાવ્યા પ્રમાણે દેશની સીમાઓ ઉપર રહેનાર ચોરો તે દરમિયાન અને જેમનું બાલેલું આર્યોથી સમન્વિત નથી તેવા શક, યવન વગેરે તે મ્હેન્દ. 'તે જાને વર્ગોમાં ધર્મધર્મ, ગમ્યાગમ્ય અને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તેઓ નર્ચા પણ જેવા હોય છે.' આર્ય-અનાર્યની જૈન કલ્પના માટે જુઓ આ ગાળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક, પા. ૨૦૫-૬.

૨. જુઓ પા. ૧૭ નોં. ૧.

૩. મૂળ : અરતિ.

કમળ જેમ શરદ ઋતુના નિર્મળ જળને પણ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ તું પોતાની બધી આસક્તિઓ દૂર કર, અને સર્વ પ્રકારનાં સ્નેહબંધનોથી રહિત થા. વિપુલ ધનભંડાર, સ્ત્રી અને મિત્રબાંધવોનો તે ત્યાગ કર્યો છે. હવે ફરી તેમની કામના કરી, વમન કરેલી વસ્તુને રખે ખાવા જતો ! [૨૮-૩૦]

આ સમયે કાઈ જિન નગરે પડતો નથી; પરંતુ તેમણે ઉપદેશો અને ઘણાઓએ સ્વીકારેલો માર્ગ તો છે જ. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. કાંટાવાળો વિગમ માર્ગ છોડીને, તું તેમણે જતાવેલા સાદુ ધોરી માર્ગને અનુસર. નળજો ભારવાહક વિગમ માર્ગે ચડીને પછી જેમ પરતાય, તેમ ન કર. [૩૧-૩]

મોટા સમુદ્રને તો તું તરી ગયો છે. હવે કિનારે આવીને કેમ અટકે છે ? સામે પાર જલદી નીકળી જવા ત્વરા કર. અગાઉ થઈ ગયેલા સિદ્ધપુરુષોની શ્રેણીને અનુસરીને તું ક્ષેમ અને કલ્યાણયુક્ત ઉત્તમ સિદ્ધક્ષેત્રને પ્રાપ્ત કરી શકીશ. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર. [૩૪-૫]

મુનિએ સંશુદ્ધ અને શાંત ચર્મને ગામ કે નગરમાં સંયમધર્મને અનુસરતા અનુસરતા વિચરવું, તથા લોકોને શાંતિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવો. [૩૬]

૧. આ શબ્દો ગદાવીરના મોમાં મુકયા છે, તે નવાઈ પામવા જેવું છે. ૯-૪૧ ની પેઠે (નુર્જી. ૧૫૫. ૪૨, નોંધ ૨) આ પણ લેખકની જ ભલ હોવાનો વધુ સંભવ છે.

૨. મૂળ : બ્રહ્મચર્યેણી ।

આ પ્રમાણે શુદ્ધે^૧ સારી રીતે કહેલાં તથા અર્થયુક્ત પદોવાળાં આ વચનો સાંભળીને ભગવાન ગૌતમ રાગ અને દેવને છેદી, સિદ્ધગતિને પામ્યા, એમ હું કહું છું. [૩૭]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. ‘સંખ્યેય’, ‘અસંખ્યેય’, અને ‘અનંત’ એ સંખ્યાવાચી જૈન પારિભાષિક શબ્દોનો વિગતવાર અર્થ અહીં સમજાવવો મુશ્કેલ છે. દર્શનાને તબક્કા આવે તેવા મોટા ખાડાની દર્શનાઓ, અને તેમને સરસવથી ભરી ભરીને, દર્શના મૂર્છિત થઈ જાય તેટલી વાર ઠાલવ્યા કરવાની ગણતરીઓ ગણવાની ધીરજ અને કુરસદ જૈનો સિવાય બીજા કોઈએ બતાવી હોય એમ લાગતું નથી. જેમને એ બધી ગણતરીઓ વિગતવાર નજીવી હોય, તેમણે ‘કર્મત્રય’ (પં. સુખલાક્ષણ કૃત હિંદી અનુવાદ, ભા. ૪, પા. ૨૧૦ છંદ)માં જોવું.

જોવી અકલ્પ્ય સંખ્યા એ તો માત્ર મોટામાં મોટી ‘સંખ્યેય’ ગણતરી છે. બેથી માંડીને ત્યાં સુધીની બધી રકમો ‘સંખ્યેય’ છે. તેની આગળ કેટલુંય ચાલે ત્યારે ‘અસંખ્યેય’ થાય; અને તેથી પણ આગળ ‘અનંત’ આવે. અનંતની અનંતતાને બીક લાગે તેટલી કરી મૂકવામાં જૈનશાસ્ત્રકારો જરૂર સફળ નીવડ્યા છે. આંકડાની સંખ્યા વધાવીને ઉપમાઓ ઉપર ચાલી જતી તે ગણતરીઓના નમૂના માટે જુઓ આગળ પા. ૨૪૩, ટિં ૪.

૧. ભગવાન મહાવીર માટે મૂળમાં જ આ શબ્દ વાપરેલો છે.

સાચો શાસ્ત્રજ્ઞ

જેણે શાસ્ત્રનો મર્મ બપ્પ્યો નથી, જે અહંકારી છે, જે લુબ્ધ છે, જે ઇદ્રિયનિગ્રહી નથી, તથા જે નિરંતર ગમે તેમ લપલપ કર્યા કરે છે, તે (ઘણું બપ્પ્યો હોય તોય) વિનીત^૧ ન કહેવાય કે શાસ્ત્રજ્ઞ પણ ન કહેવાય. [૨]

નીચેનાં પાંચ કારણથી સાચું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી : માન, ક્રોધ, પ્રમાદ, રોગ અને આળસ. [૩]

નીચેનાં પાંચ કારણથી માણસ મુશિક્ષિત કહેવાય છે : તે હસનરીક્ષ નથી હોતો; સતત ઇદ્રિયનિગ્રહી હોય છે; તે બીજાનું મર્મ બેદાર્ઠ જાય તેવું બોલતો નથી; તે મુશીલ હોય છે; તે દુરાચારી નથી હોતો; તે રસલપટ નથી હોતો; તે સત્યમાં રત હોય છે; તથા ક્રાંતી નથી હોતો. [૪-૫]

નીચેના ૧૪ દોષોવાળો મુનિ અવિનીત^૨ કહેવાય છે

૧. વિનીત એટલે મુશિક્ષિત — સરકારી. અહીં સામાન્ય સંવ્યતા — નમ્રતાનો અર્થ નથી.

અને તે નિર્વાણ પામી શકતો નથી : તે ચારંચાર ગુરુસે યર્ષ જાય છે; તેનો ક્રોધ ઝટ શમતો નથી; કાર્ષ તેની સાથે મિત્રતાથી બોલતો જાય, તોપણ તે તેનો તિરસ્કાર કરે છે; શાસ્ત્ર ભણીને તે અભિમાન કરે છે; બીજાના દોષોનાં તે ખોતરણાં કરે છે; મિત્રો ઉપર પણ તે ગુરુસે યર્ષ જાય છે; પોતાના પ્રિય મિત્રનું પણ પીઠ પાછળ જૂંકું બોલે છે; કાર્ષ પણ બાબતમાં ઝટ સોગંદ ખાય છે^૧; મિત્રનો પણ દ્રોહ કરે છે; અહંકારી હોય છે; લુબ્ધ હોય છે; ઇદ્રિયનિગ્રહી નથી હોતો; એકલપેટો^૨ હોય છે; અને બધાને અપ્રીતિકર હોય છે. [૭૯]

નીચેનાં પંદર કારણથી બુદ્ધિમાન માણસ સુવિનીત કહેવાય છે : તે અનુદત^૩ હોય છે; આંપસો^૪ નથી હોતો; કપટી નથી હોતો; કુતૂહલી નથી હોતો; કાર્ષનો તિરસ્કાર નથી કરતો; તેનો ક્રોધ ઝટ ઊતરી જાય છે; મિત્રતાથી વર્તનાર પ્રત્યે તે સદ્ભાવ રાખે છે; શાસ્ત્ર ભણીને તે અભિમાન નથી કરતો; તે અહંકારી નથી હોતો; કાર્ષના દોષોનાં તે ખોતરણાં નથી કરતો; મિત્રો ઉપર તે ગુરુસે નથી થતો; અપ્રિય મિત્રનું પણ પીઠ પાછળ ભણું જ^૫ બોલે છે; ટટોદ્દિસાદ^૬

૧. મૂળ : પ્રનિશ્ણવાદી. ‘પ્રજીણ’વાદી’ એવો પાઠ ઇર્ષ, ‘ગમે તેમ લવારો કયાં કરનારો’ એવો અર્થ પણ લેવાય.

૨. મૂળ : અસંવિભાંગી.

૩. મૂળ : નીચવર્તી.

૪. મૂળ : અવપલ્લ.

૫. મૂળ : કલહ (વાચિક ઝઘડો) અને કમર (એટલે કે મારામારી).

નથી કરતો; જાતવાન^૧ હોય છે; તથા એકાગ્ર^૨ હોય છે.
[૧૦-૩]

જે શિષ્ય હમેશાં સદ્ગુરુની સોજાતમાં રહે છે, યોગ્ય પ્રવૃત્તિવાળો^૩ હોય છે, તપસ્વી^૪ હોય છે, તથા પ્રિયકર અને પ્રિયવાદી હોય છે, તે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અધિકારી છે.
[૧૪]

જેમ શંખમાં રહેલું દૂધ ખેરડું ઉત્તલવળ દેખાય છે, તેમ સાચા શાસ્ત્રજ્ઞ ભિક્ષુનાં ધર્મ, કીર્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ બમણાં શોભે છે. સાચો શાસ્ત્રજ્ઞ ભિક્ષુ કંબોજ^૫ દેશના જાતવાન તથા કશાથી ન ભડકનાર^૬ અને વેગમાં બધાથી શ્રેષ્ઠ ઘોડા જેવો (શ્રેષ્ઠ) હોય છે; ઉત્તમ અશ્વ ઉપર સવાર થયેલા તથા જેની જાંતે બાજુ બાર પ્રકારનાં વાજિત્રોનો સામટો ઘોષ^૭ થઈ રહ્યો છે, એવા શરવીર જેવો દૃઢ પરાક્રમી હોય છે, હાથિણીઓથી વીંટળાયેલા અને સાઃ

૧. મૂળ: 'જાતવાન બળદની પેઠે કાંચકેલો બાર વહન કરે છે.'

૨. મૂળ: પ્રતિશ્નલીન.

૩. મૂળ: યોગવાન. મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તે યોગ.

૪. મૂળ: ઉપધાનવાન. શાસ્ત્ર ભણતી વખતે કરવું પડતું વિશિષ્ટ તપ તે ઉપધાન.

૫. કાબૂલ દેશ.

૬. મૂળ: કંચક. 'કોઈ પણ અવાજથી કે શસ્ત્રપ્રહારથી ન ભડકનાર શ્રેષ્ઠ જાતિનો ઘોડો.'- ટીકા. જુહના ઘોડાનું નામ કંચક હતું. 'આઈન' વિરોધજ્ઞ માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મ કથાઓ' પુસ્તક, પા. ૨૪૭.

૭. મૂળ: નાદિગોષ.

વર્ષની ઉમરના^૧ ગજરાજ જેવો બળવાન તથા દુર્ધર્મ દોષ છે; તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળા, મજબૂત ખૂંધવાળા તથા ગાયોના ધણુના સ્વામી વૃષભની પેઠે ને (શાસ્ત્રગ્રન્થમુદમાં) વિરાજે છે; તીક્ષ્ણ દાદોવાળા, ઉત્કટ, દુર્ધર્મ તથા સર્વ જનવરોમાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ જેવો ને (શ્રેષ્ઠ) હોય છે; શંખ, ચક્ર અને ગદાધારી પરાક્રમી વીર વાસુદેવની^૨ પેઠે તેનું બળ પણ અસ્ખલિત હોય છે; ચાર સેનાઓવાળા^૩ અને ચૌદ રત્નો વાળા^૪ ચક્રવર્તીની પેઠે તે મહા ઋદ્ધિશાળી હોય છે; હજાર નેત્રવાળા^૫, વજ્રયુધ, દેવોના આધિપતિ તથા પુર રાક્ષસના સંહારક શક જેવો તે (શત્રુનો અભિબવ કરનારો) હોય

૧. મૂળ : પક્ષીહાયન. કીટિલ્ય (૧૩૬-૧૫) તે ૨૪ વર્ષના હાથીને ઉત્તમ કહેશે છે. બીજા ગ્રંથોમાં તથા મહાભારતમાં પણ ૬૦ વર્ષના હાથીને માટે પક્ષીહાયન શબ્દ વપરાયેલો મળે છે.

૨. પાંડવો, દુષ્ય, બલરામ, દ્રૌપદી વગેરેવાળું જોત મહાભારત પણ છે. તે માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક, અધ્ય. ૧૬.

૩. હાથી, ઘોડા, રથ અને મનુષ્યની.

૪. સેનાપતિ, શૂરપતિ, પુરોહિત, હાથી, ઘોડો, સુતાર, સ્ત્રી, ચક્ર, છત્ર, ચર્મ (હાડીના કામમાં આવે તેવું ચામડું), મણિ, કાકિની (શુદ્ધમાં પ્રદર્શ કરનાર રત્ન), તરવાર અને હાંડ જે ચૌદ રત્નો ચક્રવર્તીને હોય છે. બીજા પરંપરામાં સામાન્ય રીતે, ચક્ર, ગજ, તુરગ, મણિ, સ્ત્રી, શૂરપતિ અને સેનાપતિ—જે સાત જ છે.

૫. દીકાકાર જણાવે છે કે, ઇદ્રને પાંચસો મંત્રી છે; તેમની ૧૦૦૦ આંખો તેના જ કામમાં આવતી હોવાથી તે હજાર આંખોવાળો કહેવાય છે. કીટિલ્ય (૨૬-૨૦) જણાવે છે કે, ઇદ્રને ૧૦૦૦ ઋષિઓ મંત્રીરૂપે છે; તેથી તે તેની હજાર આંખો કહેવાય.

છે; અંધકારનો નાશ કરનારા ઊગતા સૂર્યની પેઠે તે તેજથી
જ્વલંત હોય છે; નક્ષત્રોથી વીંટળાયેલા, તારાઓના પતિ,
પૂનમના^૧ ચંદ્ર જેવો તે પરિપૂર્ણ હોય છે તથા સહિષારી
મિલકત રાખનારા સામાજિકોના સુરક્ષિત તથા વિવિધ
ધાન્યથી પરિપૂર્ણ કાઠાર જેવો તે સુરક્ષિત તથા વિવિધ
ગુણોથી ભરેલો હોય છે. જંબુદ્વીપરના અધિપતિ દેવેના
સ્થાનક તથા બધાં વૃક્ષમાં શ્રેષ્ઠ એવા સુદર્શન નામના
જંબુવૃક્ષ જેવો; હંમેશાં પાણીવાળો, સાગરને મળનારી,
નીલપર્વત^૨માંથી નીકળતી તથા બધી નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી
સીતા નામની નદી જેવો; તથા વિવિધ ઔષધિઓથી
દેદીપ્યમાન, મહાન તથા બધા પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ મંદરગિરિ
જેવો તે { સર્વમાં શ્રેષ્ઠ } હોય છે, તેમજ અખટ પાણીવાળો
તથા વિવિધ રત્નોથી પરિપૂર્ણ એવા સ્વયંભૂરમણ^૩ સમુદ્ર
જેવો (ગુણોથી અખટ તથા પરિપૂર્ણ) હોય છે. સમુદ્ર
જેવા ગંભીર, મનથી પણ છતવાને અશક્ય, નીડર,
દુઃખધર્ષ, વિપુલ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ તથા સ્વ-પરતું

૧. મૂળ : પર્ણમાસી. મહિનો ૬ દિવસે પૂરો થાય તે દિવસ.
આપણે ત્યાં અમાવાસ્યાએ મહિનો પૂરો થયેલો ગણાય છે.

૨. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૫૮.

૩ મૂળમાં 'અનાદિત્ય દેવ' એવું છે. દીકકાર જણાવે છે
કે, 'અનાદિત' એ દેવનું નામ છે.

૪. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૫૮.

૫ જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧. સ્વયંભૂ-વિષ્ણુ જેમાં સૂચે છે તે
સમુદ્ર ?

દુર્ગતિમાંથી રક્ષણ કરનાર એવા ને શાસ્ત્રન પુરુષો કર્મોનો ક્ષય કરી ઉત્તમ ગતિને ગામ્યા છે. [૧૫-૩૧]

તેથી, મોક્ષને પ્રચ્છતા નિશ્ચયે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો આશરો લેવો, જેથી ન પોતાની અને જીવનની મુક્તિ માંથી શંકા, એમ હું હું છું. [૩૨]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. જૈનો સમગ્ર લોકના અધો, મધ્યમ અને ઉર્ધ્વ એવા ત્રણ ભાગ કહે છે. તેમાં અધોલોકમાં નરકભૂમિઓ આવેલી છે, ઉર્ધ્વલોકમાં દેવભૂમિઓ છે અને મધ્યમલોકમાં જંબુદ્વીપ વગેરે મનુષ્યભૂમિઓ છે. મધ્યમલોકમાં અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્ર આવેલા છે. તે દ્વીપો અને સમુદ્રો, પાંદી અને તેના યાજાની માફક, એકની પાછળ ગેળ ફરતો જીલે એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. તેમાં જંબુદ્વીપ સૌથી મધ્યમાં છે, અને સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ તથા સમુદ્ર સૌથી છેલ્લા છે. જંબુદ્વીપમાં ભરત વગેરે સાત પ્રેતો છે, અને તે દરેકને એકબીજીથી જુદા પાડતા તેમની વચ્ચેમાં દિમવાન, મહા-દિમવાન, નિપધ, નીલ, રૂકમી અને શિખરી એ છ પર્વતો છે. જંબુદ્વીપની આજુબાજુ સર્વજનસમુદ્ર વીંટળાયેલો છે. તેમાં આવેલા દ્વીપો આંતરદ્વીપ કહેવાય છે. તે સમુદ્રની આજુબાજુ ધાતકીખંડ દ્વીપ છે. તેની આજુબાજુ કાલોદધિ છે, અને તેની આજુબાજુ પુષ્કરવરદ્વીપ છે, તથા તેની આજુબાજુ પુષ્કરોદધિ છે. એમ સ્વયંભૂરમણ સુધી સમજવું. સર્વજનસમુદ્ર સિવાય બીજા સમુદ્રોમાં આંતરદ્વીપો નથી. દરેક સમુદ્ર દરેક દ્વીપથી બમણા વિસ્તારનો છે. જંબુદ્વીપનો વિસ્તાર લાખ યોજન જેટલો છે. જંબુદ્વીપ (આંતર-દ્વીપો સાથે), ધાતકીખંડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ, એમ અઢી દ્વીપમાં માણસનો સંભવ છે, તેથી તે મનુષ્યલોક કહેવાય છે.

હરિકેશ ખલ^૧

હરિકેશ ખલની કથા

મૃતગંગાના તીર ઉપર હરિકેશ (ચાડાલ) લોકોનો અધિપતિ બલકોટ રહેતો હતો. તેને મૌરી અને માધારી એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. મૌરીનો પુત્ર બલ કદકપો, કલિયાખોર તથા બધાને અપ્રીતિકર હતો. એક વખત બધાં ચાંડાળ કુટુંબો ગામબહાર ઉભણી કરવા ગયાં હતાં. ત્યાં પણ તે છોકરાએ કથકાટકા કરવા માંગ્યા તેથી પરડેરાંએ તેને ઉભણી પૂરી થાય ત્યાં સુધી ન આવવાનું કહી દૂર હાંકી કાઢ્યો. તે દૂર જીભો જીભો બધું જોવા લાગ્યો. તે વખતે ત્યાં એક સાપ નીકળ્યો. તે ઝેરી હોવાથી બધાએ તેને મારી નાખ્યો. થોડી વાર પછી ત્યાં એક બીજો સાપ નીકળ્યો. પરંતુ તે ઝેરી ન હોવાથી તેને લોકોએ જવા દીધો. આ જોઈ દૂર જીભેલા બચ્ચને વિચાર આવ્યો કે, પોતાના દોષથી જ માણસ પરાજય પામે છે; પેલો સાપ ઝેરી હતો, તો તેને લોકોએ મારી નાખ્યો; અને બીજો ઝેરી

૧. હરિકેશ એટલે ચાંડાલ.-ટીકા. આ આખું અધ્યયન નવલક ૪૯૭ સાથે સરખાવવા જેવું છે.

ન હતો, તો તેને નિરાતે વળા દીધો. આવો વિચાર આવતાં તમા પૂર્વમંદારો બચ્ચન રવાથી તેજી મુનિ પાસે ધર્મ સાંભળી દીક્ષા લીધી અને પોતાના મેઘો દૂર કરવા ઉત્કટ તપ કરવા માંડ્યું. એક વખત તે કરતો કરતો વારાણસી નગરી પાસે તિલ્લુવનમાં આવી પહોંચ્યો, અને એક નિદ્રાસ્થ નીચે યજ્ઞના રમ્મનકે તેજી ઉતારો કર્યો. તે યજ્ઞ તેના તપથી પ્રસન્ન થઈ, તેની તદેનાતમાં રહેવા લાગ્યો.

એક વખત વારાણસીના રાજા કૌમલિકની પુત્રી બદા તે યજ્ઞની પ્રતિમાનું પૂજન કરવા આવી. પૂજન કરતી વખતે ત્યાં બેઠેલા ગંદા અને કદરૂપા હરિકેશ બલને જોઈને તેને સૂઝ આવી. આથી થિડાઈ પેલો યજ્ઞ તેના શરીરમાં બસ્યો. એટલે તે કુંવરી ગાંડા જેવી થઈ ગઈ. રાજાએ અનેક ઉપચાર કર્યા છતાં તે સાચ ન થઈ. છેવટે યજ્ઞ તે કુંવરીને મોંઝે જ બોલ્યો કે, મારા રથાનમાં બેઠેલા મુનિ પ્રત્યે આ કુંવરીએ સૂઝ બતાવી છે, માટે હવે જો તે કુંવરીને તે ગંદા મુનિને પરજાવવામાં આવે, તો જ હું તેના શરીરમાંથી નીકળું. રાજાએ નિરુપાય થઈ, તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું. એટલે કુંવરી સાચ થઈ ગઈ. પણ રાજાએ તેને શણગારી, પેલા મુનિ પાસે મોકલી દીધી. પરંતુ મુનિએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. હવે, રાજાએ તો વચનથી પોતાની પુત્રીને તે મુનિને જ આપી દીધી હોવાથી, બીજું કંઈ તેની સાથે લગ્ન કરે તેમ શું નહિ. છેવટે, રાજાના પુરોહિત મુખદેવે તેની સાથે લગ્ન કરવાનું કબૂલ કર્યું.

સાંઝાળકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, પરંતુ ઉત્તમ ગુણોવાળો હરિકેશ બલ નામનો એક જિતેન્દ્રિય બિંદુ હતો. તે બિંદુ હરવાદરવામાં, બિંદ્યા માગવામાં, બોલવામાં, મળમૂલ ત્યાગવામાં (તથા વસ્તુઓની લે-મૂક કરવામાં શ્રવણંતુનો નાશ ન થાય તેની) કાળજીવાળો હતો; સંયમી હતો; સુસમાહિત હતો; જિતેન્દ્રિય હતો; તથા મન, વાણી અને

કાયાનું અશુભ પ્રવૃત્તિઓમાંથી રક્ષણ કરતો વિચરતો હતો. એક વખત બિદ્યાર્થે ફરતો ફરતો તે, બ્રાહ્મણો સાથે રાજપુરોહિત બધાં યજ્ઞ કરતો હતો, ત્યાં યજ્ઞમંડપ આગળ આવી પહોંચ્યો. [૧-૩]

તપથી મુકાર્ધ ગયેલા અને શુર્ય, મલ્લિન તથા નકામા જેવાં વસ્ત્રપાત્ર વગેરે ઉપકરણોવાળા તે ગંદા મુનિને આવતો દેખી, પેલા અસભ્ય બ્રાહ્મણો તેને ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. પોતાની ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ્યજાતિના મદ્યથી મર્વિષ બનેલા, હિંસક, અનિતેન્દ્રિય, અબ્રહ્મચારી અને મૂઢ એવા તે બ્રાહ્મણો તેને કહેવા લાગ્યા :

“આવો બિદ્યામણી, કાળો, વિકરાળ, બૂઝિયો,^૧ ચીંથરેલાલ, મેક્ષામૂત, અપશુકનિયો તથા ઉકરડેથી વીણી આણેલાં કપડાં ગળે વીંટેલો તું કોણુ અહીં આવ્યો છે? અહીં શા માટે ગિબો રહ્યો છે? અહીંથી વેગળો થા!!” [૪-૭]

ત્યારે વારાણસી નગરીની બહાર જે તિલ્લુક વૃક્ષ નીચે તે મુનિએ ઉતારો કર્યો હતો, તે વૃક્ષનિવાસી પક્ષે, તે મહામુનિ ઉપર અનુકંપાથી, પોતાનું શરીર અદ્ભુત રાખી, તે મુનિ જ બોલતા હોય તે પ્રમાણે આ જવાબ આપ્યો :^૨

‘ધરત્યારનો ત્યાગ કરનારો હું શ્રમણ છું, સંયમી છું, તથા અબ્રહ્મચારી છું. હું મારું અન્ન ખાને સંધનો નથી, પરંતુ

૧. મૂળ : ‘કેાકનાસ’ અગ્રે સ્થૂતોન્નતા ચ નાસા ।

૨. આ વક્ષની ઉમેરણી વાર્તાના રવાબાવિષ્ઠ પ્રવાદમાં બંધ પાડે છે; અને જે સદેજે બનવું જોઈએ તેને, વક્ષની મારપીટનું પરિણામ ઠરાવી, વાર્તાના મૂળ પ્રયોજનને જ મારી નાખે છે.

યાચકવૃત્તિથી જીવું છું. નેથી બીજાએ પોતાને માટે તૈયાર કરેલા અન્નમાંથી વધ્યુઘટયું માગવા બિદ્ધાકાળે આવ્યો છું. તમે કોઈકે અહીં યાચક વગેરેને ધણુંય અન્ન વહેંચી રહ્યા છો, તથા જાને પણ પુષ્કળ અન્નપાન ખાઓપીઓ છો. માટે, મને તપસ્વી જાણી, જે કાંઈ વધ્યુઘટયું હોય તે આપો. [૮-૧૦]

પુરોહિત : અહીંયાં બ્રાહ્મણો માટે જ ભોજન તૈયાર કરેલું છે, અને બ્રાહ્મણ સિવાય તે બીજા કોઈને આપવાનું નથી. માટે અહીંથી ચાલ્યો જ. [૧૧]

હરિદેશ બલ : ખેડૂતો (અતિવૃષ્ટિંયાય કે અલ્પવૃષ્ટિ યાય તો પણ પાકની) આશાએ જેમ ઊંચી નીચી એમ બંને પ્રકારની જમીનમાં બીજ વાવે છે, તેમ તમે મને પણ દાન આપો; મારા જેવું હલકું પાત્ર પણ તમને કાઠકે પુણ્યપ્રાપ્તિ કરાવશે. [૧૨]

બ્રાહ્મણો : જગતભરમાં જાણીતું છે કે જાતિ અને વિદ્યાથી સુક્ત અને બ્રાહ્મણો જ દાન માટે ઉચિત ક્ષેત્રો છીએ. તેમાં વાવેલાં બીજ પુણ્યરૂપે (અચૂક) ઝિગી નીકળે છે. [૧૩]

હરિદેશ બલ : ક્રોધ, માન, દિંસા, જૂદ, ચોરી અને અપરિગ્રહથી સુક્ત એવા બ્રાહ્મણોને જાતિ તથા વિદ્યાથી હીન જ ગણવા જોઈએ. તેમને દાન માટે ઉત્તમ પાત્રો કહી શકાય નહિ. વિદ્યાની બાગતમાં પણ તમે માત્ર વાણીનો ખાર ઊંચકો છો; કારણકે વેદ જાણીને પણ તેનું

તાત્પર્ય જણાતા નથી. ખરી રીતે તો જિંચ નીચને ઘેર સમાનતાથી વિચરતા મુનિઓ જ દાનનાં ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે. [૧૪-૫]

પુરોહિત : મારી સમક્ષ તું વેદવિત અધ્યાપકોની આમ નિંદા કરવાની હિંમત કરે છે! તો સાંભળ, માટું આ બધું અજપાન બચે વણસી જાય; પણ હે નિર્મથક! તને તેમાંથી એક કણ પણ હું આપવાનો નથી. [૧૬]

હરિકેશ બલ : સત્પ્રવૃત્તિઓ વડે સુસમાધિયુક્ત; મન, વાણી અને કાયાનું અસત્પ્રવૃત્તિમાંથી રક્ષણ કરનારા; તથા જિતેન્દ્રિય એવા મને જે બિક્ષા નહિ આપે, તો તમે તમારા આ ગજમાંથી શું લાભવાના છો? [૧૭]

પુરોહિત : અરે! અહીં આટલામાં કોઈ છે કે નાહ? આને દંડા વડે કે ધરપા વડે મારીને, ગળચુ' પકડી બહાર કાઢી મૂકો. [૧૮]

એ પ્રમાણે અધ્યાપકનાં વચન સાંભળીને ત્યાં કેટલાય જુવાનિયાઓ દંડા, સોડી અને ચાળખા લઈને દોડી આવ્યા તથા તે ઋષિને મારવા લાગ્યા.

તે વખતે દૌશલિક રાજની બદા નામની સુંદર પુત્રી તે સાધુને આમ મારવામાં આવતો જોઈ, ગુસ્સે રહેલા તે જુવાનિયાઓને વારવા લાગી :

“યક્ષના દયાળુથી મારા પિતા દૌશલિક રાજાએ જાતે મને જે મુનિને આપી દીધી હતી, પરંતુ જેમણે તો મનથી પણ મારી કામના કરી નહિ અને મારો અસ્વીકાર કર્યો, તે જ આ હિમ તપસ્વી, જિતેન્દ્રિય, તથા અદ્વયચારી મુનિ છે. એ ઘેર યતી, ઘેર પરાક્રમી અને મહાશક્તિમાન

મુનિની તમે અવગ્રા ન કરો. નહિ તો પોતાના તેજથી તે તમને બાળી મૂકશે.” [૨૦-૨]

પુરોહિતપત્ની બદનાં આ વચન સાંભળતાં જ યક્ષ તેમજ તેના અનુચરોએ અંતરિક્ષમાં રહી તે જીવાનિયાઓને મારવા માંડ્યા. ધવાયેલાં શરીરવાળા તથા લોહી ઓકતા તે લોકોને જોઈ, બદ્રાએ તેમને ફરીથી કહ્યું :

“આવા ઝેરી નાગ જેવા ઉગ્ર તપસ્વી બિશુને બિલાકાળે તમે મારવા ગયા, એ પતંગિયાં અગ્નિ તરફ દોડે તેના જેવું થયું છે. હવે જો તમને જનમાલની પરવા હોય, તો ભેગા મળી, માથું નીચું કરી, તેમને શરણે જાઓ. આવા મહાત્માઓ તો ગુસ્સે થતાં આપા જગતને ભરમીભૂત કરી નાખે !” [૨૪-૮]

પેલો પુરોહિત પણ તે જીવાનિયાઓની માફી દશા જોઈ, પોતાની સ્ત્રી સાથે તે મુનિને શાંત કરતો કહેવા લાગ્યો :

“હે ભદ્રન્ત ! અમે કરેલી આપની અવગ્રા અને નિંદાની ક્ષમા આપો ! આ મૂઢ અને અજ્ઞાણ બાળકોએ આપની જે અવગ્રા કરી છે, તેની પણ ક્ષમા આપો ! અપિએ મહાકૃપાળુ હોય છે; તેઓ આમ ક્રોધ ન કરે !” [૨૯-૩૧]

હરિકેશ બલ : પૂર્વે, હમણાં કે ભવિષ્યમાં કદી મારા મનમાં ક્રોધ થયો નથી, છે નહિ કે થશે નહિ. પરંતુ મારી તહેનાતમાં રહેનારા યક્ષોનું આ કામ છે. ? [૩૨]

પુરોહિત : ધર્મ અને અર્થને જાણનારા મહાપ્રાણ મુનિઓ કદી ગુસ્સો કરતા નથી તે સાચી વાત છે. અમે બધા લોકો એકઠા મળી આપના ચરણનું શરણ લઈએ છીએ. હે મહાભાગ ! અમે આપનું પૂજન કરીએ છીએ. આપ અમારા સર્વથા પૂજ્ય છો. અમારા આ વિવિધ વ્યંજનો^૧ યુક્ત ભાતનો તથા ખીજ પણ વિવિધ પ્રકારના અન્નનો, અમારા ઉપર કૃપા કરી, સ્વીકાર કરો. [૩૨-૪]

તે મહાત્માએ, પછી, ‘વારુ’ કહીને તે અન્નપાનનો સ્વીકાર ક્યો અને એક મહિનાના ઉપવાસનું પારણું કર્યું. તે વખતે દેવોએ ત્યાં સુગંધી જળ, પુષ્પ તથા દ્રવ્યની વૃષ્ટિ કરી; અને દુંદુભી વગાડીને, ‘અહો દાન’ કહી તે દાનની પ્રશંસા કરી. તે જોઈને ચક્રિત થયેલા બ્રાહ્મણોએ કહ્યું :

“અહો ! તપનું માહાત્મ્ય આમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પરંતુ જાતિનું માહાત્મ્ય કાંઈ જ દેખાતું નથી. માહાત્મ્યયુક્ત દિવ્ય ઋદ્ધિવાળા આ ચાંડાલપુત્ર હરિકેશ^૨ સાધુને જીત્યો !” [૩૫-૭]

મુનિએ તેમની મિથ્યાદષ્ટિ^૩ દૂર થયેલી જોઈને તેમને કહ્યું :

“હે યશમાન કરનારા બ્રાહ્મણો ! તમે પાણી વડે બાણ શુદ્ધિ શા માટે શોધો છો ? બાણ શુદ્ધિને શોધવી, તેને

૧. ખાતાં સ્વાદ આપે તે માટેનાં શાક ઇત્યાદિ.

૨. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ‘હરિકેશ’ એટલે જ ચાંડાલ એવો અર્થ ન થઈ શકાય. જો કે દીક્ષકારે એ જ અર્થ લીધો છે.

૩. એટલે કે મિથ્યાત્વ, જીત્યો પા. ૧૭, નોં. ૧.

કુશલ પુરુષો કહાપણ ગણતા નથી. દર્બ, યજ્ઞસ્તંભ (ચૂપ), તૃણ, કાષ્ટ અને અગ્નિનો ઉપયોગ કરીને, તથા સવારસાંજ પાણીમાં નાદી નાહીને તમે મૂર્ખતાથી પ્રાણીની હિંસા કરો છો, તથા પાપને જ વધારો છો.” [૩૮-૬]

બ્રાહ્મણો : હે ભિક્ષુ ! તો પછી કેવી રીતે યજ્ઞ કરીએ તો પાપકર્મો દૂર થાય ? હે મુનિ ! કુશલ પુરુષો કયા યજ્ઞને શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ કહે છે ? [૪૦]

હરિકેશ બલ : જિનેન્દ્રિય પુરુષ તો છ જીવકાયોની^૧ હિંસા, જૂદા, ચોરી, પરિગ્રહ, સ્ત્રી, માન અને માયાના ત્યાગરૂપી યજ્ઞ કરે છે. પાંચ મહાવ્રતોથી^૨ બરાબર સુરક્ષિત થઈ, આ જીવનની આકાંક્ષાનો ત્યાગ કરી, તથા શરીરની મમતા અને ટાપટીપનો ત્યાગ કરી, તેઓ શ્રેષ્ઠ એવો મહાયજ્ઞ કરે છે. [૪૧-૨]

બ્રાહ્મણો : તે યજ્ઞનો અગ્નિ કયો ? તેનું અગ્નિસ્થાન કયું ? તેનાં સ્ત્રુચા (કડછી), છાણાં,^૩ લાકડાં વગેરે સાધનો કયાં ? તથા હે ભિક્ષુ ! તે અગ્નિમાં તમે કયો હોમ કરો છો ? [૪૩]

હરિકેશ બલ : તપ એ અગ્નિ છે; જીવ એ અગ્નિસ્થાન છે; મન, વાણી અને કાયાના યોગો (પ્રવૃત્તિઓ) તે સ્ત્રુચાઓ^૪

૧. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને જંગમ પ્રાણીઓએ છ. કાય એટલે વર્મ.

૨. મૂળ : ‘પાંચ સંવર.’

૩. મૂળ : ‘કરીપાંચ’, અગ્નિ સજ્જાવવાનું સાધન.

૪. તેમના વડે શુભ પ્રવૃત્તિરૂપી ધી હોમવાથી તપરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે.

છે; શરીર એ અગ્નિ સજગાવવાનું સાધન^૧ છે; તથા કર્મ એ લાકડાં છે, એ ગ્રમાણે, ઋષિઓએ વખાણેલો સંયમ, યોગ અને શાંતિરૂપી હોમ હું કરું છું. [૪૪]

બ્રાહ્મણો : તમારું જળાશય^૨ કયું? તમારું શાંતિતીર્થ^૩ કયું? ક્યાં નાહીને તમે પાપ ધુઓ છો? હે મહાપૂજિત સાધુ, અમે તે તમારી પાસેથી જાણવા ઇચ્છીએ છીએ. [૪૫]

હરિકેશ બલ : ધર્મ એ મારું જળાશય છે; અહ્યયર્થ^૪ એ મારું શાંતિતીર્થ છે. તે નિર્મળ છે અને તેમાં નાહવાથી જરા પણ મેલ રહેતો નથી.^૫ તેમાં નાહીને નિર્મળ, વિશુદ્ધ તથા શાંત બની હું દોષનો ત્યાગ કરું છું. એ સ્નાન કુશળ પુરુષોએ શોધેલું છે, અને એ મંદાસ્નાનને જ ઋષિઓએ વખાણેલું છે. તેમાં સ્નાન કરી, વિમળ અને વિશુદ્ધ થયેલા મહર્ષિઓ ઉત્તમ સ્થાનને પામ્યા છે, એમ હું કહું છું. [૪૬-૭]

૧. હાણાંથી જેમ અગ્નિ સજગાવાય છે, તેમ શરીર વડે તપ રૂપી અગ્નિ સજગાવાય છે.

૨. મૂળ : દ્રહ.

૩. નાહવાનો ઓવારો તે તીર્થ.

૪. મૂળ : “તેમાં નાહવાથી આત્માની લેશ્યા શુદ્ધ થાય છે.” લેશ્યા માટે જુઓ આગળ પાન ૨૩૮, ટિં ૧ તથા ટિં ૨.

બે હરિજન ભાઈઓ

ચિત્ર અને સંભૂતની કથા

કાશીનગરમાં સંગીત તથા નૃત્યકળામાં પ્રવીણ એવા ચિત્ર અને સંભૂત નામના બે હરિજન ભાઈઓ રહેતા હતા. તેઓને સંગીતની એવી લહે હતી, કે ક્યાંક સંગીત કે નૃત્ય શરૂ નેતાં તેઓ ત્યાં દોડી જતા અને પોતે સંગીત કરતા. લોકો પશુ તેમના સંગીતથી હુલ્લ થઈ, ખીજને છોડી, તેમની આસપાસ જ ભેગા થઈ જતા. પરંતુ જ્યારે જલ્પવામાં આવતું કે, તેઓ તો હરિજન છે, ત્યારે આભડછેટથી ચિટાઈ, લોકો તેમને મારી પીટી હાંકી કાઢતા. વારંવાર “પોતાની હલકી ભતિને કારણે જ લોકોને હાથે એવો પરાભવ થતો સહન ન થવાથી,” એક પ્રસંગે તે બંને ભાઈઓએ કંટાળીને આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ એક મુનિએ તેમને તેમ કરતાં વાર્યા અને જણાવ્યું કે, મૃત્યુથી શરીર દૂર થશે, પરંતુ જે કર્મોથી તે શરીર તમને પ્રાપ્ત થયું છે, તે દૂર નહીં થાય. માટે આ શરીરથી જ જે કર્મો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરો.

મુનિના ઉપદેશથી સાંત થઈ, તે બંનેએ દીક્ષા લઈને કઠોર તપશ્ચર્યા આદરી. એક વખત ફરતા ફરતા તે બંને બાઈઓ “હસ્તિનાપુરમાં આવી પહોંચ્યા.” તેમના તપપ્રભાવથી આકર્ષિત થયેલા તે નગરનો રાજા સનત્કુમાર ચક્રવર્તી પોતાની સ્ત્રી સુનંદા સાથે તેમને નમસ્કાર કરવા આવ્યો. નમસ્કાર કરતી વખતે સ્ત્રીરત્ન સુનંદાની એક લઠ સંભૂતના પગે અડકી. તે સ્પર્શથી મોહિત થઈ “તેણે ‘નિયાણું’^૧ ખાંધું” કે, મારા તપના ફળરૂપે આવતા જન્મમાં હું આવા સ્ત્રીરત્નવાળો ચક્રવર્તી થાઉં. ચિત્રે તેને ધણે વાર્યો, પણ તેણે પોતાનો સંકલ્પ જતો કર્યો નહિ. મૃત્યુ બાદ બંને સૌધર્મ દેવલોકમાં “પદ્મગુહ્ય નામના જિમાનમાં દેવ તરીકે જન્મ્યા. ત્યાંથી અય્યવીને સંભૂત કંપિલપુરમાં ચૂલ્લણી રાણીને પેટ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી તરીકે જન્મ્યો; અને ચિત્ર પુરીમતાલમાં એક રોકના કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયો, તથા ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત મતાં પ્રવર્તિત થયો.”^૨

વિપુલ સુખેશ્વર્ય ભોગવતા બ્રહ્મદત્તને એક વખત પોતાની સામે થતું નૃત્ય તથા પુષ્પનો દરો જોઈ, પૂર્વજન્મમાં પદ્મગુહ્યમાં જોયેલી તેથી જ વસ્તુઓ યાદ આવી તથા સાથે એ પણ યાદ આવ્યું કે, ત્યાં હું છેલ્લા પાંચ જન્મથી જ સાથે રહેનાર મારા બાઈ ચિત્ર સાથે હતો. આ જન્મમાં તેને રોષી દાઢી પોતાના ચૈત્રવમાં ભાગી બનાવવા માટે ઉત્સુક થયેલા બ્રહ્મદત્તે નીચેની અધૂરી ગાથાનો ઘોષ કરાવ્યો અને તે પૂરી કરનારને પોતાની સામે લાવવાનો હુકમ કર્યો :

દાસા દસણો આસી, મિયા કાલિંજરે નંગે ।

હંસા મયંગતીરાણ, સોવાગા કાસીમૂમિણ ॥

દેવા ય દેવલોગંમિ આસિ અમ્હે મહિન્દિઆ—

૧. મૂળ : ‘નિદાન.’ પોતાના તપનું અમુક ફળ મળે એવો સંકલ્પ.

૨. મૂળમાં શ્લોક ૧-૨.

અર્થ : “દશાશુ^૧ દેશમાં આપણે દાસ તરીકે સાથે જન્મ્યા હતા; પછી કાલિંજર પહાડમાં મૃગ તરીકે જન્મ્યા; પછી મયંગતીરમાં^૨ દંડ યયા; પછી કાશીમાં શ્વપાક (ચાંડાળ) યયા, તથા ત્યાંથી દેવલોકમાં દેવ યયા.” સંન્યાસી ન્યયેલા ચિત્રે તે ગાથાઓ સાંભળી, અને “પૂર્વના સ્નેહથી પોતામાં અનુરાગવાળા”^૩ તે રાજાને મળી, તેને વિષયભોગમાંથી હાટાવી, “ધર્મને માર્ગે લાવવાની શુભેચ્છાથી” તેની ખૂટતી કડી આ પ્રમાણે પૂરી કરી આપી:

“ઈમા જો છઠ્ઠિયા જાઈ, ભગ્નમન્નેજા જા વિણા”

અર્થ :—“આ આપણે છઠ્ઠો જન્મ છે; તેમાં આપણે એક-ખીલથી છટા પડ્યા હીએ.”

આ નિશાનીથી ઓળખાયેલા ચિત્રનો, પછી, “કંપિલપુરમાં^૪ બ્રહ્મદત્ત સાથે મેળાપ થયો. ત્યાં જાને પરસ્પર પોતે કરેલાં કર્મોનાં ફળરૂપ સુખદુઃખની વાત કરવા લાગ્યા.” બ્રહ્મદત્તે કહ્યું, “પૂર્વજન્મમાં આપણે જાને એકખીલને વશવર્તી, એકખીલમાં અનુરક્ત અને એકખીલનું હિત ઇચ્છનારા જાઈએ હતા. ત્યાર પછીના જન્મોમાં પણ આપણે સાથે રહ્યા હતા; માત્ર આ છઠ્ઠા જન્મમાં આપણે છટા પડ્યા હીએ.” ચિત્રે કહ્યું, “હે રાજા તમે નિયાળાને વશ થઈને કર્મો કર્યા, તેને પરિણામે આપણે જાને જુદા પડ્યા.”^૫

ત્યાર પછીનો સંવાદ નીચે અનુવાદમાં છે.

બ્રહ્મદત્ત : મનુષ્યનું દરેક શુભાશુભ કર્મ ફળ આપે જ છે. કરેલાં કર્મોમાંથી કોઈનો છૂટકો થતો નથી. સત્ય અને સૌચથી યુક્ત એવાં શુભ કર્મો વડે હું આજે આ

૧. મૃતમંત્રા ?

૨. મૂળમાં શ્લોક ૧૫.

૩. મૂળમાં શ્લોક ૩-૭. શરૂઆતના આ આખા ભાગમાં અવતરશુચિક્ષમાં મૂકેલા શબ્દો કે ખીના મૂળનાં જ છે.

ઋદ્ધિ પામ્યો છું. હે ચિત્ર! તારું પણ તેમજ છે? ૧
[૯-૧૦]

ચિત્ર: હે સંજૂત! તું તારી પોતાની જાતને પુણ્ય-
કળથી યુક્ત, મોટી ઋદ્ધિવાળી અને મોટા પ્રભાવવાળી
જાણે છે. મારું પણ તેમ જ છે. હે રાજન! મારી પાસે
પણ ઘણી ઋદ્ધિ અને કાંતિ છે.^૨ (પરંતુ,) સંત પુરુષોએ
અર્થથી મંબીર અને ઓછા અક્ષરોવાળી ગાથાઓમાં પરમ
મંબીર ઉપદેશ મનુષ્યોને ઉપદેશ્યો છે.^૩ તે અનુસાર
(જગતના પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજી, તેમની આસક્તિ છોડી,)
વિવેકી પુરુષો પ્રવ્રજ્યા લઈ, શીલ અને ગુણથી યુક્ત થઈ,
(પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા) ચતુર્શીલ જાને છે. હું પણ તે
કારણથી (મારી બધી ઋદ્ધિ છોડી,) શ્રમણ થયો છું.
[૧૧-૨]

બ્રહ્મદત્ત: ઉચ્ચ, ઉદય, મધુ, કંક અને બ્રહ્મ એ
મારા પાંચ પ્રસિદ્ધ મહેતો છે. પંચાક્ષના ઉત્તમોત્તમ રાજ-
રચીલાથી સંજોડું અને ધનમંડારોથી ભરેલું આ મારું ઘર
તું પોતાનું માન.^૪ દુઃખપૂર્ણ પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરી,
સ્ત્રીઓથી વીંટળાયેલો તું નાટક, ગીત અને વાદિત્રો સાથે
માનુષિક કામભોગો ભોગવ. હે, બિશુ! પ્રવ્રજ્યા મને
દુઃખરૂપ લાગે છે. [૧૩-૪]

૧. સરખાવો જ્ઞાતક ૪૬૮-૧.

૨. જ્ઞાતક ૪૬૮-૩.

૩. જ્ઞાતક ૪૬૮-૮.

૪. જ્ઞાતક ૪૬૮-૧૦.

ચિત્ર : હું રાજા ! બધું ગીત વિલાપ જેવું છે; બધું નાટ્ય વિડંબનારૂપ છે; બધાં આભરણાં ભારરૂપ છે; તથા બધા કામો દુઃખાવહ છે. મૂઠ્ઠા લોકોને જ સુખરૂપ દેખાતા ને દુઃખાવહ કામોમાં જે સુખ નથી મળતું, તે સુખ કામોથી વિરક્ત અને શીલયુક્તમાં રત એવા તપોધન બ્રિહ્મને મળે છે.

હું રાજા ! આ જીવન ક્ષણબંધુર છે. તે દરમિયાન જે પુણ્યકર્મો ન કર્યાં, તો પછી પરશ્વોકમાં પરતાવું પડે છે. કારણ, સિંહ જેમ હરણને પકડી જાય છે, તેમ અંત વખતે મૃત્યુ માણસને ઊપાડી જાય છે. તે વખતે તેણે ભોગવેલા ભોગો કે તેનાં સર્ગાસંબધી તેના દુઃખમાં ભાગ પડાવી શકતાં નથી કે તેની સાથે જતાં નથી. ત્યાં તો તેણે કરેલાં સારાં નરસાં કર્મો જ જાય છે; અને તેમનું ફળ તેને એકલાને જાતે જ ભોગવવું પડે છે.

વળી, હું નરેન્દ્ર ! મનુષ્યોમાં ચાંડાળની જાતિ અધમ ગણાય છે તે આપણે બનેએ ભોગવેલી છે. એ વખતે આપણે બધાં મનુષ્યોને અપ્રીતિકર હતા. તે વખતે બધા લોકો આપણી જુગુપ્સા કરતા હતા.^૧ અત્યારે આપણે સારી સ્થિતિમાં છીએ, તે આપણે કરેલાં સારાં કર્મોનું જ ફળ છે. માટે અત્યારે ભોગો ભોગવવામાં વખત ગુમાવવાનું છોડી, પછીના જન્મ માટે તૈયારી કર. કારણ કે, દાસદાસી, ગાયબેંસ, ખેતર, ઘર, ધન અને ધાન્ય એ બધું છોડી, પરવશ થઈને, ખોતે કરેલાં કર્મો સાથે પ્રાણી સારા કે નરસા જન્મમાં જાય છે. ચિતામાં મૂકેલા તેના તુટી શરીરને

બાળા, તેની સ્ત્રી, પુત્ર અને સગાંસંજઘ્નીઓ પછી બીજાને નવો આશરો શોધે છે.

હે રાજન! અવિત નિરંતર મૃત્યુ તરફ દોડી રહ્યું છે; અને વૃદ્ધાવસ્થા માણસનું ૩૫ અને બળ હરી રહી છે. માટે હે પંચાલના રાજા! તું મારું કહેવું સાંભળા, આ મહા આરંભવાળાં કર્મો કરવાં છોડી, પ્રત્યક્ષ લર્ષ બહાર નીકળા આવ અને સંયમધર્મનો સ્વીકાર કર! ૧ [૧૫-૨૬]

અભ્યક્ત : હે સાધુ! તું જે કહે છે, તે હું પણ જાણું છું. પરંતુ આ ભોગો આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારા છે અને મારા જેવાથી હે આર્થ! તે છોડી શકાય તેમ નથી. ૨ હસ્તિનાપુરના મોટી ઋદ્ધિવાળા રાજાને બોધને, હે ચિત્ર! (પૂર્વજન્મમાં) મેં નેના જેવા ભોગો પ્રાપ્ત કરવા માટે નિયાણું આંધુ હતું (તે તું જાણે જ છે). પૂર્વજન્મની ને આસક્તિ હતી મારામાંથી દૂર થઈ ન હોવાથી, ૩ હું ધર્મને જાણતો છું કે કામભોગોમાં મૂર્છિત રહું છું. કાદવમાં ખૂંચી ગયેલો હાથી જેમ કિનારો જોયા છતાં કાંઈ આવી શકતો નથી, તેમ મારી પણ દશા છે. ૪

[૨૭-૩૦]

ચિત્ર : કાળ માથો જાય છે; કામભોગોમાં તારી એક પછી એક રાત્રી પૂરી થાય છે; પરંતુ માણસના ભોગો નિત્ય નથી. ફળ વિનાના ઝાડને પક્ષીઓ છોડી દે છે, તેમ

૧. ભવક ૪૬૮-૨૦.

૨. ભવક ૪૬૮-૨૧.

૩. મૂળમાં “તે નિયાણાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન ક્યું” હોવાથી.

૪. ભવક ૪૬૮-૨૨.

વખત આવતાં ભોગો પુરુષને છોડી દે છે. આમ છતાં, અત્યારે તું ભોગોને છોડવાને અશક્ત હોય, તો તું ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ આર્ય કર્મો કર, ધર્મમાં રિયત રહે, અને તારી સમગ્ર પ્રજા તરફ અનુકંપા રાખ. એટલાથી પણ તું મરીને ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી શકનાર દેવ થઈશ.^૧ તું આરંભ અને પરિવ્રજમાં ખૂબ ખૂંચેલો હોવાથી ભોગોનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનું તને કહેવું એ નકામો લવારો કરવા જેવું છે. તો કીક ! હું જાઉં છું. [૩૧-૩]

આમ કહી, ચિત્ર મુનિ પોતાને માર્ગે ચાલતા થયા. પરંતુ બ્રહ્મદત્ત રાજાએ તો તેમનું કાંઈ જ કહેવું ગણુકાયું નહિ અને ઉત્તમોત્તમ કામભોગો જ ભોગવ્યા કર્યા. પરિણામે તે ઉત્તમોત્તમ નરકને પામ્યો. પરંતુ કામભોગોથી વિરક્ત અને ઉત્કટ ચારિત્ર અને તપવાળો ચિત્ર મહર્ષિ ઉત્તમોત્તમ સંયમ પાળીને ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધગતિને પામ્યો.^૨ [૩૪-૫]

૧. ભત્રક ૪૬૮-૨૪.

૨. બીજા ગ્રંથોમાં ‘ચિત્તસંબૂતક ભત્રક’ (ભત્રક-૪૬૯)માં આ અધ્યયનના જેવો જ પ્રસંગ છે. આ અધ્યયનના અનુવાદમાં નીચે નોંધમાં ભત્રકના સરખા શ્લોકોનો ક્રમાંક બતાવ્યો છે, તે ઉપરથી જાણી શકે, તે બંનેમાં સરખાં સ્થળો ધરાવે છે. પરંતુ બંને રૂપાંતરો એવા બાદ અચૂક લાગે છે કે, એ બંને કોઈ ત્રીજા-મૂળ અસાંપ્રદાયિક કથા ઉપરથી પોતાને અનુકૂળ આવે તેવા ફેરફાર સાથે સ્વવાર્તામાં આવ્યાં છે.

ધંધુકાર નગરના દેવો

આગલા જન્મમાં એક જ વિમાનમાં રહેનારા ટેટલાક દેવો ત્યાંથી અધીને સ્વર્ગલોક જવા રમ્ય, સમૃદ્ધ અને પ્રસિદ્ધ એવા પુરાતન ધંધુકાર નગરમાં પોતાનાં બાકી રહેલાં કર્મોને કારણે ઉત્તમ કુળોમાં મનુષ્યરૂપે જન્મ્યા. ચાર જણ, વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણ કુળમાં પુરોહિત, તેની પત્ની યશા તથા તેમના બે કુમારોરૂપે જન્મ્યા; અને બીજા બે જણ તે નગરનાં રાજરાણી તરીકે જન્મ્યા. રાજનું નામ ધંધુકાર હતું અને રાણીનું નામ કમલાવતી હતું [૧-૩]

પેલા પુરોહિતના બે પુત્રો ધીરે ધીરે મોટા થઈ, પોતાનાં કર્તવ્યોનું યથાયોગ્ય પાલન કરતા કરતા, પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને કારણે, જન્મ જરા અને મૃત્યુના ભયનો વિચાર કરી, તથા કામગુણોનું નિરીક્ષણ કરી, વિરક્ત થયા. પછી મોક્ષની કાંક્ષાવાળા અને શ્રદ્ધાવાળા તે બંને પિતા પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા : આ ગૃહસ્થાશ્રમ બહુ

અંતરાયવાળો તથા અશાશ્વત જાણી, તથા આયુધ્યને પણ દુઃકું જોઈ, અમને ઘરમાં આનંદ મળતો નથી. માટે તમારી રજાથી અમે સં-ચાસી થવા ઇચ્છીએ છીએ. [૪-૭]

તે સાંભળી, તેમને તપમાંથી રોકવાની ઇચ્છાવાળા તેમના પિતાએ તેમને કહ્યું : “વેદવિત્ પુરુષો કહે છે કે પુત્ર વિનાનાને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે વેદો ભણી, બ્રાહ્મણને જમાડી, સ્ત્રીઓ સાથે કામભોગો ભોગવી, તથા પુત્રોને ઘરકારભાર સોંપીને, હે પુત્રો ! તમે અરણ્યવાસી ઉત્તમ મુનિ થજો.”^૧ [૮-૯]

તૃણાથી તેમજ મોહને કારણે વધેલા શોકાગ્નિથી સંતપ્ત ચિત્તવાળા તથા કામિનીકાંચનથી તેમને લોભાવવાનો પ્રયત્ન કરતા પોતાના પિતાને તે કુમારોએ આ પ્રમાણે વિચાર-પૂર્ણ જવાબ આપ્યો :

“ભણેલા વેદો બચાવી શકતા નથી; જમાડેલા બ્રાહ્મણો અંધારામાંથી અંધારામાં લઈ જાય છે; તેમ જ સ્ત્રીઓ અને પુત્રો પણ કોઈને બચાવી શકતાં નથી. તો પછી કાણ તમારું આ વચન કબૂલ રાખે ? કામભોગો ક્ષણમાત્ર સુખવાળા અને જલ્દી કાળ દુઃખવાળા છે; તેમાં સુખનો સેશ પણ નથી. વળી સત્ય સુખની પ્રાપ્તિમાંજ તેઓ અંતરાયરૂપ હોઈ, અનર્થની ખાલરૂપ છે. કામિની અને કાંચનમાં

૧. આ પ્રસંગ જેવો જ પ્રસંગ ભત્રક પૃષ્ઠ અને મહાભારત ૧૨-૬૫૨૧ ઇ૦, તથા ૬૬૨૮ ઇ૦માં છે. આ સ્લોક માટે જુઓ ભત્રક પૃષ્ઠ-૪ અને મહાભારત ૧૨-૬૫૨૭; ૬૬૩૩.

૨. ભત્રક પૃષ્ઠ-૫; ૫૪૩-૧૩૮.

૩. મૂળ : સંસારથી છટકો મેળવવામાં.

આસક્ત રહેનાર તથા તેમને માટે ત્યાં ત્યાં બટકતો પુરુષ રાતદિવસ પરિતાપ પામ્યા કરે છે અને અંતે ‘મારું’ ‘તારું’^૧ કર્યા કરતા તેને મૃત્યુ ઉપાડી જાય છે.”^૨ [૧૦-૧૫]

પુરોહિત : જે વસ્તુઓ માટે લોકો તપ તપે છે, તે બધી વસ્તુઓ—ધન, સ્ત્રીઓ, કુટુંબ અને ઉત્તમ કામભોગો—એ બધું અત્યારે જ તમને અધીન છે. તો પછી તમે શા માટે તપ કરવાની ઇચ્છા રાખો છો? [૧૬]

પુત્રો : મૃત્યુ વખતે એ ધનસંપત્તિ, કામભોગો કે પ્રિય સંબંધીઓ કામ આવતાં નથી; તે વખતે બધું પાછળ મૂકી એકલા જવું પડે છે. તે વખતે પોને કરેલાં કર્મો જ સાથે આવે છે. જીવન દરમિયાન ધર્મ ન આચરતો પ્રાણી તે વખતે પરતાય છે; માટે અમે તો એ ધર્મ આચરવા માટે ગુણધારી શ્રમણો ધર્મ ભિક્ષાવૃત્તિ સ્વીકારીશું. [૧૭]

પુરોહિત : અરણીઓ ધસવાથી પહેલાં નહિ એવો અગ્નિ જેમ ઉત્પન્ન થાય છે, દૂધમાંથી જેમ ઘી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તલમાં જેમ તેલ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ હે તાત, શરીરનાં પરમાણુઓ (એકલાં મળવા)થી પહેલાં નહિ એવો આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછો નાશ પામે છે. (મર્યા બાદ દાયમ રહેનારી આત્મા જેવી શરીરથી જુદી એવી કશી વસ્તુ જોવામાં આવતી નથી. માટે પરસ્પોકનો ખ્યાલ કરી આ લોકનાં સુખ નકામાં ન જવા દો!) [૧૮]

૧. મૂળ : ‘આ મારું છે—નથી;’ ‘આ મારે કરવું છે—નથી.’ જુઓ મહાભારત ૧૨, ૬૫૪૨.

૨. જુઓ આચારાંગ ૧, ૨, ૧, ૧; સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૫, ૨, ૧૮; ૧૦, ૧૮.

પુત્રો : આત્મા અમૃત હોવાથી દેખવામાં આવતો નથી; પરંતુ તે અમૃત હોવાથી જ નિત્ય છે. અજ્ઞાન, વિપર્યય વગેરે કારણોથી તેને બંધ ગ્રાસ થાય છે, અને તે બંધ જ સંસારનું કારણ કહેવાય છે. અમે અત્યાર સુધી ધર્મ નહોતો જાણ્યો, તેથી જ અત્યાર સુધી પાપકર્મ કર્યાં કર્યાં અને મોહથી બંધાઈને સંસારમાં પડી રહ્યા. પરંતુ હવે તેવું નહિ કરીએ.^૧ ચારે બાજુથી પીડા પામેલા અને ઘેર યેલા આ લોકમાં અમોઘ (એવો કાળ) વિચર્યા જ કરે છે. એવી દશામાં અમે ધરમાં રહીને આનંદ મેળવી શકીએ તેમ નથી.^૨ [૧૯-૨૧]

પુરોહિત : લોક સાથી પીડાયેલો છે? અને સાથી ઘેરાયેલો છે? તમે અમોઘ કેને કહો છો? હે પુત્રો! હું તે જાણવા માગું છું.^૩ [૨૨]

પુત્રો : મૃત્યુથી લોક પીડાયેલો છે; અને જરાથી ઘેરાયેલો છે. જે જે રાત્રીઓ જાય છે, તે પાછી નથી આવતી; તેથી તે રાત્રીઓને અમે અમોઘ કહીએ છીએ.^૪ અધર્મ કરનારની રાત્રીઓ અક્ષય જાય છે અને ધર્મ આચરનારની રાત્રીઓ સક્ષય થાય છે. [૨૩-૫]

પુરોહિત : હમણાં આપણે થોડો વખત વધુ સંસારમાં

૧. ભત્રક ૫૦૬-૧૦.

૨. મહાભારત ૧૨,૬૫૨૮.

૩. મહાભ ૧૨,૬૫૨૬

૪. મહાભ ૧૨,૬૫૩૦.

બેંગા રહીએ; ત્યાર બાદ આપણે બધા સમ્યક્ત્વયુક્ત ર
બની, સંસાર છોડી પરિવ્રાજક થઈશું. [૨૬]

પુત્રો : જેને મૃત્યુ સાથે મિત્રતા હોય, અથવા જે
પોતાને મૃત્યુ નથી એમ અવશ્ય જાણતો હોય, તે જ એવો
વિચાર કરી શકે કે, 'આ હું આવતી કાલે કરીશ.'^૩ માટે
અમે તો આજે જ ધર્મનો સ્વીકાર કરીશું, કે જેના સ્વીકારથી
'હરી જન્મ લેવો નથી પડતો. અમે નહીં ભોગવેલું એવું પણ
કાંઈ બાકી નથી કે જેમાં અમારો રાગ રહી જાય; અને
તેવું કાંઈક હોય તોપણ, અમારી શ્રદ્ધા અમારા તે રાગને
દૂર કરવા સમર્થ છે. [૨૭-૨૮]

આમ કહી, તે પુત્રો ચાલતા થયા. એટલે પુરોહિતે
પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું :

હે વાસિષ્ઠિ ! પુત્રોના ગયા પછી ધરવાસ કરવો યોગ્ય
નથી. મારો પણ હવે બિશ્નુ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો
છે. વૃક્ષ જ્યાં સુધી શાખાઓયુક્ત હોય, ત્યાં સુધી જ તેને
વાસ્તવિક રીતે વૃક્ષ કહી શકાય. શાખાઓ કપાઈ ગયા

૧. મૂળ : દુહઓ । એટલે કે બંને પક્ષ.

૨ અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં તથા તાર્ત્વિક પક્ષપાતની બાધક
રાગદ્વેષની તીવ્રતા મટી જતાં, આત્મામાં રુત્યને માટે નર્મરકતા
આવતી, એ સમ્યક્ત્વ. તેને સમ્યગ્દર્શન પણ કહે છે. તેનાથી
હૈયમાત્રને તાર્ત્વિક રૂપમાં જાણવાની, હેયને છોડી દેવાની અને
ઉપાદેયને શ્રદ્ધા કરવાની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ રુચિના
બળથી ધર્મવર્તવમાં નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. ભત્રક ૫૦૯-૭.

પછી તે હું જ કહેવાય.^૧ પાંખ વિનાનું પંખી, રણમાં લશ્કર વિનાનો રાજા, અને જેનું બધું ફૂળી ગયું છે તેવો વહાણુવટી જેવા લાગે, તેવો જ પુત્રોના ગયા પછી હું થઈ ગયો છું. [૨૯-૩૦]

સ્ત્રી : રસથી ઊભરાઈ જતા, તમે એકલા કરેલા આ કામચુણો તમારે ત્યાં ભરેલા છે. આપણે બંને તેમને ખૂબ ભોગવી લઈએ. સારગાદ આપણે મોક્ષમાર્ગે વળીયું. [૩૧]

પુરોહિત : હે પ્રિયે ! આપણે બધા ભોગો ભોગવી ચૂક્યાં છીએ; હવે આપણી ઉંમર પૂરી થવા આવી છે. હું કાંઈ ઉંમર વધારવા ભોગોનો ત્યાગ કરતો નથી; હું નો લાભ-અલાભ, સુખ અને દુઃખના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરતો મુનિપણે વિચરીશ. [૩૨]

સ્ત્રી : ઘરડો હંસ સામે પૂરે જવા પ્રયત્ન કરીને પાછો તણાઈ પોતાને મૂળ ટેકાણે આવે છે, તેમ તમે અત્યારે પુત્રશોકથી ઉદ્વિગ્ન થઈ, પ્રવ્રણ્યા લેવા જાઓ છો. પણ પાછળથી પ્રવ્રણ્યાનાં દુઃખોથી કંટાળી ઘરનાં સર્ગાવહારાં યાદ કરશો. તેના કરતાં અત્યારે જ મારી સાથે ભોગો ભોગવો. શ્રમણપણું સહેલું નથી. [૩૩]

પુરોહિત : જેવી રીતે ફણાધર પોતાની કાંચળા ઉતારી નાખી છૂટો થઈ જલદી ભાગી જાય છે, તેવી રીતે હે સ્ત્રી, આ યુવાન છોકરાઓએ ભોગો છોડી દીધા છે. તો એકસો પડેસો હું તેમ નહિ કરી શકું?

એમ કહી, તેણે પણ પુત્રોની પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

ખરે જ) નળળી જળળને તોડી નાખી જેમ રોહિત મત્સ્ય ચાલ્યું જાય છે, તેમ ઉત્તમ શીલવાળા અને ઉદાર તપસ્વી એવા ધીર પુરુષો કામગુણેને છોડી દઈ, સંસારમાંથી નીકળી જાય છે. [૩૪-૫]

મોટી જળળને તોડીને આકાશમાં વિચરતા કૌંચે। અને હંસોત્તી પેડે ચાલ્યા પોતાના પતિ અને પુત્રાને જોઈ, તે સ્ત્રી પણ તેમની પાછળ ચાલી નીકળી. [૩૬]

વિપુલ કુટુંબ, ઉત્તમ ધનસંપત્તિ તથા ભોગોને છોડીને દીકરા અને સ્ત્રીની સાથે ચાલ્યા જતા પુરોહિતનું માલકી વિનાનું થયેલું ધન આનંદપૂર્વક કળજે કરતા રાજાને જોઈ, રાણી કમલાવતી તેને દહેવા લાગી :

“હે રાજા ! ખીજનું એકિંદ્રું ધન ખાતાં તને આટલો આનંદ શાનો થાય છે ? આખા જગતનું ધન તને મળે તો પણ તને તૃપ્તિ થવાની છે ? અથવા મૃત્યુથી તે તારું રક્ષણ કરી શકવાનું છે ? મરણુ આવ્યે બધું છોડીને જ જવાનું છે, તો તું મરણુ પછી રક્ષણ કરનાર ધર્મને જ એકઠો કરવાનો પ્રયત્ન કર. દાવાનળ સળગે છે ત્યારે અંદર હજારો પ્રાણીઓ સળગી મરતાં જોવા છતાં, આગુગ્નાગ્નનાં પ્રાણીઓ પોતાના આગોદપ્રમોદમાં મશગૂલ રહે છે. તેમની પેડે કામભોગમાં મૂર્છિત થઈને આપણે રાગદ્વેષથી બળતા જગતને જાણતાં જ નથી. પરંતુ પંખિણીને જેમ પાંજરું ગમતું નથી, તેમ મને હવે આ સંસાર ગમતો નથી. ભોગ ભોગવીને તેમનો ત્યાગ કરી, વાયુની પેડે અપ્રતિબંધપણે વિહરનારા મહાપુરુષો આકાશમાં છૂટથી વિચરતા સ્વૈરગામી પંખીની પેડે આનંદપૂર્વક

વિચરે છે. તેમના જેવી હું થવા ઇચ્છું છું. એટલે હું તો આ બધા સંબંધો છોડીને મુનિપણું સ્વીકારીશ તથા અક્રિયન, સરળ, નિસ્તૃબ્ધ તથા પરિશ્રદ્ધ અને આરંભના દોષ વિનાની થઈશ. કામોમાં બંધાઈને હું, મારા હાથમાં પકડાઈને તરફડતાં પક્ષીઓ જેવી થવા ઇચ્છતી નથી. જેમ લાલચથી બળમાં બંધાઈને કુરર^૧ પક્ષી પારધીના હાથમાં તરફડે છે, તેવી રીતે આ સંસાર વધારનાર કામભોગોમાં બંધાવાને બદલે, સાપ જેમ ગરૂડથી બીને ચાસે, તેમ હું તેમનાથી દૂર વિચરીશ. તમે પણ, જાતવાન હાથી જેમ મજબૂત બંધો તોડી નાખી, મુક્ત થઈ પોતાને મૂળ સ્થાને ચાલ્યો બધ,^૨ તેમ આ વિપુલ રાજ્ય તથા દુસ્તર કામભોગો છોડી, વિષયરહિત, લાલચ વિનાના, આસક્તિ વિનાના, અપરિશ્રદ્ધી તથા ઘોર પરાક્રમી થઈ, યથાખ્યાત તપ^૩ સ્વીકારો.” [૩૭-૫૦]

આ રીતે તે બધા દેવો ક્રમે ક્રમે વિવેક પ્રાપ્ત કરી, ધર્મપરાયણ તથા જન્મમૃત્યુના ભયથી ઉદ્વિગ્ન બની, પીતરાગ મુનિનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી, દુઃખના અંતને શોધી, થોડા જ કાળમાં પરિનિર્વાણ પામ્યા. [૫૧-૩] .

૧. મૂળ : કુલલ । પરીના શ્લોકમાં તેને માટે જ ગૃધ્ર-ગીધ શબ્દ વાપર્યો છે. વળી જુઓ પા. ૧૧૬, નોંધ ૫.

૨. જાતક ૪૦૬-૨૦.

૩. અર્થ માટે જુઓ પાન ૧૬૮ (૫).

સાચો ભિક્ષુ

મુનિપણું ક્ષેત્રના આશયથી સત્પુરુષો પાસેથી ધર્મ સમજીને આકાંક્ષા તથા કામાભિલાષ વિનાના કેટલાક સરળ પુરુષો આત્માના કલ્યાણમાં તત્પર થાય છે, અને સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી, રાગરહિત ચર્મ, અગ્નિતમાવે ભિક્ષાયથી કરતા વિચરે છે.

તે તેજસ્વી, વૈરાગ્યવાન તથા વેદવિત્ મહાપુરુષો^૧ સર્વ પ્રકારની દુષ્પ્રવૃત્તિઓમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરતા, ક્યાંય મૂર્છિત થયા વિના, કાળજીથી, અહિંમક રીતે બધે વિચરે છે; અને ભિક્ષુજીવનમાં આવી પડતાં દાઢ-તડકો, ડાંસ-મચ્છર, વંદન-પૂજન, શુભિર્નિંદા કે વધ-અધનનાં કષ્ટોને પોતાનાં જ

૧. મૂળમાં 'લાઠ' શબ્દ છે. લાઠનો અર્થ દીકાઠાર 'સદાચારી હોવાને લીધે પ્રધાન' એવો કંઈ છે. પશ્ચિમ બંગાળના એક દેશના નામ તરીકે પણ આમ્મોમા તે શબ્દ આવે છે. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ' પુસ્તક, પા. ૭૬-૭૭.

કર્મોનું પરિણામ માની, વ્યગ્ર કે હપધિલા થયા વિના સમભાવે સહન કરે છે. કાટયુંતૂટયું કે લૂખુંપાખું જે મળે તેનાથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા તે તપસ્વી પુરુષો હવિતની દરકાર કર્યા વિના, નિર્મોહ તથા નિષ્કંટહૃદી બની, બ્રહ્મચર્ય-વ્રત પાળતા આત્માની ગવેશણામાં લીન રહે છે. [૧-૬]

તેઓ વિવિધ વિદ્યાઓથી,^૧ વૈદકથી કે રાજ્ય વગેરે ધનિકોની^૨ પ્રશંસા-પૂજાથી આહુતિકા મેળવવાનો વિચાર પણ નથી કરતા કે ઔદિક લાભની ઈચ્છાથી પહેલાંના કે નવા પરિચિત ગૃહસ્થોનો પરિચય નથી વધારતા. જે તેમને ઉત્તમ ખાનપાન માગ્યા છતાં ન આપે, તેમનો તેઓ દ્વેષ પણ નથી કરતા કે જેઓ તેવી સારી વસ્તુઓ આપે તેમના ઉપર અનુકંપા પણ નથી કરતા. કાંઈ તેમને ઓસામણ, ઘેંસ, કાંછ કે એવો વધ્યાધટ્યો નીરસ આહાર^૩ આપે, તો તેઓ તેની નિંદા પણ નથી કરતા કે સારી વસ્તુઓ મેળવવા જ્યાં કુળોમાં પણ ભિક્ષા માટે નથી જતા. તેઓને વનજંગલમાં એકલા વિચરતાં દેવ-મનુષ્ય કે પશુપંખીના બિહામણા અવાજો સાંભળીને બીક નથી લાગતી; કે લોકમાં માલતા અનેક પ્રકારના વાદોથી પોતાના સિદ્ધાંતોમાં શંકા નથી જાપજતી.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૮૫.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૮૬.

૩. મૂળમાં ઓસામણ (આચામક-અવસાવણ), જવની ઘેંસ, વધ્યાધટ્યો આહાર, ખાદી કાંછ (સોપીર), જવનું પાણી અને નીરસ પિંડ-એટલાં છે.

આમ, ઘરગાર, મિત્ર કે ગંધનો વિનાના તે બિંદુઓ લૂણુંસુકું તથા ઓધું ખાઈ, જિતેન્દ્રિય રહી, બીજાં પ્રાણીઓને દુઃખ ન યાય તે રીતે જોઈ તપાસી બંધી ક્રિયાઓ કરતા કરતા સંયમધર્મને અનુસરે છે. [૭-૧૬]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. મૂળમાં તે વિદ્યાઓના નીચે પ્રમાણે નામે છે. દીક્ષાકારે તે તે વિદ્યાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું તેવાં ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે. તે પણ નમૂનારૂપે દરેક વિદ્યા સાથે આપ્યાં છે.

વસ્ત્રચ્છેદવિદ્યા : કપડું ફાટી જાય, કંદરડા કાપી નાખે કે મેસ અને કાદવથી બગડે, તે ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

સ્વરવિદ્યા : મોર, મરધડા વગેરેના ધ્વજ, ઝપલ ઇંડા અવાજો ઉપરથી શુભાશુભ ફળ કહેવાની વિદ્યા. જેમકે : મોરનો સ્વર (અમુક વખતે) સાંભળાય તો ધન મળે, પ્રિયનો વિયોગ ન થાય, પશુ, પુત્ર અને મિત્રોની પ્રાપ્તિ થાય, અને સ્ત્રીઓના પ્રિય થવાય; મરધડાનો (ઝપલ) સ્વર સાંભળી, રાજ્ય, સેનાપતિપદ કે ધન મળે ઇં.

ભૌમવિદ્યા : ભૂમિ અવાજ સાથે ફાટે કે કંપે તે ઉપરથી ઠોને ઠોને કેવી ખીડા થાય તે કહેવાની વિદ્યા.

અંતરીક્ષવિદ્યા : આકાશના વિવિધ રંગો ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા. જેમકે, કપિત્થ રંગનું આકાશ દેખાય તો અનાજનો નાશ થાય ઇં.

સ્વપ્નવિદ્યા : સ્વપ્નમાં ગાયનથી રૂઝ પ્રાપ્ત થાય; નર્તનથી વધળાં ધન પ્રાપ્ત થાય; હાસ્યથી શોક, અને પઠનથી ક્ષોભ થાય - એ પ્રમાણે સ્વપ્ન પરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

લક્ષણવિદ્યા : સ્ત્રીપુરુષનાં લક્ષણો ઉપરથી નેમનો સ્વભાવ, નસીબ વગેરે કહેવાની વિદ્યા.

દંડવિદ્યા : લાકડીના સ્વરૂપ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા. જેમકે, એક પર્વવાળી હોય તો પ્રશંસા થાય; બે પર્વવાળી હોય તો કલહ થાય છે.

વાસ્તુવિદ્યા : ઘર વગેરેનાં લક્ષણ વર્ણવતી વિદ્યા.

અંગવિકારવિદ્યા : હાથ, આંખ વગેરેના ફરકવા ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

સ્વરવિદ્યા : કાયલ, કાગડો, પૂવડ, ગધેડું, શિયાળ અને આખલો કાળી ખાલુથી બાંધે તો બધાં કામોમાં સફળતા મળે—એ પ્રમાણે વિવિધ ખશુખ ખીના અવાજો ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા.

મંત્ર : પ્રસિદ્ધ છે. મૂલ : વરીકરણ, ગર્ભપાત ઇત્યાદિ કરવામાં આવતા મેલા પ્રયોગો.

વૈદ્યવિદ્યા : (ભૂજમાં) જેવીકે, વમન, વિદેચન, નાસ, નેત્રાંજન, સ્નાન અને રોગચિકિત્સા.

આમાંથી, વરાહમિહિરની બહુસંખિતામાં ૭૧મા અધ્યાયમાં વસ્ત્રચેદવિદ્યાનું વર્ણન છે; ૫૨માં અંગવિદ્યા છે; ૫૩માં વાસ્તુવિદ્યા છે; અને ૮૮, ૯૦ અને ૯૫માં પંખી, શિયાળ, કાગડો વગેરેના શબ્દ ઉપરની શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા છે. પ્રા. જેઠાણી આમાં જ્યોતિષવિદ્યાનો ઉલ્લેખ નથી તે તરફ ધ્યાન જોએ છે, અને શ્રીકે અસર પહેલાંનું આ કથન છે એમ જણાવે છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. ભૂજમાં, 'ક્ષત્રિયો, ગણરાજ્યો, હમ્મો, રાજપુત્રો, બ્રાહ્મણો, બોગિકો અને અનેક પ્રકારના શિક્ષીઓ—એટલા છે. જેનોને મતે હમ્મો અને બોગો પણ ક્ષત્રિયો જ હતા. હમ્મો એ પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના જ વંશજો હતા અને તેમને ઋષભદેવે શહેરોના કોટવાળપદ ઉપર નીમ્યા હતા. બોગિકો એ ઋષભદેવે માનને પાત્ર ગણેલા લોકોના વંશજો હતા.

બ્રહ્મચર્ય

હે આશુભન! જોને સંયમ પ્રાપ્ત કરી, કમોના નિરોધથી સમાધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, તથા મન-વચન-કાયા તથા ઇન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવી તેમનું કુબ્રવૃત્તિમાંથી રક્ષણ કરવું છે, અને એ રીતે અપ્રમત્તપણે મોક્ષધર્મ આચરવો છે, તેને વીર્યનિરોધરૂપી (રથૂળ) બ્રહ્મચર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

પરંતુ જનનેન્દ્રિયનો નિરોધ પણ ખીજી આનુષંગિક નાની મોટી સાવચેતીઓ વિના કુબ્ધર છે. મોટે જિનધર્મમાં મહાત્મા પુરુષોએ તેની વાડરૂપે નીચેના દશ પ્રસંગોનો ત્યાગ કરવાનું ઉપદેશ્યું છે. જેઓ (અભિમાનથી કે પ્રમાદથી) તે પ્રસંગોમાં બેદરકાર રહે છે, તેઓને ધીમે ધીમે પોતાના પ્રતમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, પછી વિષયબોગોની કાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા જ છે કે નહિ એવી વિચિકિત્સા ઉત્પન્ન થાય છે. અંતે તેમના

બ્રહ્મચર્યનો ભેદ થઈ જાય છે; તેમને ઉન્માદ અને બીજા દીર્ઘકાલિક રોગો પ્રાપ્ત થાય છે; તથા તેઓ કેવળાએ કહેલા ધર્મમાંથી બ્રષ્ટ થાય છે.

તે દશ પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે :

૧. બિશુએ કોઈ પ્રકારના સંસર્ગ વિનાનાં શયન^૧ અને આસન વાપરવાં; તથા સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકના સંસર્ગવાળાં શયનાસન ન વાપરવાં.

૨. બ્રહ્મચારીએ માત્ર સ્ત્રીઓને કથા ન કહેવી કે સ્ત્રી સંબંધી કથા ન કરવી.

૩. બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીઓની સાથે એકાસને ન બેસવું.

૪. બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીઓની સુંદર કે આકર્ષક, મનોહર કે મનોરમ ઇન્દ્રિયો તરફ જોતું નહિ કે તેમનું ચિંતન ન કરવું.

૫. બ્રહ્મચારીએ કોટડા પાછળ રહીને, પડદા પાછળ કે બીંત પાછળ રહીને, સ્ત્રીઓનું કૃન્નિત, રુદિત, ગીત, હસિત, રતનિત, કંદન કે વિલાપના શબ્દો ન સાંભળવા.

૬. બ્રહ્મચારી નિર્મથે પૂર્વે ભોગવેલાં ભોગો કે કરેલી ક્રીડાઓ સંભારવી નહિ.

૭. બ્રહ્મચારીએ રસકસવાળો ઉત્તેજક આહાર ન લેવો.

૮. બ્રહ્મચારીએ પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન ન કરવું.

૯. બ્રહ્મચારીએ શરીરની અને કપડાંની ટાપટીપ ન કરવી.

૧. મૂળ 'સયન'નો 'સદન' એટલે કે ઘર-મુકામ એવો અર્થ પણ સમજી લેવાનો છે.

૧૦. અહમચારીએ જનનેન્દ્રિય ઉપરાંત શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શની ઇન્દ્રિયોને પણ વશ ન થવું.

સ્ત્રીઓ વડે સંકીર્ણ ઘર, મનોરંજક સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીઓનો પરિચય, તેમની ઇન્દ્રિયોનું નિરીક્ષણ, તેઓનું ક્ષન્નિત, રુદિત, ગીત અને હાસ્ય, તેઓની સાથે ભોજન અને ખેડક, રસદાર અને પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન, તથા શરીરની ટાપટીપ આ બધી વસ્તુઓ માણસને પ્રિય છે અને તેથી તેનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ આત્માની શોધ કરનારા માણસને માટે તો એ તાલપુટ વિષ^૧ જેવી છે. જેને સમાધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, તેણે આ બધાં શંકાસ્થાનો છોડી દેવાં જોઈએ; અને ધીરજથી જિતેન્દ્રિય અને સમાધિ-યુક્ત બની, ધર્મને માર્ગે વિચરવું જોઈએ.

જે આ દુષ્કર અહમચર્યનું આચરણ કરે છે, તેને દેવ, દાનવ, ગાંધર્વ વગેરે સર્વ નમસ્કાર કરે છે.

આ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે અને જિને . બતાવેલો છે. એ જ માર્ગથી પૂર્વે કેટલાય ઝવેા સિદ્ધ થયા છે, અત્યારે યાય છે, અને હજુય યશે.

૧ ૨૦-૪૫માં (પા. ૧૧૭)* દાવકૃત છે. ‘જેને દાગમાં લેવાથી તાળવું ફાટી જાય તે તાલપુટ’ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે.

પાપી શ્રમણો

કેટલાક દુરાચારી શ્રમણો પ્રવ્રત્ત્યા લઈને તથા દુર્લાભઃ એવું સદ્ધર્મનું શ્રવણુ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વચ્છંદે વિહરે છે. તેઓ કહે છે : ‘અમારી પધારી મજમૂત છે, ઓઠવાનું વસ્ત્ર પણ સાદું છે, તથા ખાવાપીવાનું પણ ફીક મળે છે. જગતમાં જે કાંઈ થાય છે તે પણ અમે જાણીએ છીએ; હવે અમારે બણીને શું કામ છે ?’ આમ વિચારી, તે પ્રમાદીઓ ખાઈપીને મુખે મૂવામાં જ વખત ગાળે છે. [૧-૩]

તે દુરાચારીઓ ન્યોતિય વગેરેથી આજીવિકા ચલાવે છે; તેમને લિક્ષાવૃત્તિ ગમતી નથી; તે પોતાનાં સગાંવહાલાં પાસેથી દૂધદહી વગેરે ઉત્તેજક વસ્તુઓ મેળવીને ખાય છે; સૂર્ય આયમતો હોય ત્યારે પણ ખાય છે; આતિથ્યધર્મ સાચવતા નથી; અને ગૃહસ્થોની પધારીમાં પણ સૂઈ જાય છે. [૧૮-૯, ૧૬, ૧૧]

તે કપટી, બકવાદી, લુબ્ધ અને અસંયમી એવા પાપી શ્રમણો પોતાનું ઘર છોડીને પાછા બીજાનાં ઘરોની ખટપટમાં લાગ્યા રહે છે. તેઓ કબિયાખોર, કોંધી, અધર્મી, નાસ્તિક, ચંચળ તથા દુરાચારી હોય છે. તેઓ બીજાને અપ્રીતિકર હોય છે તથા ગમે ત્યાંથી વિવાદ બિત્તો કરે છે. તે અભિમાની શ્રમણો પોતાને શાસ્ત્ર કે આચાર શીખવનારની સેવા કરવાને બદલે નિંદા કરે છે; સદ્ધર્મનો ત્યાગ કરે છે અને બીજા વિધર્મીને સેવે છે. તેઓ વારંવાર સંપ્રદાય બદલ્યા કરે છે અને દુરાચાર કરતાં અચકાતા નથી. તેઓ તપશ્રય્યામાં નો છેક જ મંદ હોય છે. [૪-૫, ૧૧-૨, ૧૭-૮]

તે પ્રમાદી શ્રમણો હાલતાં ચાલતાં પોતાનાથી નાના પ્રાણી, બીજા અને લીલી વનસ્પતિ કચરાય તેનો ખ્યાલ નથી રાખતા; પોતાની પથારી, ઓઢિંગણ, સૂવાનું પાટિયું, આસન, પાત્ર અને કંબળને જોયા તપાસ્યા વિના જ વાપરે છે કે મૂકે છે; અથવા જુએ-તપાસે છે તોપણ બેદરકારીથી કે બીજા ધ્યાન રાખીને. તેઓ ધૂળચાળા પગે ચૂવે છે; હિતાવળા ચાત્રે છં અને જોતે તેને ઓળંગે છે. આમ છતાં તેઓ પોતાને મહાસંયમી માને છે; અને કાર્મ સમજાવવા જાય તો સામા થાય છે. [૬-૧૦, ૧૬]

આમ પાંચે^૧ કુશીલો આચરનારા તે અસંયમી વેશ-ધારીઓ બિશુઓમાં હલકા પડી જાય છે; લોકમાં ઝેરની પેડે નિંદાય છે; અને તેમના અને લોક બગડે છે. [૨૦-૧]

૧. પાંચ મહાવ્રતથી વિરુદ્ધ પાંચ દુરાચરણ.

સંયત રાજ

કાંપિલ્ય^૧ નગરમાં સંયત નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે એક વખત ચતુરંગી સેના અને વાહનો સાથે મૃગયા કરવા કાંપિલ્યપુરની પાસે આવેલા કેસર નામના ઉદ્યાનમાં ગયો. મૃગયાના રસે ચડી, તે રાજ થોડા ઉપર ખેંચી મૂકેા ઉપર બાણો ફેંકતો તે ઉદ્યાનમાં ધૂમવા લાગ્યો. [૧-૩]

તે ઉદ્યાનમાં આવેલા એક લતામંડપ નીચે એક મુનિ ધ્યાન ધરતા હતા. રાજ્યે મૃગયાની ધૂનમાં તે તરફ પણ બાણો છોડ્યા હતાં અને ફેટલાંય મૃગ તે મુનિની આંતુઆંતુ જ મરેલાં પડ્યાં હતાં. અચાનક તે મુનિ રાજની નજરે પડ્યાં. તેમને જોઈ, ગભરાઈ જઈને તે રાજ તેમને પોતાનાં બાણોથી કંઈ ઈજા થઈ છે કે નહિ તે જોવા થોડા ઉપરથી નીચે ઊતર્યો તથા વિનયપૂર્વક તે

૧. કુડુકાબાદ જિલ્લામાં આવેલા કાયમગંજથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં ૭ માઈલ દૂર આવેલું છે.

મુનિને નમસ્કાર કરી, પોતે અગ્નિમાં કરેલા અપરાધની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. [૪-૮]

પ્રથમ તો ધ્યાનમાં બેઠેલા તે મુનિએ રાજાને કાંઈ જવાગ ન આપ્યો. તેથી વધુ ગભરાઈ, તે રાજા મુનિને પોતાનું ઓળખાણ આપતો કહેવા લાગ્યો: “હે ભગવન્! હું સંયત રાજા છું. આપ મને જવાગ આપો. ક્રોધ પામેલા મુનિઓ પોતાના તેજથી કરોડો માણસોને પણ બાળી નાખે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” [૯-૧૦]

આ સાંભળી મુનિએ રાજાને જવાગ આપ્યો: “હે રાજા! તું નિર્ભય થા. તથા તે જ પ્રમાણે બીજાં પ્રાણીઓને પણ અભય આપનારો થા. તું જે મૃત્યુના ભયથી ઉદ્વેગ પામી ‘આમ ક્ષમાપના કરે છે, તે જ મૃત્યુ તરફ તું બીજાં પ્રાણીઓને શા માટે ધકેલે છે? આ અનિત્ય હવસોકમાં સુખની ઇચ્છાથી માણસે શા માટે બીજાં પ્રાણીની કિંસા કરવી જોઈએ? દરેકને મરણ આવવાનું જ છે. તો પછી વીજળીના ઝગકારા જેવા હવિતમાં કે તેનાં સુખોમાં^૧ આસક્તિ શી? પોતે પ્રિય માનેલાં સુખો કે સ્ત્રી પુત્ર, તથા સંબંધીઓ વગેરે સુખનાં સાધનો મર્યાબાદ સાથે આવતાં નથી. ઊંઘડું, મરેલા પિતાને પુત્રો અને મરેલા પુત્રને પિતા ઘર બહાર કાઢે છે. પછી તે માણસે પેદા કરેલા દ્રવ્યથી અલંકૃત થઈ, પરપુરુષો તેણે સાચવેલી સ્ત્રીઓ સાથે હૃષ્ટ અને તુષ્ટ થઈ ક્રીડા કરે છે. પરંતુ, પેદા માણસ તો પોતે કરેલાં શુભાશુભ કર્મો સાથે જ પરક્ષોકમાં જાય છે.” [૧૧-૭]

૧. મૂળમાં ‘રૂપોમાં’ એટલે કે, રૂપ વગેરે વિષયોમાં.

ગદ્ભાણી મુનિના આ ઉપદેશથી સંયત રાજાએ સંવેગ અને નિર્વેદ પામી, રાજપાટ વગેરે છોડી દીધું અને તેમની પાસે જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી. [૧૮-૯]

ફરતાં ફરતાં એક વાર તે સંયત મુનિને બીજા એક મુનિનો બેટો થયો. તે મુનિ પહેલાં ક્ષત્રિય રાજા હતા અને પછી રાજ્ય છોડી, સાધુ થયા હતા. તેમણે સંયતને જોઈ તેને પૂછ્યું: 'તારું રૂપ પ્રસન્ન દેખાય છે; તેવું તારું મન પણ હશે. તારું નામ શું? તારું જોત્ર શું? શા માટે તું સાધુ થયો? તું જાનીઓની સેવા કેમ કરે છે? અને તું વિનીત કેમ કહેવાય છે?' ૨ [૨૦-૧]

સંયતે જવાબ આપ્યો: 'મારું નામ સંયત છે. જોત્રથી હું ગૌતમ છું. વિદ્યા અને આચરણનો પાર પામેલા એવા ગદ્ભાણી મુનિ મારા આચાર્ય છે. જે લોકો (ધર્મસંસારમાં પડી રહી) પાપ કરે છે, તે ઘોર નરકમાં પડે છે, અને જેઓ (પ્રવર્જિત થઈ) આર્યધર્મને અનુસરે છે, તે દિવ્ય ગતિને પામે છે, (એમ જાણી,) હું તે ધર્મને આચરતો સંયમપરાયણ રહું છું. [૨૨, ૨૫-૬]

ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વિનયવાદ અને અજ્ઞાનવાદ^૩ એ ચાર પ્રકારના સોંકડો વાદોની બાજતમાં ગમે તે અદ્યપ

૧. મૂળમાં 'માદણ' છે. 'કોઈને ન મારનાર એવા — સાધુ' એવા તેનો અર્થ ઘટાવવામાં આવે છે. જોકે, ગ્રાહ્યમાં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દના રૂપ તરીકે પણ તે જ શબ્દ આવે છે.

૨. છેલ્લા બે પ્રશ્નોમાં 'કેમ' શબ્દને બદલે 'કેવી રીતે' (ઈ બાવનાથી) એ શબ્દો પણ મૂકી શકાય.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૯૭.

માણસ શો નિર્ણય કરી શકે? એટલે શુદ્ધ, વિજ્ઞાનચરણ-સંપન્ન, સત્ય, સત્યપરાક્રમ અને નિર્વાણ પામેલા જ્ઞાતપુત્રે એ બાબતમાં (જે) પ્રકાશ પાઓ છે (તેને હું અનુસરું છું). હવે હું સમજ્યો છું કે, એ બધા અનેક પ્રકારના વાદો એ માયાવચન છે, જૂઠું છે, અર્થ વિનાના છે, અનાર્થ છે, તથા તેમાં માન્યતા રાખવી એ મિથ્યા માન્યતા છે. હવે હું ‘પરશોક છે, તથા આત્મા છે,’ એ જાણું છું. હું પોતે પૂર્વે મહાપ્રાણ નામના વિમાનમાં^૧ છુતિવાળો દેવ હતો. અહીં જેમ સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણાય છે, તેમ ત્યાં દિવ્યપાત્રી અને મહાપાત્રી^૨ વર્ષોનું આયુષ્ય હોય છે, બ્રહ્મલોકમાંથી અવધીને હું મનુષ્યલોકમાં આવ્યો છું તથા મારું તેમજ બીજાનું આયુષ્ય જેમ છે તેમ જાણું છું. [૨૩-૯]

સંયમી અને શુદ્ધિમાન પુરુષે ઉપર જણાવેલી વિવિધ માન્યતાઓની રુચિનો તથા આપમત્તિનો ત્યાગ કરીને તથા તે બધા વાદોને અનર્થરૂપ જાણીને, જીવનું અસ્તિત્વ અને તેની ક્રિયાશીલતા ઉપદેશનારો ઉત્તમ સિદ્ધાંત^૩

૧. વિમાનનો જૈન અર્થ બહુધા, દેવના નિવાસસ્થાન જેવો છે.

૨. પાત્રી એટલે ‘પલ્યોપમ’ અને મહાપાત્રી એટલે ‘સાગરોપમ’ વર્ષો. જુઓ પા. ૨૪૩, ટિં ૪. બ્રહ્મલોકનું આયુષ્ય ૧૦ સાગરોપમ વર્ષનું આ જ ગ્રંથમાં અં ૩૬, શ્લોક ૨૨૫ (આગળ પાન ૧૬૬)માં જણાવ્યું છે; ૨૮મા શ્લોકની રચના ચૂંચવે તેવી છે. પરંતુ તેનો ભાવ સ્પષ્ટ છે.

૩. મૂળમાં ‘ક્રિયા’ એવો જ શબ્દ છે. જેનો આત્માના અસ્તિત્વમાં માને છે, પરંતુ તે નિષ્કેષ કે ફટકો છે એમ નથી માનતા.

સ્વીકારવો અને સર્વ પ્રકારના અક્રિયાવાદનો ત્યાગ કરી, સત્પુરુષોએ ઉપદેશ લઈ એવા ધર્મનું આચરણ કરવું. શુદ્ધ પુરુષોએ પ્રગટ કરેલા તે ધર્મનું જ્ઞાન જિન-શાસનમાં છે. એટલે હું બધા વાદવિવાદો અને ચર્ચાઓ^૧ છોડીને રાતદિવસ તે ધર્મમાં જ ઉદ્યત રહું છું. [૩૦-૩]

શુદ્ધોએ ઉપદેશો અર્થ અને ધર્મથી યુક્ત તે પવિત્ર વચનો સાંભળીને ભરત, સગર, મધવન, સનતકુમાર, શાંતિ, કુંથુ, અર, મહાપદ્મ, હરિષેણુ, જય, દશાર્જુદેશનો દશાર્જુભદ્ર, વિદેહનો નભિ, દક્ષિણનો કરકંડુ, પાંચાળનો દ્વિમુખ, ગાંધારનો નગ્ગર્ધ, સૌવીરશ્રેષ્ઠ ઉદાયન, કાશીરાજ, વિજય તથા મહાબલર વગેરે ચક્રવર્તીઓ કે રાજાઓ પોતપોતાનાં મોટાં રાજ્ય, ઉત્તમોત્તમ કામઓગો, પરિપૂર્ણ ઐશ્વર્ય તથા સેના, વાહન વગેરે સામગ્રીનો ત્યાગ કરી, પ્રવ્રજિત થયા છે, તપસ્વી થયા છે, ઉત્તમ ગતિ પામ્યા છે, કર્મરૂપી મહાવનનો ઉચ્છેદ કરનાર થયા છે, કે પરિનિર્વાણ પામ્યા છે. શુદ્ધિમાન પુરુષો ઉન્નતની પેઠે કુવિકલ્પોને લીધે જગતમાં ફર્યા કરતા નથી, કે આત્માને પરિતાપ પમાડ્યા કરતા નથી; પરંતુ દૃઢ પરાક્રમી, સર્વસંગથી વિનિર્મુક્ત, સંયમી તથા નિર્મળ બની સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૩૪-૫૪]

૧. મૂળમાં 'પ્રશ્નો અને પરમત્રો' એવાં શબ્દો છે.

૨. આ રાજાઓના પરિચય માટે જુઓ 'પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૯૪.

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં. ૧. ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વિનયવાદ અને અજ્ઞાનવાદ એ ચાર વર્ગોમાં તે વખતના બધા વાદોનું વર્ગીકરણ જૈન ગ્રંથોમાં કરેલું છે. એ બધાના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આ ગ્રંથમાંના ‘મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ’ પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત. અહીં દ્વંદ્વમાં જણાવી લઈએ કે, આત્માનું અસ્તિત્વ તેમજ કર્મનું કૃણ માનનારા વાદો ક્રિયાવાદ કહેવાય. જૈનો પાતે ક્રિયાવાદી છે. પરંતુ તેઓ વેદાંતીઓની જેમ આત્માને નિષ્ક્રિય-નિર્લેપ નથી માનતા. તેમજ બૌદ્ધો પોતાને ક્રિયાવાદી કહેવરાવતા હોવા છતાં જૈનો તેમના અનાત્મવાદની બાબતમાં તેમજ તેમના કર્મકૃણના સિદ્ધાંતના અમુક મુદ્દાઓમાં જુદા પડે છે. આત્માનું અસ્તિત્વ કે કર્મકૃણ અને પુનર્જન્મ કે પરલોકમાં ન માનનારા ચાર્વાક વગેરે મતો અક્રિયાવાદમાં આવે. સાંખ્યો જેવા આત્માને નિર્લેપ માનનારા વાદો પણ જૈનોની દૃષ્ટિએ અક્રિયાવાદમાં જ આવે. વિનયવાદ એટલે અમુક પ્રકારની જ્ઞાન વિનાની આચારશુદ્ધિને જ સર્વસ્વ માનનારા વાદો. આત્મા, પરલોક, પુનર્જન્મ વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના આત્મિન્દ્રિય મુદ્દાઓની બાબતમાં આપણે કરો નિર્ણય જ કરી શકીએ તેમ નથી, એવું માનનારા વાદો તે અજ્ઞાનવાદ.

ટિપ્પણી નં. ૨. જૈનોને મતે દરેક અવસર્પિણીમાં અને દરેક ઉત્સર્પિણીમાં (જુઓ પા. ૨૪૩, ટિ. ૪) અમુક વિશિષ્ટ શક્તિ અને પ્રભાવવાળા ૬૩ શક્તાકપુરુષો (એટલે કે માપવાના ગજ જેવા મહાપુરુષો) રા્ય છે. તે ૬૩ આ પ્રમાણે છે: ૨૪ તીર્થંકરા, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૬ વાસુદેવો, ૬ પ્રતિવાસુદેવો તથા ૬ બળદેવો. એ ૬૩માંથી કેટલાકનાં નામ આ અધ્યયનમાં આવેલાં રાત્રીઓનાં નામોમાં છે. તે દરેકની દ્વંદ્વ આદિની નીચે પ્રમાણે છે. શીકામાં તો તેમના પૂર્વજનોની પણ લાંબી લાંબી કથાઓ છે.

ભરત : જૈન કથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે પ્રથમ ચક્રવર્તી હોઈ, પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર થતા હતા. તે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. બ્રાહ્મણકથામાં દુષ્યંતના પુત્ર ભરતને 'ચક્રવર્તી' 'સાર્વભૌમ' તરીકે વર્ણવેલો છે.

સગર : જૈન કથા પ્રમાણે તે અયોધ્યાનો રાજા હોઈ, બીજા તીર્થંકર અજિતનાથનો નાનો ભાઈ થતો હતો. તે બીજા ચક્રવર્તી હોય અને તેને અજિતનાથે જ દીક્ષા આપી હતી. દીક્ષામાં તેની અને તેના ૧૦,૦૦૦ પુત્રોની જે કથા આપી છે, તે રામાયણમાં આવતી સગર રાજાની વાતનું વિચિત્ર રૂપાંતર છે. (જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક પા. ૧૬૬.) બૌદ્ધ જ્ઞાતક ૫૪૧ તથા ૫૪૩માં પણ 'સગર' રાજાની હકીકત આવે છે.

મધવજ : જૈન કથામાં આ રાજા વિશે કશી જ ખાસ માહિતી નથી. માત્ર એટલું જ જણાવ્યું છે કે, તે ત્રીજા ચક્રવર્તી હતો તથા શ્રાવસ્ત્રીના રાજા સમુદ્રવિજય અને બદ્રાશણીનો પુત્ર થતો હતો. બ્રાહ્મણ કે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ તેની કંઈ ખાસ માહિતી મળતી નથી. વેદમાં તેનું નામ આવે છે તથા પછીના વખતમાં તે ઇંદ્રના બીજા નામ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે, એટલું અહીં જણાવી લઈએ.

સનત્કુમાર : જૈન કથા પ્રમાણે હસ્તિનાપુરના અશ્વમેધ રાજા અને સહદેવી રાણીનો પુત્ર તથા ચોથો ચક્રવર્તી. આ રાજાની રાણી સુનંદાની લટનો સ્પર્શ થવાથી સંભૂતે નિયાણું બાંધ્યું હતું એ વાત ૧૩ મા અધ્યયનમાં (પા. ૬૬) આવી ગઈ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૭-૧-૧-૨૬, ૨માં અને પછી પુરાણાદિમાં એક ઋષિના નામ તરીકે તે નામ આવે છે.

શાંતિ : શાંતિ, કુંથુ અને અર એ ત્રણ ચક્રવર્તી હોવા ઉપરાંત ૧૬, ૧૭, અને ૧૮ મા તીર્થંકર પણ હતા. શાંતિ હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન અને અશ્વિરાદેવી રાણીના પુત્ર હતા. તેમના પૂર્વજન્મની જૈન કથામાં શિબિરાજા અને દમ્યંતરની વાત (મહા-

ખારત ૩, ૧૩૯, ૧૯૩) બેટી દેવામાં આવી છે. કુંથુ હરિતનાપુરના માર રાજ્ય અને શ્રીદેવી રાણીના પુત્ર હતા. અને અર એ ગજપુરના રાજ્ય સુદર્શનના પુત્ર હતા. તે બે વિષે જોન કથામાં પણ બીજી કશી ખાસ માહિતી આપી નથી.

મહાપદ્મ : એ નવમા ચક્રવર્તી હતા અને હરિતનાપુરમાં રહી રાજ્ય કરતા હતા. તેમના મોટાભાઈ વિષ્ણુકુમારને ૨૦મા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતના શિષ્યે દીક્ષા આપી હતી. તેમણે રાજ્ય છોડી બેઠેલા પોતાના પિતા પદ્મોત્તરના પ્રધાન નમુચિ પાસેથી ત્રણ પગલાંમાં આવે તેટલી જમીન માગી આપું રાજ્ય લઈ લીધું હતું, એ કથા વિષ્ણુ અને બલિરાજની કથા જેવી લાગ્યા વિના રહેતી નથી.

હરિવેણુ : એ કાંપિલ્યના^૧ રાજ્ય મહાહરિના પુત્ર તથા ૧૦મા ચક્રવર્તી હતા.

જય : રાજગૃહનાર રાજ્ય સમુદ્રવિજયના પુત્ર તથા ૧૧મા ચક્રવર્તી. તે હજાર રાજ્યો સાથે પ્રવ્રજિત થયા હતા એવા હલ્લેખ મૂળ અધ્યયનમાં જ છે.

દશાણુભદ્ર : આ રાજ્ય મહાવીરનો સમકાલીન હતો. મહાવીર જ્યારે તેના હઘાનમાં આવ્યા, ત્યારે કોઈએ ન કયો હોય તેવા તેમનો સત્કાર કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ ઇંદ્રે પોતાનો વૈભવ બતાવી તેનું અભિમાન હરી લીધું અને પછી તે રાજ્ય સાધુ થઈ ગયો, એવી હકીકત જોન કથામાં છે. મૂળ અધ્યયનમાં પણ “શક્યો પ્રેસઈને તેણે દીક્ષા લીધી” એટલી હકીકત છે. (દશાણુદેશ એટલે ગાળવાનો પૂર્વ ભાગ.)

કરકંડુ : તેની તથા દિમુખ, નમિ અને નગ્ગનિની કથા આ ગ્રંથમાં ૯મા અધ્યયનના ટિપ્પણમાં (પા. ૪૫) છે.

૧. જુઓ પા. ૯૨ નોંધ.

૨. બિહાર શહેરથી આશરે ૧૪ માઈલ દક્ષિણે આવેલું છે.

ઉદાયન : આ રાજા પણ મહાવીરનો સમકાલીન હતો. ક્યામાં તેને સિંધુસૌવીર દેશના રાજા તરીકે વીતલયપત્તનમાં રહેતો વર્ણવ્યો છે. તેની રાણીનું નામ પ્રભાવતી હતું તથા તે ચંદ્ર રાજાની પુત્રી થતી હતી. આ રાજાએ મહાવીર પોતાના નગરમાં આવ્યા ત્યાં તેમની પાસેથી શિક્ષા લીધી હતી, તથા પોતાનો પુત્ર પણ રાજ્ય-શક્તિમાં ન બંધાય તે માટે રાજાની પોતાના બાણેજને આપી શિક્ષા લીધી હતી. તે બાણેજે જ, પછી, તે રાજા વિચાર બદલી રાજ્ય પાછું ન શકે તે માટે તે રાજાને જે જીવશક્તિ મારી નાખ્યા હતા. આ રાજાને અવંતીના ચંદ્રપ્રદાંત સાથે યુદ્ધ થયું હતું અને તેમાં તે હાર્યા હતા. રાજા મરી ગયા બાદ તેનો પુત્ર રાજ્ય ન મળવાથી ખિન્ન થઈ અંધમાં પોતાની માસીના પુત્ર કૃષ્ણ પાસે આવ્યા ગયા હતા - એવી હકીકત જોઈ ક્યામાં છે. આ ક્યા બીજાના દિવ્યાવદાન ક્રમમાં આવતી રુદ્રાયણની ક્યાને મળતી આવે છે. તથા વત્સોના રાજા ઉદાયનની ક્યાના ઘણા બાળક આમાં ઉમેરાયેલા દેખાઈ આવે છે.

કાશીરાજ : તેનું નામ નંદન હતું તથા તે કાશીના અગ્નિશિખ રાજાનો પુત્ર થાય. તે ઉમેા બલદેવ ગણાય છે.

વિજય : દારિકાવતીના રાજા બ્રહ્મરાજનો પુત્ર અને વાસુદેવ દ્વિપુત્રનો મોટા ભાઈ.

મહાબલ : હસ્તિનાપુરના બલરાજાનો પુત્ર. આ રાજા ૧૩મી તીર્થંકર વિમલનાથના વખતમાં થઈ ગયો, એમ જોઈ ક્યામાં જણાયું છે.

મૃગાપુત્ર

વનો અને ઉપવનોથી શોભિત સુગ્રીવ નગરમાં
 અલભદ નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેને મૃગા નામની
 પટરાણી હતી, તથા અલશ્રી નામે યુવરાજ્ય પુત્ર હતો. તે
 અલશ્રી માતાપિતાને બહુ પ્રિય હતો, સ્વભાવે મુનીશ્વર
 જેવો હતો તથા લોકોમાં મૃગાપુત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ હતો.
 રાજ્યે તેને નંદન નામનો મહેલ તથા સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ
 વૈભવો આપ્યા હતા. તે મહેલમાં રહી તે દોગ્રુંદક^૧ દેવની
 પેઠે ઋષિ સાથે વિવિધ ભોગો ભોગવતો હતો. [૧-૩]

એક વખત તે પોતાના મહેલના ઝરૂખામાં બેઠો બેઠો
 નગર તરફ જોતો હતો. તેવામાં તેણે તપ, નિયમ, સંયમ,
 શીલ અને ગુણથી યુક્ત એવા કેઈ પ્રતાપી શ્રમણને જોયા.
 તેમનાં દર્શન થતાં તેના ચિત્તની વૃત્તિ નિર્મળ થઈ અને

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૧૦૯.

તેને પોતાનો પૂર્વજન્મ તથા તે વખતે પાળેલું શ્રમણપણું યાદ આવ્યાં. આમ ચતાંની સાથે તેનો ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યેથી રાગ જિતરી ગયો અને સંયમધર્મ પાળવા માટે તેના મનમાં ઉત્કટ ઇચ્છા જન્મી. તરત જ તે પોતાનાં માતાપિતાને જઈને કહેવા લાગ્યો :

“હે માતાપિતા ! પાંચ મહાવ્રતો તથા તેથી પ્રાપ્ત થતી ઉત્તમ ગતિ મેં જાણી છે; તથા વિષયભોગોથી પ્રાપ્ત થતી દુર્ગતિ અને તેનાં દુઃખો પણ મેં જાણ્યાં છે. તેથી હવે મને આ સંસારના કામો ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો છે. માટે મને વ્રતવ્રતો સેવાની રજા આપો. [૪-૧૦]

“હે માતાપિતા ! હું જે ભોગો ભોગવું છું, તે બધા મને વિપક્ષ (કિંપાક) જેવા દેખાય છે. તે દેખાવમાં મનોહર પરંતુ પરિણામે દુઃખ આપનારા છે. વળા તે ભોગો ભોગવનાર આ શરીર પણ અશુભિમાંથી જન્મેલું હોઈ અનિત્ય છે, તથા દુઃખ, ક્લેશ, વ્યાધિ અને રોગનું ધામ છે. માટે મને તેમાં હવે પ્રીતિ થતી નથી. જન્મ, જરા, રોગ અને મૃત્યુથી યુક્ત આ સંસાર આખો દુઃખરૂપ જ છે, અને તેમાં પ્રાણીઓ નવો ક્લેશ જ ભોગવ્યા કરે છે. અંતે તો ગ્રિય માનેલાં ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, સગાંસંબંધી અને આ શરીર એમ બધું જ છોડી અધાને પરવશપણે ચાલ્યા જવું પડે છે. [૧૧-૭]

“તે વખતે જેણે જીવન દરમિયાન ધર્મરૂપી બાધું બાંધી લીધું હોય છે, તે માણસ જ સુખી થાય છે; અને જેણે પાંપ જ ભોગો કર્યાં હોય છે, તે બાથા વિના લાંબી

મુસાફરીએ નીકળેલા મુસાફરની પેઠે દુઃખી થાય છે. નેથી, જેમ ઘર સળગે છે ત્યારે ધરધણી તેમાંથી સારવસ્તુને કાઢી લે છે, અને અસાર વસ્તુને પડી રહેવા દે છે, તેમ જરા અને મૃત્યુથી સળગેલા આ સંસારમાંથી હું તમારી અનુમતિથી મારા આત્માને બચાવી લેવા છઠ્ઠું છું.” [૧૮-૨૩]

તેનાં આવાં વચન સાંભળી તેનાં માતૃપિતાએ તેને કહ્યું :

“હે ભાઈ! તારું કહેવું બરાબર છે; પરંતુ ‘અમણપણ’ કાંઈ સહેલું નથી. તેમાં હજારો ગુણ પ્રાપ્ત કરવા પડે છે; જગતમાં દરેક પ્રાણી પ્રત્યે—પછી ભલે તે શત્રુ હો કે મિત્ર—સમભાવ રાખવો પડે છે, જીવતા સુધી દરેક પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ કરવો પડે છે; અપ્રમાદી રહીને અસત્યનો ત્યાગ કરી હંમેશાં હિતકર અને સત્ય વચન જ બોલવું પડે છે; દાતણ જેવી ચીજ પણ ખીજાએ અણુદીધી લઈ શકાતી નથી; નિર્દોષ અને ખપે તેવાં ખાનપાન ભિક્ષા કરીને માગી લાવવાં પડે છે; હિમ એવું બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રત ધારણ કરવું પડે છે; ધનધાન્ય અને નોકર-ચાકરના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો પડે છે; બધા આરંભોનો ત્યાગ કરી, નિર્મળતા ટેળવવી પડે છે; ચારે પ્રકારના આહારનો રાત્રે ત્યાગ કરવો પડે છે; એક પણ દાણાનો સંચય કરી શકતો નથી; તથા બૂખ, તરસ, ટાઢ, તડકો, ડાંસમચ્છર ખીજના આક્રોશ, ખૂંચે તેવી પથારી, અણીવાળા દાબનો સંચારો, રનાનાદિ શારીરિક સંસ્કારોનો ત્યાગ, તાડન, તર્જન, વધ, બંધ, ભિક્ષાચર્યા, યાચના અને અલાભ વગેરે કષ્ટો અને દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. [૨૪-૩૨]

“હે પુત્ર! તું તો સુખમાં જીહરેલો છે, મુકુમાર છે, અને હંમેશાં સુમાર્જિત રહેવાની ટેવવાળો છે. તારાથી એ બધું કેમ સદન થશે? વળી તું કામભોગોના રસનો ભોગી છે; તારાથી મોટા મુનિને મુસ્કેલ એવું ઘોર બ્રહ્મચર્ય વ્રત કેમ કરીને પળાશે? કબૂતરની જેમ રોજનું ધાન રોજ મેળવી લેવાની (કાપોતી) વૃત્તિ અને વાળ ચૂંટાવવા વગેરે નિયમો તારાથી કેમ અમલમાં મુકાશે? શ્રમણપણું સ્વીકારીને તો જીવતાં લગી, વિસામો લીધા વિના ગુણોના મહાસમુદ્રરૂપ સંયમ માટે પ્રયત્ન કર્યો કરવો પડે છે. તે સંયમધર્મ લોઢાના બારે વળનવાળા બારાની જેમ જિંચકવો મુશ્કેલ છે; આકાશગંગાના પ્રવાહ અને ગંગાના સામા પૂરની પેઠે દુસ્તર છે; સમુદ્રની પેઠે પાર કરવો અશક્ય છે તથા રેતીના કેળિયા જેવો સ્વાદરહિત છે. તપ કરવું એ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું છે. ચારિત્ર પાળવું એ સર્પની પેઠે નિશ્ચલ દષ્ટિ^૧ રાખવા જેવું છે, લોઢાના જવ ચાવવા જેવું છે, સળગતી અગ્નિની શિખાને પીવા જેવું છે, પવનનો કોથળો બરવા જેવું છે, ત્રાજવામાં મેરુ પર્વત તોળવા જેવું છે તથા સમુદ્રને હાથથી તરવા જેવું છે. તરુણાવસ્થામાં, નવજા શરીરે તથા વૃત્તિઓ શમતાં પહેલાં તું તે ચારિત્ર કેમ કરીને પાળી શકીશ? માટે હે પુત્ર, હમણાં તો તું રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના માનુષી કામભોગો ભોગવ; અને ભુક્તભોગી થયા બાદ સંયમનો સ્વીકાર કરજે.” [૩૩-૪૩]

૧. સાપ બીજા પ્રાણીની પેઠે આંખ માંથી શક્તે નથી.

આ સાંભળી મૃગાપુત્રે માતાપિતાને કહ્યું :

“હે માતાપિતા ! તમે જે કહો છો તે ખરું છે. જેને સંસારસુખની હજી લાલસા છે, નેને માટે સંયમધર્મનું પાલન સાથે જ મુશ્કેલ છે. પરંતુ જેન આ લોકમાં તૃષ્ણા રહી નથી, તેને માટે તે મુશ્કેલ નથી. વળી તમે વર્ણવ્યાં તેના કરતાં પણ અનેકગણાં બચાવક દુઃખો અને શારીરિક તથા માનસિક વેદનાઓ મેં આ સંસારમાં (પૂર્વે) સહન કર્યાં છે. નરક વગેરે હીન યોનિઓમાં અહીંના કરતાં પણ અનંતગણાં વધારે દાહ, તડકો અને બીજાં દુઃખો મેં સહન કર્યાં છે. તે દુર્ગતિઓ વખતે હું બટ્ટીઓમાં રંધાયો છું. કરવતથી કપાયો છું. જિએ ટિંગાયો છું, ખેંચાયો છું, પિલાયો છું તથા ફાડી ખવાયો છું; કાળી તલવારો, બલ્લગાણો અને તીક્ષ્ણ લોહદંડોથી છેદાયો-ભેદાયો છું; રોજ વગેરેની પેઠે, પરાણા અને નેતરના માર સાથે હંકાયો છું;^૧ હરણની પેઠે, પક્ષીની પેઠે અને માછલાંની પેઠે ફાંદાઓમાં અને જાળોમાં બંધાયો, ફંધાયો તથા પકડાયો છું; સુતાર જેમ જાડને વહેરે, છોક્રે અને ચીરે, તેમ વહેરાયો—ચિરાયો છું; તથા લુહાર જેમ લોહને તપાવે અને દીપે તેમ ટિપાયો છું. આમ મનુષ્યલોકમાં દેખાય છે તેના કરતાં અનંતગુણુ દુઃખવાળી બચાવક વેદનાઓ તે તે ગતિઓમાં મેં ભોગવી છે અને નિમ્નપમાત્ર શાંતિ કે સુખ વિના તેમને નિરંતર સહન કરી

૧. ‘રોજ વગેરેની પેઠે’ એનો અર્થ ‘રોજ વગેરેની યોનિઓમાં જન્મીને’ એવો પણ લઈ શકાય. અલબત્ત, મૂળમાં તો નરકલોકમાં પડેલાં દુઃખોનું જ વર્ણન છે.

છે. તો પછી સંયમધર્મ પાળવામાં પડનારાં દુઃખો સહેતાં મને શું થવાનું છે ?”^૧ [૪૩-૭૪]

આ સાંભળી મૃગાપુત્રનાં માતાપિતાએ કહ્યું :

“જે તારો આવો દહ સંકટ છે, તો તું મુખે પ્રવ્રત્ત્યા લે. પરંતુ થમણેને એક મહા દુઃખ છે; અને તે એ કે, કાંઈ દુઃખ કે મુશ્કેલી આવી પડે તો પણ તેમનાથી તેનો પ્રતિકાર કરી શકાનો નથી, પણ મૃગે મોંએ તેને સહન કરવી પડે છે. ને જાગતમાં તારો નિશ્ચય જો છે ને અમને કહે (જેથી અમને શાંતિ થાય).” [૭૫]

જવાબમાં મૃગાપુત્ર કહ્યું :

“હે માતાપિતા ! નમારું કહેવું બરાબર છે. પણ અરણ્યમાં રહેતાં પશુઓ અને પંખીઓના દુઃખનો પ્રતિકાર કોણ કરે છે ? જંગલમાં એકલા ફરનારા મૃગને રોગ થાય છે ત્યારે તેની દવા કોણ કરે છે ? તેની ખજર કોણ પૂછે છે ? તેને આહારપાણી કોણ લાવી આપે છે ? એ તો ત્યારે રોગ મટે, ત્યારે જાતે જિંદીને પોતાની ચરવાની કે પાણી પીવાની જગાએ જાય, ત્યારે આહારપાણી પામે છે. તેવી રીતે હું પણ મૃગચારીપણે એકલો રહીશ, અનેક જગાએ ફરીશ તથા ફરીને જ આહાર મેળવીશ.” [૭૬-૭૭]

આ સાંભળી માતાપિતાએ સંતુષ્ટ થઈ નેને પ્રવ્રત્ત્યા લેવાની રજા આપી. પછી મૃગાપુત્રે, મહાનાય જન્મ કાંચળીને મમત્વ વિના છોડી દે, કે કોઈ માણસ કપડાંને લાગેલી ધૂળ

ખંખેરી નાખે, તેમ વૈભવ, મિત્ર, સ્ત્રી-પુત્ર અને સર્ગાન્વજનનો ત્યાગ કર્યો; તથા પાંચ મહાવ્રતો, સમિતિઓ, ગુપ્તિઓ તથા આંતરબાહ્ય તપ — યુક્ત^૧ બની, મમત્વ, અહંકાર, સંગ અને બંધાર્થનો^૨ ત્યાગ કરી, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, શ્રવિત-મરણ, નિંદા-પ્રશંસા તથા માન-અપમાન વગેરેમાં સમભાવ-વાળો બની, સર્વ પ્રકારના કપાયો,^૩ દંડો, શસ્ત્રો, ભય, હાસ્ય અને શોકથી નિવૃત્ત થઈ, આકાંક્ષા અને બંધન વિનાનો થઈ વિચરવા લાગ્યો. તે આ શ્લોકમાં બદ્ધ નહોતો; પરશ્લોકમાં પણ બદ્ધ નહોતો તથા ખાવાનું મળે કે ન મળે તોપણ સમભાવયુક્ત રહેતો હતો. અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું કર્મબંધન તેણે રોક્યું હતું;^૪ તથા આધ્યાત્મિક ધ્યાન

૧ જુઓ પાન ૪૫, દિષ્પણ નં. ૩.

૨. મૂળ : ‘ગારવ’. દીપિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે, પોતાને મળેલ શિદ્ધિ, રસ અને સાતા (સુખશાન્તિ) એ ત્રણ બાબતનો ગર્વ.

૩. દાંધ, માન, માયા, લોભ જેવી દુષ્ટ વૃત્તિઓ તે કપાયો; મન, વાણી અને કાયાની અસત્ પ્રવૃત્તિ તે દંડ (તિનાથી આત્મા દંડાતો હોવાથી); અને દંભ, ભોગની લાલસા અને સત્ય ઉપર શ્રદ્ધાનો અભાવ અથવા અસત્યનો આગ્રહ એ ત્રણ શસ્ત્રો. (શસ્ત્ર-કાંટાની પેઠે જ્યાં સુધી શરીર-મનમા ભોંકાયેલાં હોય ત્યાં સુધી શરીર-મનને અસ્વસ્થ કરી દઈ, આત્માને કોઈ કાર્યમાં એકાગ્ર ન થવા દેતા હોવાથી.)

૪. જોનોને મતે પાપકર્મ કરતી વખતે આત્મામાં બહારથી કર્મરજ દાખલ થાય છે, અને પછી તે રજથી તે મલિન થાય છે. એટલે, તે તે પાપકર્મ તેમ જ તે કર્મરજની દાખલ થવાની ક્રિયાને ‘આસ્રવ’ કહેવામાં આવે છે.

અને આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓથી તેણે ઉત્તમ શાંતિ અને શાસન^૧ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. [૮૪-૮૩]

આ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન^૨, ચારિત્ર અને તપથી તથા શુદ્ધ ભાવનાઓથી આત્માને સારી રીતે વાસિત કરી,^૩ અને ધણાં વર્ષ સુધી શ્રમણપણું પાળી, છેવટે તેણે માસિક અનશન (ઉપવાસ) કરી દેહત્યાગ કર્યો અને ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. [૮૪]

જેવી રીતે મૃગાપુત્ર ઋષિ બોગોમાં દોષલુદ્ધિથી નિવૃત્ત થયા, તેવી રીતે લુદ્ધિમાન પુરુષે બોગોનું સ્વરૂપ વિચારી તેમાંથી નિવૃત્ત થવું; તથા તે મુનિનાં વચન, તપપ્રધાન ચારિત્ર, તથા ત્રિલોકમાં પ્રખ્યાત એવી તેમની સિદ્ધિ પામ્યાની હકીકત જાણીને તથા ધન અને મમતાને મહા બંધાવહ સમજીને, ઉત્તમ સુખાવહ અને નિર્વાણમુલ્ય પમાડનારી ધર્મરૂપી ધુરાને ધારણ કરવી, એમ હું કહું છું. [૮૩-૮]

૧. ધર્મજ્ઞાન.

૨. જૈન પરિભાષામાં જગતના પદાર્થોને ચકાઈ રૂપથી જાણવાની કૃતિ તે દર્શન કહેવાય છે. જુઓ પા. ૭૬, નોં. ૨.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. દીક્ષાકારના જાણના પ્રમાણે ત્રાયચ્ચિંશ દેવોનું બીજું નામ જ દોગુન્દક છે. જૈન પ્રક્રિયામાં દેવોના ઇદ્ર વગેરે ૧૦ વર્ગો પાડેલા છે. ઇદ્ર એ રવામાં છે; ત્રાયચ્ચિંશ દેવો મંત્રી અથવા પુરોહિતનું કામ કરે છે, અને તેમને ઇદ્ર પણ પૂજ્ય માને છે. આત્મરસક દેવો રાસ્ર વડે રક્ષા કરે છે; લોકપાલ સરહદની રક્ષા કરે છે; અનીક દેવો સૈનિક કે સેનાધિપતિનું કામ કરે છે; આભિયોગ્ય દેવો દાસનું કામ કરે છે; કિલ્લિવર્ષિક દેવો અંત્યજ જેવા છે ઇ. વધુ માટે જુઓ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' (વિદ્યાપીઠ) ૪-૪, પા. ૧૭૫.

ટિપ્પણ નં. ૨. મૂળમાં નં નરક-વર્ણન છે, તે દ્વંદ્વાથી નાખ્યું છે. પરંતુ બીજા ધર્મોનાં નરક-વર્ણનો સાથે તુલના કરવા માટે અહીં એટલું જાણાવી લેવું જરૂર થશે કે, આ વર્ણનમાં વજ્રવાહુકા અને કદબવાહુકા નામની નદીઓની પાસે ચીરી નાખે તેવી દેવીના, વેતરણી નદીનાં અસ્રાની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ પાણીનો, અસિપત્ર વનના તરવારની ધારવાળાં પાનનો, કાંટાવાળાં કાંટા શાસ્ત્રમંત્રીવૃક્ષનો તથા તપાવેલા રથોનો ઉલ્લેખ છે. એક જગ્યાએ એમ પણ જણાવ્યું છે કે, 'મને ડુધિર અને માંસ બદ્ધ પ્રિય હતાં તેથી મને માટે જ માંસ તોડી તોડીને ખવડાવવામાં આવતું તથા જીવનું લોટી, ચરબી કે ધાતુના રસ પાવામાં આવતા.'

અનાયતા

એક વખત મગધનો મહા ઐશ્વર્યશાળી રાજા શ્રેણિક^૧ મંદિકુશિ નામના ચૈત્ય^૨ તરફ વિહારયાત્રાએ^૩ નીકળ્યો. તે ઉદ્યાન અનેક વૃક્ષો, લતાઓ, પુષ્પો અને પખીઓથી

૧. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જેને જિંજિસાર નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે તે રાજા. ગૌતમબુદ્ધ પ્રવચ્ચા લઈ ચાલી નીકળ્યા, ત્યારે આ જિંજિસાર રાજાએ તેમની સુકુમાર કાંતિ નોંઘી, એવી સુખોચિત અવસ્થામાં દંડોર સાધુપણ સ્વીકારવા ખાળત ચર્ચા કરી હતી. તે આની સાથે સરખાવવા જેવી છે. જુઓ આ માળાનું 'સુતનિપાત' પા. ૮૭-૬.

૨. દીકદાર એનો અર્થ ઉદ્યાન લે છે. તમા મૂળમાં પણ પછીના શ્લોકમાં તેનો ઉદ્યાન તરીકે જ ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઉપરાંત રાજા ત્યાં વિહારયાત્રાએ નીકળવાનો ઉલ્લેખ છે એટલે પણ એ જ અર્થ સુસંગત લાગે છે.

૩. દૌરિહ્ય જેને 'યાત્રાવિહાર' કહે છે તે. તેને બદલે અરોકે 'ધર્મયાત્રા' થોજ. (શિલા. ૮)

ધોડાઓ છે, દાથીઓ છે, મનુષ્યો છે, નગરો છે, અંતઃપુર છે. આગ્રા છે, તથા ઐશ્વર્ય છે. આમ સર્વ કામો પૂરા પાડનારી ઉત્તમ સંપદા મારી પાસે હોવા છતાં હું અનાથ કેમ કરીને કહેવાઉં? હે ભગવન! તમે બોલો બોલો છો!” [૧૩-૫]

મુનિએ કહ્યું: “હે રાજા! તું ‘અનાથ’ શબ્દનો અર્થ જાણતો નથી, કે તેનું મૂળ જાણતો નથી. માણસ કેમ કરીને અનાથ કહેવાય, તથા હું શા માટે સાધુ થયો, તે હું તને કહી સંભળાવું છું; તે તું સાંભળ. [૧૬-૭]

“સુપ્રસિદ્ધ દૌશાંબી^૧ નગરીમાં પુષ્કળ ત્રપત્તિવાળો મારો પિતા રહે છે. પહેલી વયમાં જ મને આકરી આંખની વેદના શરૂ થઈ, તથા મારા આખા શરીરે અતિશય દાહ ઊપડ્યો. શત્રુએ ક્રોધે બરાઈ શરીરના મર્મસ્થાનમાં બોંકેલું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર જેમ પીડા કરે, તેવી મારી આંખની વેદના હતી; તેમજ મારા બરડામાં, હૃદયમાં અને માથામાં ઘેર તથા વજ્ર જેવી કઠોર પીડા થતી હતી. [૧૮-૨૧]

“મારા ઉપચાર માટે વિદ્યા અને મંત્રથી ચિકિત્સા કરનારા, મંત્ર અને જડીભૂટ્ટીના પ્રયોગોમાં કુશળ, વૈદ-શાસ્ત્રમાં વિશારદ અને વિદ્વાન એવા વૈદ્યાગ્રયો બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલી અને ચાર વ્યૂહોનાં^૨

૧. અલ્હાબાદથી ૨૦ ગાક દૂર આવેલું આજનું કોસમ. પ્રાચીન કાળમાં વત્સોની રાજધાની. વધુ માટે જુઓ આ માળાનું ‘ધર્મકથાઓ’ પુસ્તક, પા. ૨૬૦, નો. ૬.

૨. રોગ, રોગનો હેતુ, આરોગ્ય અને ઔષધ એ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રના ચાર વ્યૂહ છે.

મારી ચિકિત્સા કરી, પણ તેઓ મને તે દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શક્યા નહિ. એ મારી અનાથતા છે. [૨૨-૩]

“મારે માટે મારો પિતા પોતાનું બધું ધન આપી દેવા તૈયાર હતો, પરંતુ મને દુઃખમુક્ત કરી શક્યો નહિ — એ મારી અનાથતા છે. પુત્રશોકથી વ્યાકુળ એવી મારી માતા પણ મને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શકી નહિ — એ મારી અનાથતા છે. મારા મોટા અને નાના ભાઈઓ તથા મારી મોટી અને નાની બહેનો પણ મને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શક્યાં નહિ — એ મારી અનાથતા છે. મારામાં અનુરાગવાળો તથા મને જ અનુસરનારી મારી સ્ત્રી ખાનપાન, રનાન, ગંધમાલ્ય અને નિવેષનનો ત્યાગ કરી, અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે મારી પાસે જ બેસી રહેતી, એક ક્ષણ પણ મારાથી અજગી થતી નહોતી; છતાં તે પણ મારા દુઃખમાંથી મને મુક્ત કરી શકી નહિ — એ મારી અનાથતા છે. [૨૪-૩૦]

“ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે, અંત વિનાના આ સંસારમાં વારંવાર આવી વેદનાઓ અવશ્યપણે ભોગવ્યા કરવી એ બહુ આકરું છે. માટે હું જો આ વિપુલ વેદનાથી એક વાર પણ છૂટો થાઉં, તો તરત બધાનો ત્યાગ કરી પ્રવ્રત્યા લઉં અને જન્મમરણના સંસારચક્રમાંથી મુક્તિ સાધું. આ વિચાર કરતાં હું રાત્રે સૂઈ ગયો અને સવારે જાગ્યો ત્યાં તો મારી બધી વેદના દૂર થઈ ગઈ. તેથી ગઈ કાલે સવારે જ મારાં સર્ગાવહાલાંની અનુગ્રાથી હું સાધુ થયો છું. હવે હું અનાથ મટી, મારો તેમજ ખીન્ન પણ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનો નાથ થયો છું.

એમ મને લાગે છે. કારણકે, આપણાં પોતાનાં મુખ અને દુઃખનો આપણે આત્મા જ કર્તા છે; તેમ જ સારે માર્ગે જનારો આપણે આત્મા જ આપણે મિત્ર છે અને ખોટા માર્ગે જનારો આપણે આત્મા જ આપણે શત્રુ છે. આપણી પોતાની વૈતરણી નદી તથા નરકનું ઘોર શાસ્ત્રી દૃક્ષ^૧ પણ આપણે જ આત્મા છે તથા કામદુઃખા ગાય અને સ્વર્ગનું નંદનવન પણ આપણે જ આત્મા છે.” [૩૧-૭]

આ પ્રમાણે તે ઉગ્ર સંયમશીલ મહામુનિએ વિસ્તારથી કહેલો ઉપદેશ સાંભળી, રાજા શ્રેણિકે સંતુષ્ટ થઈ અંગ્રહિ વ્હેડીને કહ્યું : હે મહર્ષિ! તમે અનાથપણું જરાગર કહી સંભળાવ્યું. હે મુનિ! તમારો મનુષ્યજન્મ સફળ છે; તમે તેના વડે સારામાં સારો લાભ મેળવ્યો છે. તમે જ સાચા સનાથ છો તથા સગાંધવ છો; કારણકે, તમે જિનોત્તમના માર્ગમાં સ્થિત છો. હે સંયત! તમે હવે સર્વ અનાથોના તથા સર્વ ભૂતોના પણ નાથ છો. હે મહાભાગ! હું તમારી ક્ષમા માગું છું. મેં તમારા ધ્યાનનો ભંગ કર્યો તથા તમને ભોગો તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો, તેની મને ક્ષમા આપો! [૫૪-૭]

રાજાઓમાં સિદ્ધરૂપ તે રાજા આ પ્રમાણે અનગારોમાં સિદ્ધરૂપ તે મુનિની પરમ ભક્તિથી સ્તુતિ કરીને અંતઃપુર, પરિજન, અને ગાંધુઓ સાથે વિમલ ચિત્તથી ધર્મમાં અનુરક્ત થયો અને રોમાંચિત થઈ, તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, તથા માથા વડે અભિવંદન કરી, લાંથી પાછો ફર્યો. [૫૮-૬૦]

૨

પ્રસંગવશાત્ એક ખીજી પણ અનાયતા અહીં
વર્ણવવામાં આવે છે.^૧

કેટલાક કાયર પુરુષો નિર્ગ્રંથ ધર્મનો લાભ પામીને
પણ બેસી પડે છે. પ્રવળ્યા લીધા છતાં પ્રમાદને કારણે
મહાવ્રતોને જરાજર ન પાળતા અને આત્માને નિગ્રહમાં
ન રાખતા તે લોકો રસોમાં લપટ રહે છે. તેથી તેમનું
બંધન મૂળથી હેઠાતું નથી. [૩૮-૯]

તે લોકો આલ્સવામાં, બોલવામાં, ભિક્ષા શ્રેવામાં, વસ્તુઓ
શ્રેવામૂકવામાં અને મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવામાં^૨ જરા પણ
સાવધ નથી રહેતા. ઘણા વખતથી મુડ થવા છતાં તેમનાં
વ્રતો અચ્ચિર હોય છે તથા તેઓ તપ અને નિયમથી બ્રજ
થયેલા હોય છે. તેવા લોકો લાંબા કાળ સુધી આત્માને ક્લેશ
આપવા છતાં ધીર પુરુષોના માર્ગનું અનુસરણ કરી,
સંસારનો પાર પામી શકતા નથી. [૪૦-૧]

ઉત્તમ જિનોના માર્ગની વિરાધના કરીને તે
સ્વચ્છંદી કુશીલ સાધુઓ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર,^૩ સ્વપ્નવિદ્યા,

૧. ૩૮થી ૫૩ સુધીના વચ્ચેમાં આવતા આ શ્લોકો મૂળ
અધ્યયનના પ્રસંગમાં જુદા પડી આવે છે. તે શ્લોકો જુદા નથી
પરંતુ પ્રકરણની સંકલનામાં ૩૮ માં શ્લોકમાં આવતા અનાયતા
શબ્દને કારણે ઉમેરી લેવાયેલા છે, એમ જરૂર કહી શકાય. તેથી
તેમને અનુવાદમાં જુદા વિભાગ તરીકે જ આપ્યા છે.

૨. સમિતિઓનું વર્ણન છે. જુઓ પા. ૪૬, ટિં ૩.

૩. સ્ત્રીપુરુષનાં શારીરિક ચિહ્નો ઉપરથી શુભાશુભ ભાખવાની
વિદ્યા.

નિમિત્તશાસ્ત્ર,^૧ મંત્રતંત્ર^૨ અને ઇંદ્રજાળ^૩ વગેરે પાપમાર્ગોથી આશુવિકા ચલાવે છે; અગ્નિની પેઠે સર્વબક્ષી થઈને પોતાને માટે ખાસ ખરીદાયેલા કે નોતરાથી નિવત થયેલા^૪ એવા કાઈ પણ પ્રકારનો દોષિત આહારેય છાડતા નથી; તથા આમ કુરરીની^૫ પેઠે ભોગ અને રસમાં આસક્ત થઈ, શોક કરતા આ શોકમાં પણ પરિતાપ પામે છે અને અહીંથી સ્વર્ગને પણ સંસારમાં જ રખાયા કરે છે. [૪૫, ૪૭, ૫૦]

એવા માણસો પોલી મૂડી જેવા અસાર છે; છાપ વિનાના ખોટા સિક્કા જેવા કિંમત વિનાના છે; અને વૈદ્ય-મણિની પેઠે અળકતા કાચ જેવા નકામા છે. જ્ઞાનીઓમાં તેમની કશી કિંમત નથી. તેઓ માત્ર શુદ્ધિકા માટે ઋષિનાં ચિહ્નો ધારણ કરીને ફરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેઓ કુશીલ અને અસંયત હોય છે. [૪૨-૩]

૧. ધરનીકંપ, ઉલ્કાપાત, ધૂમકેતુનું દર્શન વગેરે નિમિત્તો ઉપરથી શુભાશુભ દેહવાની વિદ્યા.

૨. મૂળમાં ‘કીરુલ્લ’ શબ્દ છે. અંટલે કે, પુત્રાદિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે રનાન, દોષ, ઔષધ વગેરે બતાવવાં તે.

૩. મૂળમાં ‘કુલેટવિદ્યા’ શબ્દ છે.

૪. જેન સાધુ અત્યાનક જઈને શુદ્ધસ્થને ચેર ભ્રમો રહે અને ત્યાંથી જે વધ્યુંધટ્યું મળે તેનાથી નિર્વાહ ચલાવે, એવા વિધિ છે. પોતાને નિમિત્તે તૈયાર થયેલા કે આણેલા આહાર સ્વીકારવાનો તેને નિષેધ છે. કારણ કે, તેથી તે હિંસાદિ પાપનો ભાગી થાય છે.

૫. જુઓ ૧૪-૪૬, પા. ૮૨, ત્યાં કુરર છે. ‘તે જેમ માંસની ભાલચથી બળમાં બંધાઈ પારધીના હાથમાં તરફડે છે તેમ.’

જેવી રીતે પીધેલું કાળકૂટ^૧ વિષ માણસને હણે છે, તથા ખેડી રીતે પકડેલું સસ્ત્ર પકડનારનું જ ધાતક નીવડે છે, તેવી રીતે વિષયભોગ ત્યાગ્યા વિનાનો ધર્મ, વશમાં ન આવેલા વેતાલની માફક, નુકસાનકારક જ નીવડે છે. ગળું કાપનાર શત્રુ પણ જેવું નુકસાન નથી કરતો, તેવું નુકસાન તે દુરાચારી લોકો પોતે જાતે પોતાની દુરાત્મતાથી કરે છે. તે માણસોનો નમ્ર વેશ (એટલે કે, સાધુપણું) અર્થ છે; તે માણસો અગત્યની જાગતોમાં જ અવળા ચાલે છે; તે લોકોનો આ લોક પણ સિદ્ધ નથી થતો કે પરલોક પણ સિદ્ધ નથી થતો. દુઃશીલ અને હંમેશાં દુઃખપૂર્ણ એવા તે લોકો એક અધારામાંથી બીજા અધારામાં આથડ્યા કરે છે; તથા અતે નરક તથા તિર્થંચરોનિરૂપી દુર્ગતિને પામે છે. દયાવિહોણા તે અસાધુઓ મૃત્યુ સમયે ઘણા પરતાવો કરે છે, પરંતુ તે વખતે કોઈ તેમનું શરણ થતું નથી. [૪૫-૯]

માટે ભુદ્ધિમાન પુરુષ જ્ઞાનગુણથી યુક્ત, ચતુર્થ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષના તથ્યબોધને લગતું, અને સારી રીતે કહેવાયલું મહાશાસ્ત્ર જેવું આ અનુશાસન સાંભળીને, કુશાંતોના માર્ગને છોડી, મહાનિર્ઝયોને માર્ગે જ ચાલે. ચારિત્ર અને આચારના ગુણોથી યુક્ત થઈને ઉત્તમ સંયમ પાળનારો અને કર્મોનો નાશ કરી નિરાસ્રવ થયેલો પુરુષ જ ત્રિપુલ, ઉત્તમ અને ધ્રુવ પદને પામે છે. [૫૧-૨]

૧. ૧૬, ૧૩માં (માન ૯૯) 'તાલપુટ' હવં.

સમુદ્રપાલ

ચંપા^૧નગરીમાં ભગવાન મહાવીરનો શિષ્ય પાસિત નામે શ્રાવક વાણિયો રહેતો હતો. તે જૈન સિદ્ધાંતમાં બહુ કુશળ હતો. એક વખત વહાણવટું ખેડતો ખેડતો તે શ્રાવક પિટુંડર નામે નગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં રહી વેપાર કરતાં કરતાં ત્યાંના કેઈ વાણિયાએ તેને પોતાની દીકરી પરણાવી. વખત જતાં તે સગર્ભા થઈ, ત્યારે તે વાણિયો તેને લઈ પોતાને દેશ પાછો ફર્યો. [૧-૩]

૧. ચંપા : અંગદેશની રાજધાની. નાગપુરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલું આજનું ચંપાનાલા. વધુ માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ,' પુસ્તક, પા. ૧૭૫-૬. જોઈએ એમાં રાજગૃહ તે ભાગ બન્યો છે, તે જૈનગ્રંથોમાં ચંપા ભાગવે છે. એ વસ્તુ, ખિંખિસાર પછી તેના પુત્ર અન્નવરાત્રીનો રાજ્યકાળ સૂચવે છે.

૨. પિટુંડ અભિદેશનું કેઈ બંદર હોય એવી કલ્પના કરી શકાય.

રસ્તામાં, અધવચ સમુદ્રમાં જ, પાલિતની સ્ત્રીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનો જન્મ સમુદ્રમાં થયો હોવાથી તેનું નામ સમુદ્રપાલ રાખવામાં આવ્યું. થોડા વખત બાદ પાલિત શ્રાવક, ક્ષેમકુશળ, કુટુંબ સાથે ચંપામાં પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. [૪-૫]

પાલિતનો પુત્ર ધીમે ધીમે મોટો થવા લાગ્યો. ક્રમે ક્રમે તે ખોતેર^૧ કળામાં પારંગત થયો, અને તેના પિતાએ તેને રૂપિણી નામની રૂપવાન કન્યા સાથે પરણાવ્યો. વ્યવહારકુશળ, સુરૂપ અને પ્રિયદર્શી એવો સમુદ્રપાલ પોતાની સ્ત્રી સાથે પોતાના રમ્ય મહેલમાં દોશુન્દક^૨ દેવની પેઠે કીડા કરતો વખત વિતાવવા લાગ્યો. [૭]

એક વખત તે પોતાના મહેલના ઝડપામાં બેઠો હતો. ત્યાંથી તેણે મોતની સજા પામેલા અને તેને ચોગ્ય વેશ પહેરેલા એક માણસને વધશ્રૂતિ તરફ લઈ જવાતો જોયો. તેને જોઈ સમુદ્રપાલનું વિચાર આવ્યો કે, અશુભ કર્મનું કેવું દુષ્ટ પરિણામ આવે છે? [૮-૯]

એ ઉપરથી વિચાર કરતાં કરતાં તે પોતાની રાજની ચર્ચાથી ભય પામ્યો અને સમજ્યો કે, દુર્લભ એવા મનુષ્યજીવન દરમ્યાન, જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી જીવિમાને મોક્ષ માટે જ ઉદ્ધમવંત થવું જોઈએ. આમ વિચારી, તેણે મહાકલ્પેશ્વર સંગનો અને ભયાવહ એવા સર્વ

૧. ૭૨ કળાના સુવિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ,' પુસ્તક, પા. ૧૯૩ ઇ. ૨.

૨. જુઓ પાન ૧૦૬, ટિ. ૧.

પ્રકારના મોહનો ત્યાગ કરી, સંયમધર્મનું અનુશીલન કરવાને અર્થે માતાપિતાની અનુગ્રાથી પ્રવ્રજ્યા લીધી અને વ્રત તથા શીલનું પાલન યત્નપૂર્વક કરવા માંડ્યું. [૧૦-૧]

તેણે અર્હિસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતો ધારણ કર્યાં અને જિને કહેલા ધર્મ અનુસાર સર્વ પાપપ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી, તથા બધાં જૂનો તરફ અનુકંપાયુક્ત થઈ, ક્ષમાયુક્ત, સંયત, બ્રહ્મચારી અને જિતેન્દ્રિય બની વિચરવા માંડ્યું. [૧૨-૩]

તે મુનિ પોતાનું બળાગળ બાણી, વખતોવખત રાહુમાં ધર્માનુસાર વિહાર^૧ કરતો. તે વખતે સિંહની પેઠે તે શબ્દાદિનાં ભયથી ડરતો નહિ; દુઃખકર વચન સાંભળીને અસત્ય કે અસબ્ધ બોલતો નહિ; પ્રિય કે અપ્રિય, પૂજા કે નિંદા કશાની આકાંક્ષા રાખતો નહિ; દેવ, મનુષ્ય કે પશુએ કરેલા જીવલેણ ઉપદ્રવો, સંગ્રામને મોખરે ઊભેલા ઉત્તમ હાથીની જેમ, ચલિત થયા વિના કે ભય પામ્યા વિના સહન કરતો; ટાઢ-તડકો, ડાંસ-મચ્છર તથા અનેક જાતના રોગોની વેદના, ઊંઘકાર પણ કયાં વિના અને પહેલાં પોતે કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવાઈ જાય છે એમ માની, સહન કરતો; રાગ, દ્વેષ અને મોહનો ત્યાગ કરી, સતત જાગ્રત રહેતો; ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગે પણ મેરુની જેમ અકંપિત રહી આત્માને વશ રાખતો તથા મનુષ્યોના અનેક જાતના

૧. 'સાધુ ચલતા બધા' એ ન્યાયે એક ઠેકાણે સ્થિર વાસ કરવાની સાધુને મનાઈ છે. તેનું એક ઠેકાણેથી બીજો ઠેકાણો વિચરતું તેને 'વિહાર' કહે છે.

અભિપ્રાયોનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકાશમાં લાવતો. ને દયાળુ મુનિ
 શોકોના સંસર્ગ અને રાપડીપ વિનાનાં તથા હવગંતુ રહિત
 રથોમાં જ રહેતો; તથા પૂર્વના યશસ્વી ઋષિઓએ સદન
 કરેલાં સદુ સંકટો અને ઉપદ્રવો સમભાવથી સદન કરેતો.
 [૧૪-૬, ૨૨]

આમ, મુતિ-નિર્દા રતિ-અરતિ વગરને સમાન રીતે.
 સદન કરી, સંસારના સંસર્ગ વિનાનો, આત્મહિતપરાયણ,
 મુક્તિનાં મુખ્ય સર્વ સાધનાથી યુક્ત, ગોઠ્ઠરહિત, અદંકાર
 વિનાનો અને અપરિગ્રહી એવો તે મુનિ પરમાર્થ સાધવાના
 ઉપાયોરૂપી જ પ્રવૃત્તિ કરતો વિચરતો હતો. ને જ્ઞાનયુક્ત
 મદર્શિ ઉત્તમોત્તમ ધર્મના સંચય કરી આકાશમાં સુર્ય શોભે
 તેમ શોભતો હતો. [૨૦-૧, ૨૩].

આમ કરતાં કરતાં પુણ્યપાપરૂપી ઢાંઢાના નાશ કરી,
 સર્વ પ્રકારે નિર્લેપ અને વિપ્રમુક્ત અનેશો તે સમુદ્રપાત્ર,
 સંસારના મહાપ્રવાહને સમુદ્રની પેઠે નરીને, જેમાંથી પુનરાગમન
 નથી એવી દશાને પામ્યો. [૨૪]

રથનેમિ

શૌર્યપુર^૧ નામે નગરમાં વાસુદેવ, સમુદ્રવિજય વગેરે^૨ દશ દશાહ^૩ ભાર્ગવો રહેતા હતા. સૌથી નાના વસુદેવને! રોહિણી અને દેવકી નામની બે રાણીઓ^૪ હતી તથા તે દરેકથી તેમને અનુક્રમે રામ અને કૃષ્ણ નામના બે પુત્ર થયા હતા. સૌથી મોટા સમુદ્રવિજયને શિવા નામની રાણીથી

૧. ૨૨ માં તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનું જન્મસ્થાન. શિકોહાબાદથી. ૭ કોશ ઉપર જમના નદીને કાંઠે આવેલું છે. જોકે, આ અધ્યયનનો પ્રસંગ કારિકામાં બન્યો છે, તે ૨૧-૩ વગેરે શ્લોકો ઉપરથી. જણાય છે. જુઓ પા. ૧૨૩, નોંધ ૪.

૨. દશાહો યદુના વંશમાંથી હિતરી આવેલા યાદવો જ હતા. વંશાવળી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિષ્ટાંત નં. ૨, પા. ૧૩૦.

૩. ટીકાકાર જણાવે છે કે, ખરી રીતે વસુદેવને ૭૨૦૦૦. રાણીઓ હતી. પરંતુ અહીં જેની જ જરૂર હોવાથી એનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ઉપરોક્તે કેશવનું માગું કબૂલ રાખ્યું. પછી, અરિષ્ટનેમિને ગંધા ઔષધિઓથી સ્નાન કરાવી, કૌતુક અને મંગળ^૧થી યુક્ત કરી, વસ્ત્રાબૂષણથી વિભૂષિત કરી તથા વાસુદેવના મોટા ગંધલગ્ની^૨ ઉપર બેસાડી ગંધા વિવાદમંડપ તરફ ચાલ્યા. [૮-૧૩]

ત્યાં જતાં અરિષ્ટનેમિએ વાડામાં અને પાંજરામાં પૂરેલાં અને ભયથી કંપતાં પ્રાણીઓ જોયાં. તેમને લેઈ, તેમણે પોતાના સારથિને^૩ પૂછ્યું : આ ગંધાં પ્રાણીઓને શા માટે આમ પૂરવામાં આવ્યાં છે ? સારથિએ જવાબ આપ્યો : તમારા વિવાદોત્સવમાં આવેલાં માણુઓના બોજન માટે. [૧૪-૭]

આ સાંભળી શ્રવે પ્રત્યે દયાવૃત્તિ રાખનાર અરિષ્ટનેમિનું દિલ દુભાયું. તેમણે વિચાર કર્યો કે મારા વિવાદ નિમિત્તે આ ગંધા શ્રવે હાણાય, નો ને. મારે માટે પરશોકમાં કસ્યાણુરૂપ નહિ થાય. [૧૮-૬]

પછી તેમણે પોતાનાં આબૂષણો ઉતારી (પોતાને ચેતવ્યા બદલ) સારથિને આપી દીધાં. તથા આગળ વધવાને બદલે તે ઘેર જ પાછા ફર્યા. પછી સંસારનો ત્યાગ કરવાની પ્રવ્રણાથી

૧. રાત્રે કુરુવપ્રાદિક આવ્યાં હોય તેમના નિવારણ અર્થે તેમજ શુભ શુકનને અર્થે કરાતા વિધિ.

૨. કત્તમ જાતિનો હાથી. તેના ગંધમાત્રથી સામાન્ય હાથીઓ આગી નય છે.

૩. ૧૦મા શ્લોકમાં હાથીએ બેસીને જવાની વાત છે. પછીના શ્લોકમાં જણે રથમાં બેઠા હોય તેવા ઉલ્લેખ છે.

શિશિકામાં બેસી^૧, ને રૈવતક^૨ પર્વત તરફ ચાલ્યા. ત્યાં રિવાન્ત મુખ્ય (બાવી તીર્થ કર્ણા) નિષ્ક્રમણોત્સવ કરવા સર્વ સામગ્રી સાથે આવેલા દેવો અને હનુરો મનુષ્યોથી પીટળાયેલા ટ્રિખિપુંગવ અરિષ્ટનેત્રિએ દીક્ષા લીધી^૩ અને પોતાને હાથે પાંચ મૂઠા બરીને પોતાના કામળ અને વાંકડિયા ફેણ ઉખાડી નાખ્યા.^૪ ને વખતે વાસુદેવે પ્રસન્ન થઈ તેમને કહ્યું : હું હમેશ્વર ! તું તારા મન્ત્રિજન મનોરથન સત્વર પામ; તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, કામા અને નિર્ભંજતા દ્વારા પોતાની ઉત્તતિ કર. ત્યાર બાદ^૫ રામ, ફેશવ તથા બીજા બધા અરિષ્ટનેત્રિને વંદન કરી, દ્વારિકા પાછા ફર્યા. [૨૦-૭]

૧. અરિષ્ટનેત્રિ પેલા પ્રાણીઓ નંદને પાછા ફર્યા, ત્યારે તેમનાં માતાપિતાએ તેમને ધણા ધણા સમજાવ્યા. પણ તે સ્થગી રહ્યા. કબૂલ ન થયા. માત્ર તે એક વર્ષ વધુ ઘેર રહેવા કબૂલ થયા. તે વર્ષ પૂરું થયા બાદ નમરૂ રૈવતક પર્વત ઉપર નંદને દીક્ષા લીધી, ઐતરું સમજી લેવાનું છે.

૨. કાડિયાવાડનો ગિરનાર એ જ રૈવતક. તેના ઉપર ધણાં જોન મંદિરો છે. મારે પોતાના શિશુપાલવધમાં (સર્ગ, ૪) રૈવતકનું વર્ણન કર્યું છે.

૩. તે વખતે ચિત્રા નક્ષત્ર હતું. શ્રીમદ્વાવીરમગવાનના જીવનના નિર્વાણ સિવાયના મુખ્ય પાંચ બનાવો જેમ ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રમાં થયા હતા, તેમ અરિષ્ટનેત્રિનાં ગર્ભ, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ ચિત્રા નક્ષત્રમાં થયાં હતાં.

૪. જેન સાધુઓ વાળ કપાવવનિ બદલે હાથથી ઉખાડી નાખે છે. તે ક્રિયાને લોચ કહે છે.

અરિષ્ટનેગિની પ્રવ્રજ્યાની વાત સાંભળીને રાજકન્યા રાજમતી હાસ્ય અને આનંદથી રહિત થઈ ગઈ.^૧ તેણે વિચાર્યું કે, 'તમણે મારો ત્યાગ કર્યો; મારા જીવતરને ધિક્કાર છે. મારે પણ હવે પ્રવ્રજ્યા લેવી એ જ શ્રેયસ્કર છે.' [૨૮-૯]

આમ વિચારી તેણે પણ કૂચડી અને કાંસડાથી સજેલા કેશોનો ક્ષોય કર્યો. તેને પણ વાસુદેવે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું : હે કન્યે ! તું પણ આ ઘેર સંસારસાગરમાંથી જલદીથી તરી જા. તેની પાસે ત્યાં તેનાં ઘણાં સ્વજન-પરિજનોએ પણ પ્રવ્રજ્યા લીધી.^૨ [૩૦-૨]

૧. રાજમતીના એ શોકપ્રસંગ ઉપર સંઘણપુત્ર વિક્રમ નેમિદૂત દાખ્ય લખ્યું છે. તેમાંના દરેક શ્લોકની ચાથી લીટી કાલિદાસના મેઘદૂતમાંથી લીધી છે.

૨. દીકરામાં આપેલી કથામાં કેટલીક વધુ વિગતો જણાવેલી છે, 'તે અહીંથી આગળ વધતા પહેલાં જાણી લેવી ઠીક થશે. અરિષ્ટનેમિએ પોતાનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી રાજમતી પણ ખિન્ન થઈ ગઈ અને અરિષ્ટનેમિનું જ ધ્યાન કરવા લાગી. અરિષ્ટનેમિના મોટા બાઈ રથનેમિ તેના ઉપર મોહિત થયા હતા. અરિષ્ટનેમિ સાથે રાજમતીનું લગ્ન બંધ રહ્યું એટલે નેણે રાજમતીને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પણ રાજમતીએ તેને આજીવું જણાવી દીધું કે, હું મનથી તો અરિષ્ટનેમિને જ પરણી ચૂકી છું; અને પ્રવ્રજ્યા લેવાની છું. છતાં રથનેમિએ ન માન્યું ત્યારે રાજમતીએ એક વખત તેને સાનમાં લાવવા પોતાનું એકેનું દૂધ પી જવાનું કહ્યું. ત્યારે રથનેમિએ કહ્યું કે, એકેલી વસ્તુ ક્રોધે ન ચાટે; માણસ થઈને હું તારું એકેનું કેમ કરીને ચાટું ?

હવે, રાજમતી રૈવતક પર્વત ઉપર જતી હતી તે વખતે મુશળધાર વરસાદ વરસવાથી ભીંજાઈને તે એક અધારી ગુફામાં પેસી ગઈ. ત્યાં પોતાનાં ભીનાં વસ્ત્રો શરીર ઉપરથી ઉતારી તેણે પહોળાં કર્યાં. અરિષ્ટનેમિનો મોટો ભાઈ રથનેમિ અવનિત થઈ તે ગુફામાં જ ધ્યાન કરતો હતો. રાજમતીને એકાંતમાં વસ્ત્રરહિત દશામાં જોતાં તેનું મન ચલિત થયું. એટલામાં રાજમતીએ પણ તેને દેખ્યો. તેને જોઈ, ભયગ્રસ્ત રાજમતી છાતી ઉપર હાથ ઢાંકી; કંપતી નીચે પેસી ગઈ. રથનેમિએ તેને કહ્યું : હે મુડપે ! હે ચારુભાષિણી ! હું રથનેમિ છું. હે સુતનુ ! તું મારો સ્વીકાર કર, તને કશી હરકત આવશે નહિ. આપણે ભોગ ભોગવીએ. મનુષ્યપણું દુર્લભ છે. ભુક્તભોગી થઈને ફરી પાછાં આપણે જિનમાર્ગનું આચરણ કરીશું. [૩૨-૮]

સાધનાનો ઉત્સાહ જોતો ભાગી ગયેલો છે એવા તથા વામનાથી હારેલા રથનેમિનું આવું કહેવું સાંભળી, હિંમત હારી જવાને બદલે પોતાની જાત, કુલ અને શીલ સાચવતી રાજમતીએ પોતા ઉપર કાબૂ રાખીને તેને કહ્યું : ‘ બહેને તું

ત્યારે રાજમતીએ તેને કહ્યું કે, તો પછી તારા ભાઈએ ઓઢેલી મને મેળવવા જ શા માટે પ્રયત્ન કરે છે ?

બીજા બાળુ, દીક્ષા લીધા બાદ ચોપનમે ત્રિવરે અરિષ્ટનેમિને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તે ખબર ભણી, કૃષ્ણ, બ્રહ્મકૃષ્ણ, રાજમતી વગેરે બધાં તેમનાં દર્શને ગયા. તેમનો ઉપદેશ સાંભળી રથનેમિ, રાજમતી વગેરે અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ તેમની પાસેથી દીક્ષા લીધી.

૧. દીક્ષાની કથા એમ જણાવે છે કે, “ એક વખત, અરિષ્ટનેમિનાં દર્શન કરવા રાજમતી રૈવતક પર્વત ઉપર જતી હતી ત્યારે . . . ”

રૂપમાં વૈશ્રમણ્ય જેવો હોય, કે લલિત વિદ્યાસેમાં નલકુબર જેવો હોય,^૧ કે સાક્ષાત્ શ્રદ્ધ હોય, તો પણ હું તને ન ઇચ્છું. હે કામી ! જીવતા રહીને તું વમેલી વસ્તુ પીવા ઇચ્છે છે તેના કરતાં તારું મરણુ શ્રેય છે. તારા યશને ધિછાર છે ! હું બોજરાજના^૨ કુળમાં જન્મી છું, અને તું અંધકટુશ્ચિનુ^૩ કુળમાં જન્મેલા છે. આવાં ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલાં આપણે ગંધન સર્પ^૪ જેવાં રખે થઈએ ! જે જે સ્ત્રીને તું જુએ, તેના પ્રત્યે જો તું આવો ભાવ કરે, તો પવનથી કંપતા હૃદ નામનાં વૃક્ષની પેઠે તું અસ્થિરાત્મા બની જાય. પછી, લોકોની ગાયો ચરાવવા લાઈ જનાર ગોવાળ તે ગાયનો, કે કેઈ ભાડૂત ભાડે આણેલી સ્ત્રીજનો જેમ માલિક યર્ષ શકતો નથી, તેમ તું પણ શ્રમણપણાનો અધિકારી નહિ થઈ શકે. માટે તું સ્થિર થા અને સંયમમાં સ્થિત થા.^૫ [૩૯-૪૫]

૧. વૈશ્રમણ્ય એટલે કુબેર અને નલકુબર તે તેનો પુત્ર.

૨. મૂળમાં 'બોજરાજ' છે. પરંતુ રચનેશ્વરીની બાબતમાં તેના દાદા અંધકટુશ્ચિનુ નામ રાજ્યમંત્રીએ લીધું છે, તેમ પોતાની બાબતમાં પણ પોતાના દાદા બોજરાજ નામ લીધું હોય એમ બનવા જોગ છે. ઉપરાંત સમુદ્રવિજય તેના બાપના નામથી જ ઓળખાતો, તેમ કમ્બસેન પણ તેના બાપના નામથી જ ઓળખાતો હોય એમ બને. વિષ્ણુપુરાણમાં કમ્બસેનના પુત્ર કંસને પણ બોજરાજ કહ્યો છે. ભાગ લોકો માટે જુઓ-પા. ૮૧, ટિ. ૨.

૩. વંશાવળી માટે જુઓ પા. ૧૩૦, ટિ. નં. ૨.

૪. સાપ જે પ્રકારના કહેવાય છે : ગંધન અને અગંધન. ગંધન સાપ પોતે એકેલું હેર પાછું ચૂસી લે છે, જ્યારે અગંધન મરી જાય તો પણ તેમ કરતો નથી.

૫. જુઓ દશવૈકલિક ૨, ૭-૧૦.

તે સાધ્વીનું આવું વચન સાબળી, જેમ અંકુશથી હાથી વશ થાય, તેમ રથનેમિ ધર્મમાં સ્થિર થયો અને મરણ પર્વત જિતેન્દ્રિય અને દૃઢવ્રત થઈ અમણપણાનું પાળવા લાગ્યો. વખત જતાં તે અને ઉગ્ર તપ આચરીને કેવળજ્ઞાની થયાં અને જ્યાં કર્મોનો નાશ કરી, ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધિ પામ્યાં. [૪૬-૯]

ટિપ્પણી

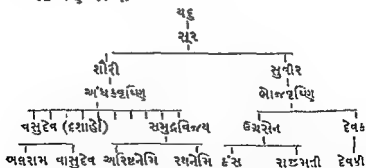
ટિપ્પણ નં. ૧. મૂળમાં અરિષ્ટનેમિનું વર્ણન કરતાં તેમને સ્વસ્તિક, શંખ વગેરે એક હાલર ને આઠ ચિહ્નો ધારણ કરનાર કહ્યા છે; તથા તેમના બાંધાને વજ્રઋષભનારાયસંહનન શબ્દથી વર્ણવ્યો છે. શરીરનાં હાડકાં વગેરેના સાંધાના છ પ્રકાર ગણાવવામાં આવે છે. તેમાંનો એ પ્રથમ તથા સર્વોત્તમ છે. એમ કહેવાય છે કે, તેના ઉપરથી ઘોડા સાથે રથ ચાલ્યો નય, તો પણ તે સાંધો છૂટો ન પડે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ગણાવ્યું છે કે, ઉત્તમ સંહનનવાળું જેનું શરીર છે, તેનાથી જ ‘એકાગ્રચિંતાનિરોધ’ રૂપ ધ્યાન થઈ શકે છે.

એ હાડકાંના છઠા એક બીજના ખાડામાં ગોઠવવામાં આવે, તો મર્કટબંધ અથવા નારાય કહેવાય. હવે તે પ્રકારના સાંધા ઉપર હાડનો પાટો આવે, તો તે ઋષભનારાય બંધ થાય. અને તે ત્રણેને વધે એવો એક વજ્ર-ખીલો પડેવવામાં આવે, તો તે સાંધો અત્યંત મજબૂત થાય અને તે પૂરો વજ્રઋષભનારાયસંહનન થયો કહેવાય.

ખીલી વગર માત્ર ઋષભનારાય હોય તે બીજે પ્રકાર; કેવળ મર્કટબંધ તે નારાય; એક બાજુ મર્કટબંધ અને બીજી બાજુ હાડ ન હોય તો તે અર્ધનારાય; વચ્ચે ખીલી ન હોય, છેડે ફક્ત હાડ હોય તે કીલિકા; અને બંને બાજુ હાડે હાડ અડી રહ્યાં હોય તે અસંપ્રાપ્તાસુપાટિકાસંહનન કહેવાય.

અરિષ્ટનેમિની આકૃતિને મૂળમાં 'સમચતુરસ' સંસ્થાન શબ્દથી ઓળખાતી છે. શરીરના આકાર તે સંસ્થાન કહેવાય. તેના ૭ પ્રકાર છે. સમચતુરસ : માથાસને પર્યાંકાસને બેસાડો; પછી જો તેના બે હાંચણ વચ્ચેનું અંતર, જમણા ખભા અને ડાબા હાંચણ વચ્ચેનું અંતર, ડાબા ખભા અને જમણા હાંચણ વચ્ચેનું અંતર, અને પસાડીના મધ્ય પ્રદેશથી કપાળનું અંતર એ સરખાં હોય, અને સર્વ અંગ સુંદર હોય, તો તે સમચતુરસ સંસ્થાન કહેવાય. નાભિ ઉપર સંપૂર્ણ સુંદર અવયવ હોય અને હેઠેના પ્રદેશમાં હીનાધિક હોય, તો તે ન્યયોધપરિમંડળ સંસ્થાન કહેવાય. નાભિથી નીચે સંપૂર્ણ અવયવ હોય અને ઉપર હીનાધિક હોય, તો તે સાદિ સંસ્થાન કહેવાય. હાથ, પગ, મસ્તક, શ્રીવા સુવક્ષણ હોય અને હૃદય, પેટ હીન હોય, તો તે કુબ્જ સંસ્થાન કહેવાય. હૃદય તથા પેટ સુવક્ષણ હોય અને હાથ પગ, શીર, શ્રીવા કુવક્ષણ હોય, તો તે વામન કહેવાય. અને સર્વ અંગોપાંગ કુવક્ષણ-હીનાધિક હોય, તો તે હુંડક સંસ્થાન કહેવાય.

દિરપણુ નં. ૨.

જરાસંધની બહેન જીવયસા વેરે કંસ પરબો હોતો. વસુદેવને રાહિણીથી બલરામ અને દેવકીથી કૃષ્ણ થયા હતા. બ્રાહ્મણકથામાં અધક અને કૃષ્ણ એ બે બાઈઓ જણાવ્યા છે; તથા જરાસંધને કંસનો સસરો જણાવ્યો છે.

કેશી-ગૌતમ સંવાદ

જિન તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના વિદ્યા અને આચરણમા પારગામી એવા કેશીકુમારનામના મહાપરશ્વરી શ્રમણશિષ્ય હતા. તે એક વખત શિષ્યસમુદાય સાથે

૧. મહાગીર પહેલાં ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા ૨૩મા જૈન તીર્થંકર. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૧૭માં બનારસના ઇલવાકુવંશના શાંભળ અશ્વમેનને ત્યાં જન્મ્યા હતા, એવી પરંપરા છે. જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’, પુસ્તક પા. ૪૫-૮. તેમના પૂર્વજોની લાંબી કથામાં સુવર્ણબાહુ રાજાના બચની કથામાં કાલિદાસના નાટકમાંથી દુષ્યંત-શકુંતલા અને સખીઓના પ્રથમ મેળાપનો આખો પ્રસંગ શબ્દશઃ આપેલો છે.

૨. મૂળમાં વેસીકુમાર સમળે છે. કેટલાક ‘કુમારશ્રમણ’ પદને વિશેષણ તરીકે લઈ, ‘કુંવારી અવસ્થામાં શ્રમણ થનારા’ એવો અર્થ લે છે.

૩. મૂળમાં ‘અવધિજ્ઞાન અને શ્રાજ્ઞાન યુક્ત’ એવું વિશેષણ પણ છે. તેમના અર્થ માટે આગળ જુઓ પા. ૧૬૮, ટિ. નં. ૧.

એક ગામથી બીજે ગામ ફરતાફરતા શ્રાવસ્તી^૧ નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગામજહાર, શ્રવણંતુ સહિત રહેવાનું તથા ચૂવાનું સ્થાન જોઈને, તિંદુક નામના ઉદ્યાનમાં તેમણે ઉતારો કર્યો. [૧-૪]

તે જ અરસામાં, 'વર્ધમાન' નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા જનભગવાન (મહાવીર)ના મહાપશસ્વી, જ્ઞાન અને ચારિત્રના પારગામી, તથા બાર અંગોના^૨ જાણુકાર શિષ્ય ભગવાન ગૌતમ પણ, શિષ્યસમુદાય સાથે ફરતાફરતા તે જ નગરીમાં આવી પહોંચ્યા અને ગામ જહાર આવેલા કોઈક ઉદ્યાનમાં ગિતયાં. [૫-૮]

મન, વચન અને કાયાનું^૩ દુષ્પ્રવૃત્તિમાંથી રક્ષણ કરતા તથા સમાધિયુક્ત એવા તે જાને ત્યાં રહેતા હતા તે વખતે, જાનેના શિષ્યસમુદાયમાં એવો વિતર્ક જાઓ થયો કે, 'વર્ધમાને ઉપદેશો પંચમહાવ્રતોવાળો આ ધર્મ કેવો, અને મહામુનિ પાર્શ્વે ઉપદેશો ચાર મહાવ્રતવાળો^૪ આ ધર્મ કેવો ?' વળી, અચેતક, — વસ્ત્રરહિત રહેવાનો મહાવીરનો આચારવિધિ કેવો, અને આંતર તથા ઉત્તરીય વસ્ત્રો

૧. પ્રાચીન કોશલ દેશની રાજધાની. સાકેત અથવા અયોધ્યાથી હત્તર તરફ પચાસેક માર્ગ દૂર રાપટી નદીના દક્ષિણ દિનારે આવેલાં આહેવમાહેતનાં ખંડેરાને શ્રાવસ્તીનાં વર્તમાન અવશેષ ગણવામાં આવે છે. જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક પા. ૨૫૬.

૨. જૈન ધર્મના મૂળ પ્રસિદ્ધ ૧૨ મંથો. જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ,' પુસ્તક પા. ૧૦-૧.

૩. મૂળ : ચાતુર્યામ. પાર્શ્વના પંચમાં અભિચર્યવ્રતને અપરિમદ્ધમતમાં સમાવી, ચાર જ મહાવ્રતો ગણાવાતાં.

પહેરવાની છટવાળો પાશ્વનો આચારવિધિ કેવો? એક જ કાર્ય માટે પ્રવર્તેલા એ બેમાં આવો તફાવત પડવાનું કારણ શું? [૯-૧૩]

શિષ્યોના મનનો આવો વિતર્ક જાણી, કેશી અને ગૌતમ બંનેએ પરસ્પર મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. પાર્શ્વનાથની પરંપરાને (મહાવીર) પહેલાંની હોવાથી વડીલ જાણી, યોગ્યાયોગ્ય સમજનાર ગૌતમ પોતે તિંદુકવનમાં આવ્યા. કેશીકુમારે પણ તેમને આવેલા જાણી, તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો, તથા નિર્જીવ અને નિર્દોષ એવાં પરાજ, દાબ વગેરે તેમને બેસવા માટે આપ્યાં. [૧૪-૭]

તે વખતે બીજા સંપ્રદાયના પણ ઘણા માધુઓ તથા ગૃહસ્થો કૌતુકથી ત્યાં ભેગા થયા. પછી, કેશીએ ગૌતમને કહ્યું : હે મહાભાગ! હું કાંઈક પૂછવા માગું છું. એટલે ગૌતમે જવાબ આપ્યો, ‘હે બદન્તરે! આપની મરજી મુજબ પૂછો.’

ત્યારે કેશીએ પૂછ્યું : વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ બંને એક જ કાર્ય માટે પ્રવર્તેલા હોવા છતાં, એકે ચાર વ્રત ઉપદેશ્યાં અને બીજાએ પાંચ ઉપદેશ્યાં, એનું કારણ શું? [૧૮-૨૪]

ગૌતમે જવાબ આપ્યો : પ્રજા વડે જ ધર્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શકાય છે. શરૂઆતના મુનિઓ ‘ઋગ્વેદ’ એટલે કે સરળ પણ જડ હતા; તેથી તેમને ધર્મ સમજવો મુશ્કેલ હતો અને

૧. મૂળમાં, ‘પરાજો અને પાંચમું દાબવૃણ’ એમ છે. શાળા, ત્રીહિ, કોદરા અને રાજકનાં ચાર મયજ છે; તે તથા દાબવૃણ મળી ‘વૃણપંચક’ કહેવાય છે.

૨. મૂળમાં, પૂન્ય એવા અર્થનો ‘અતે’ શબ્દ છે.

પાળવો સહેલો હતો; અને છેવટના મુનિઓ વક્તવ્ય હતા તેથી તેમને ધર્મ સમજવો સહેલો હતો, પરંતુ પાળવો મુશ્કેલ હતો. તેથી તે જાનેને પાંચ મહાવ્રતો સ્પષ્ટ દર્શાવવાં પડ્યાં. પરંતુ, વચગાળાનાં મુનિઓ સરળ તેમજ બુદ્ધિમાન હતા. (તેથી તેમને બ્રહ્મચર્યવ્રત સ્પષ્ટ જુદું ન પાડતાં ચાર વ્રતો કહ્યાં.) [૨૫-૭]

કેશીએ એ જવાબથી સંતુષ્ટ થઈ, વસ્ત્ર પહેરવા ન પહેરવા બાબતના તે બેના વિધાનમાં તફાવત પડતાનું કારણ પૂછ્યું.

એટલે ગૌતમે કહ્યું, ‘પોતાના વિશિષ્ટ જ્ઞાન વડે (જુદા જુદા સાધુઓનો અધિકાર) સમજીને જાને તીર્થંકરોએ ધર્મનાં જુદાં જુદાં સાધન ફરમાવ્યાં છે. પારમાર્થિક રીતે તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ જ મોક્ષનાં સાધન

૧. ‘શરણાતના’ એટલે પ્રથમ તીર્થંકરના વખતના; ‘ઉવટના’ એટલે ૨૪મા તીર્થંકર મહાવીરના વખતના; ‘વચંગાળાના’ એટલે બાકીના ૨૨ તીર્થંકરના સમયના.

૨. મૂળમાં ‘નિશ્ચય’ શબ્દ છે. એક જ વસ્તુને લગતી જુદી જુદી વિચારસરણી ‘નય’ કહેવાય છે. તેના બ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય એવા બે છે. બ્યવહારનય એટલે સૂક્ષ્મગામી અને હપચારપ્રધાન વિચાર; તથા નિશ્ચયનય એટલે સૂક્ષ્મગામી અને તત્ત્વસ્પર્શી વિચાર. વધુ માટે જુઓ પા. ૧૭૪, ટિં ૮.

૩. એ ત્રણને જૈન પરિભાષામાં ‘રત્નત્રય’ કહે છે. તત્ત્વના ચર્ચાઈ વિવેકની અભિરુચિ તે ‘દર્શન’; પ્રમાણ વગેરેથી તત્ત્વોર્થ ચર્ચાઈ જ્ઞાન તે ‘જ્ઞાન’; અને જ્ઞાનપૂર્વક રાગદ્વેષાદિની નિવૃત્તિ ચલાવી સ્વરૂપરમણ તે ‘ચારિત્ર’.

સાધનો છે; અને તે બાજતમાં તો જને તીર્થ કરો એકમત છે. બાહ્ય વેપ વગેરેનું પ્રયોજન તો એટલું જ છે કે, તેના વડે લોકોને ખજૂર પડે (કે આ સાધુ કયા પંથનો છે); તથા સાધુને પોતાને સંયમનિર્વાહમાં તે ઉપયોગી થાય; તેમજ (પોતે અમુક ધર્મનો છે એવું) તેને બાન રહે.’ [૩૧-૩]

એ સાંભળી કેશીએ કહ્યું, ‘હે ગૌતમ તમારી પ્રજા સુંદર છે; મારા જન્મે સંશય દૂર થઈ ગયા. હવે હું જે ખીજું કહું તેના ઉકેલ આપો.’^૧ હે ગૌતમ! હજારો શત્રુઓની વચ્ચે તમે ઊભા છો અને તેઓ તમારા ઉપર દુશ્મણી કરે છે. તેમને તમે શી રીતે જીત્યા? [૩૪-૫]

ગૌતમ : એકને જીતવાથી પાંચ જિતાયા; પાંચને જીતવાથી દસ જિતાયા; અને એ દસને જીતવાથી બધા જિતાઈ ગયા. [૩૬]

કેશી : એ શત્રુઓ તે કયા ?

ગૌતમ : નહિ જિતાયેલો આત્મા એ એક શત્રુ છે. તેમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર ઉમેરતાં પાંચ થયા. અને તેમાં પાંચ ઇદ્રિયો ઉમેરતાં દસ થયા. શાસ્ત્રમાં કહ્યા અનુસાર તે દશને જીતીને, હે મુનિ! હું બધા શત્રુઓની વચ્ચે નિર્મિત થઈ વિચરું છું. [૩૮]

૧. મૂળમાં તો અહીં પણ, ‘હવે મારા ખીજ સંશયનો જવાબ આપો’ એમ છે. પરંતુ અહીંથી આગળ કેશી સિદ્ધાંતભેદ વિષે દર્શાવવાની નથી પૂછતા; પરંતુ જૈન સિદ્ધાંતોને જ સમસ્યા કે ફટની રીતે રજૂ કરે છે અને ગૌતમ તેનો ઉકેલ આપે છે. નહિ તો આવાર્થને એમ સૂચિત ન કરતા હોય કે, મૂળ સિદ્ધાંતોમાં જને તીર્થ કરોમાં કરો તફાવત નથી.

કેશી : જગતમાં અનેક પ્રાણીઓ પાશ વડે બંધાયેલા છે. તમે તે પાશમાંથી કેવી રીતે છૂટ્યા ? [૪૧]

ગૌતમ : રાગદ્વેષરૂપી તીવ્ર પાશો અને બચંકર એવા સ્નેહપાશોને શાસ્ત્રમાં જણાવેલા ઉપાયો વડે છેદીને હું હલકો થઈ વિચરું છું. [૪૩]

કેશી : બચંકર ફળવાળા એક ઝેરી વેણ છે. તેને તમે કેવી રીતે ઉખાડી નાખી ? [૪૫]

ગૌતમ : ભવતૃષ્ણારૂપી બચંકર લતાને સર્વથા જડ-મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી, તેનાં ઝેરી ફળમાંથી છૂટી હું શાસ્ત્રાનુસાર વિચરું છું. [૪૮]

કેશી : ઘેર અને પ્રજ્વલિત અગ્નિઓ ગદ્યાં પ્રાણીઓને બાળે છે. તેમને તમે કેવી રીતે શુદ્ધાવ્યા ? [૫૦]

ગૌતમ : કામ, ક્રોધ, માયા અને ભોભરૂપી કપાયો એ અગ્નિ છે. જ્ઞાની-તીર્થંકરરૂપી મહામેધથી ઉત્પન્ન થયેલા, તેનાં વચનોરૂપી પ્રવાહમાંથી, શાસ્ત્રોપદેશ,^૧ શીલ અને તપરૂપી ઉત્તમ જળ લઈ, હું સતત તેમના ઉપર છાંટું છું. એમ શાસ્ત્રોપદેશરૂપી ધારાથી છંટાયેલા અને બેદાયેલા ને અગ્નિઓ મને બાળતા નથી. [૫૩]

કેશી : સાહસિક, બચંકર, દુષ્ટ અને આમથી તેમ દોડતો આ અશ્વ તમને ઉન્માર્ગે કેમ નથી લઈ જતો ? [૫૫]

ગૌતમ : મનરૂપી એ દુષ્ટ અશ્વને હું શાસ્ત્ર તથા ધર્મશિક્ષારૂપી લગામ વડે જાતવંત (કંચક)^૨ ધોડાની પેઠે બરાબર કળજે રાખું છું, તેથી તે માર્ગમાં જ રહે છે. [૫૮]

૧. ઉપરે તે શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ આપ્તજનોની વાણીરૂપ જ છે.

૨. જુઓ પા. ૫૫, નોં. ૬.

કેશી : કુમાર્ગોથી ભરેલા જગતમાં ઘણાં પ્રાણીઓ ઉન્માર્ગે જઈ નાશ પામે છે. તમે વરેમાર્ગ હોવા છતાં ઉન્માર્ગે જઈ કેમ નાશ નથી પામતા ? [૬૦]

ગૌતમ : મોટા સિદ્ધાંતો એ ઉન્માર્ગે છે. તેમને હું જાણું છું. તેથી, જાને કહેલા ઉત્તમ માર્ગને જ વળગી રહી, હું નાશ નથી પામતો. [૬૩]

કેશી : મોટા જળપ્રવાહમાં તણાતાં પ્રાણીઓ માટે શરણુરૂપ, આધારરૂપ અને પ્રતિષ્ઠારૂપ દ્વીપ કયો ? [૬૮]

ગૌતમ : જરા-મરણરૂપી વેગથી ખેંચાતાં પ્રાણીઓ માટે ધર્મરૂપી દ્વીપ ઉત્તમ શરણુરૂપ, આધારરૂપ અને પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. [૬૮]

કેશી : મોટા પ્રવાહોવાળા સમુદ્રમાં આમતેમ તણાતી નાવડીમાં બેઠેલા તમે કેમ કરીને પાર ઝિતરશો ? [૭૦]

ગૌતમ : જે નાવડી છિદ્રવાળી હોય છે, તે પાર નથી જઈ શકતી; પરંતુ જે છિદ્રરહિત છે, તે જરૂર પાર જઈ શકે. શરીર એ નાવડી છે; શ્રવ એ નાવિક છે; અને સંસાર એ સમુદ્ર છે. તેને મહર્ષિઓ તરી જાય છે. [૭૩]

કેશી : આંધળા કરી નાખે એવા આ ઘેર અંધારામાં આ પ્રાણીઓ ભટકે છે; તેમને અજવાળું કેાણ કરી આપશે ? [૭૫]

ગૌતમ : જેનો સંસાર ક્ષીણ થયો છે એવા સર્વમ જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય ઉદય પામ્યો છે. તે સર્વ લોકમાં પ્રાણીઓને અજવાળું કરી આપશે. [૭૮]

કેશી : દ્વિવિધ દુઃખોથી પીડાતાં પ્રાણીઓને ક્ષેમરૂપ, દયાણુરૂપ અને આધારરૂપ એવું સ્થાન કયું ? [૮૦]

ગૌતમ : લોકના અગ્ર ભાગ ઉપર આવેલું સિદ્ધિરૂપ સ્થાન નિર્વાણરૂપ છે, બાધારહિન છે, ક્ષેમરૂપ છે તથા કલ્યાણરૂપ છે. સમગ્ર લોકમાં તે એક જ સ્થાન એવું છે, ત્યાં જરા, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને વેદના નથી. તે સ્થાન છે અરું; પરંતુ તે દુઃખ પામી શકાય તેવું છે. સંસારપ્રવાહને તરી ગયેલા મહર્ષિ મુનિઓ તે શાશ્વત નિવાસવાળા સ્થાનને પામીને ફરી શોક કરતા નથી. [૮૪]

કેશી : હે ગૌતમ! તમારી પ્રજા સુંદર છે; મારો સંશય દૂર થયો. હે સર્વ સંશયોનો પાર પામેલા, તથા સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞાનના સમુદ્ર ગૌતમ! તમને નમસ્કાર હજી. [૮૫]

ત્યાર બાદ મહા પરાક્રમી કેશીએ મહાવશસ્ત્રી ગૌતમને મસ્તકવટે વંદન કરી, પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના માર્ગ અનુસાર પાંચ મહાવ્રતવાળો ધર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક અંગીકાર કર્યો. [૮૭]

ત્યાર બાદ ને નગરીમાં કેશી અને ગૌતમનો નિત્ય સમાગમ થયાં કર્યો; અને તેને લીધે શાસ્ત્રજ્ઞાન અને આચરણનો સારી પેઢે ઉત્કર્ષ થયો તથા મહાપ્રયોજનવાળા બાળકોનો અર્થનિર્ણય થયો. પ્રસન્ન થયેલા શ્રોતૃવર્ગ પણ સન્માર્ગે જવા ઉદ્યમવંત થયો.

બધા વડે સ્તુતિ કરાયેલા બગવાન કેશી અને ગૌતમ પ્રસન્ન થાઓ! [૮૯]

૧. સમગ્ર લોકની ટોચ ઉપર આવેલું મુક્ત જીવનું સ્થાન — સિદ્ધસિદ્ધા. જુઓ આગળ પા. ૨૫૦ ૬૦, શ્લો. ૪૯-૬૬.

પ્રવચનમાતા

પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિઓ એ આપને શાસ્ત્રની ‘માતાઓ’ (પ્રવચનમાતા) કહી છે. કારણ, બારે અંગગ્રંથોમાં^૧ આવેલા જિનના સમગ્ર ઉપદેશનો તે આઠમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.^૨ [૧-૩]

તેમનું સામાન્ય લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. કોઈ જાતુને ક્ષેષ ન થાય તે માટે સાવધાનતા-પૂર્વક બોલવું, તે ઈર્માંસમિતિ. ૨. સત્ય, હિતકારી, પરિમિત અને સંદેહ વિનાનું બોલવું તે ભાષાસમિતિ. ૩. જીવનયાત્રામાં

૧. જુઓ પા. ૧૩૨, નોં. ૨.

૨. માં બાતુનો અર્થ ‘સમાવેશ થવો’ એવો પણ થાય છે. તેથી આ લીટીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, પ્રવચન — એટલે કે ઉપદેશ અથવા શાસ્ત્રનો જે આઠમાં સમાવેશ થાય છે, તે ‘પ્રવચનમાતા’ કહેવાય.

આર્યવર્ષ દોષ એવાં નિર્દોષ સાધનો ૨
ને એજાનમિતિ ૪. વસ્તુમાત્રને જોઈ
આત્મન : નિરૂપ ૧ સમિતિ ૫. બં
જોડાઈને આત્મને અનુપયોગી વસ્તુઓ નાં

૧. વિવેકપૂર્વક ચારીરિક વ્યાપ
૧ વ્યુત્તિ ૨. વિવેકપૂર્વક વાણીનું
ચાતુર્ય ૩. દુષ્ટ સંકલ્પનાં ત્યાગ
સંકલ્પ કેસા એ બોલુમિ. [૨]

તેમનું સવિધેન વર્ણન ત્રીજે પ્ર

૧. હિંસામિતિ : સંગમી બિહુ
માત્ર જોડે રાજા એ ચારે બાજને
સમજાવી દિવા મરી. આલંબન
પ્રોત્તમ : બિહુએ રાજા. દર્યાન ૨
પ્રોત્તમજો જોડે માધવાની સિધા કરવ
બિહુએ સિધાને વખતે ન જાનું ૩
૪. બિહુએ હિંસાને બોલીને સી
સને બિહુએ પ્રવર્યા ચાર પ્રકાર ૬
દરેકરે રાજાને કમતા જોડે ભા
પ્રસન્ન ૭. બિહુએ રાજાને બુદ્ધિપ્રમા

૧. સમ
સિદ્ધિશિલા. બુ

સ્વાધ્યાયને છોડીને પોતાના શરીર તરફ તથા ચાલવા તરફ ખ્યાલ રાખીને સંયમીએ ચાલવું. [૪-૮]

૨. ભાપાસમિતિ : બુદ્ધિમાન સંયમીએ ક્રોધ, માન, માયા, ક્ષોભ, હાસ્ય, ભય, વાચાલતા અને નિંદા એ આઠ બાળનોનો ત્યાગ કરી, યોગ્ય કાળે, દોષરહિત અને પરિમિત વાણી બોલવી. [૯-૧૦]

૩. એપણાસમિતિ : બિશ્વએ આહાર, વસ્ત્ર, રહેઠાણ વગેરે ભોગવામાં (એપણા), તપાસવામાં (ગવેપણા), લેવામાં (મહાલેપણા) અને ભોગવવામાં (પરિભોગેપણા) દોષરહિત થવું. પ્રવચનવાન સાધુએ માગતી વખતે તથા તપાસતી વખતે આપનારને લગતા સોળ^૧ તથા લેનારને લગતા સોળ^૨ દોષોનો ત્યાગ કરવો; લેતી વખતે તેને લગતા દશ દોષોનો ત્યાગ કરવો અને ભોગવતી વખતે તેને લગતા ચાર દોષોનો ત્યાગ કરવો.૩ [૧૧-૨]

૧. મૂળમાં : 'ઉદ્ગમદોષો.'

૨. મૂળમાં : 'ઉત્પાદનદોષો.'

૩. એ બધા દોષોના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક પા. ૧૪૭. ઉદાહરણરૂપે જણાવીએ તો 'સાધુને ઉદેશીને કરેલું', રાખી મૂકેલું કે આણેલું' અન્ન એ ઉદ્ગમદોષથી દોષિત કહેવાય. ગૃહસ્થનું કોઈ દુનકર્મ કરીને કે જવિધ્ય બાખીને કે વેદું વગેરે કરીને ભેળવેલું અન્ન એ ઉત્પાદનદોષથી દોષિત કહેવાય. શંકાચુક્ર કે અયોગ્ય અવસ્થાના દાતા પાસેથી લીધેલું કે સચિત્ત પદાર્થચુક્ર અન્ન એ લેવાના દોષથી દોષિત કહેવાય; અને દૂધ-ખાંડ વગેરે ભેળવીને રવાનું કરીને ખાવું, પ્રમાણ બહાર ખાવું, કે આપનારની સ્તુતિનિંદા કરીને ખાવું, વગેરે ભોગવતી વખતના દોષથી દોષિત કહેવાય.

આવશ્યક હોય એવાં નિર્દોષ સાધનો સાવધાનતાપૂર્વક મેળવવાં તે એવણાસમિતિ. ૪. વસ્તુમાત્રને જોઈતપાત્રીને લેવી-મૂકવી તે આદાન (નિષેષ) સમિતિ. ૫. જ્યાં જંતુઓ ન હોય ત્યાં જોઈતપાત્રીને અનુપયોગી વસ્તુઓ નાંખવી તે ઉચ્ચારસમિતિ.

૧. વિવેકપૂર્વક શારીરિક આપારનું નિયમન કરવું તે કામગુપ્તિ. ૨. વિવેકપૂર્વક વાણીનું નિયમન કરવું તે યાગ્યુપ્તિ. ૩. દુષ્ટ સંકલ્પનો ત્યાગ કરવો અને સારા સંકલ્પ સેવવા એ મનોગુપ્તિ. [૨]

તેમનું સવિશેષ વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ઈર્ષ્યાસમિતિ : સંયમી ભિક્ષુએ આલંબન, કાલ, માર્ગ અને યતના એ ચારે બાજનોમાં દોપરદિત રહીને ચાલવાની ક્રિયા કરવી. આલંબન એટલે હેતુ અથવા પ્રયોજન : ભિક્ષુએ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ પ્રયોજનોને અર્થે ચાલવાની ક્રિયા કરવી. કાળ એટલે સમય : ભિક્ષુએ દિવસને વખતે જ જવું આવવું. માર્ગ એટલે રસ્તા : ભિક્ષુએ ઉન્માર્ગ છોડીને સીધે માર્ગે જવું-આવવું. યતના એટલે પ્રયત્નના ચાર પ્રકાર છે : દ્રવ્યને લગતો, ક્ષેત્રને લગતો, કાળને લગતો અને ભાવને લગતો. આંખ વડે જોઈને ચાલવું તે પ્રથમ; યુગપ્રમાણ એટલે કે સાચા ત્રણ હાથ જેટલી જગા આગળથી જોતાજોતા ચાલવું તે બીજો; જેટલો વખત ચાલે તેટલો જુદો જ વખત એ ત્રીજો; અને સાવધાન રહીને ચાલવું એ ચોથો પ્રયત્ન છે. ટૂંકમાં, ઇન્દ્રિયોના વિષયોને, તેમજ પાંચે પ્રકારના

સ્વાધ્યાયને છોડીને પોતાના શરીર તરફ તથા ચાલવા, તરફ ખ્યાલ રાખીને સંયમીએ ચાલવું. [૪-૮]

૨. ભાપાસમિતિ : શુદ્ધિમાન સંયમીએ ક્રોધ, માન, માયા, ક્ષોભ, હાસ્ય, ભય, વાચાલના અને નિંદા એ આડ બાજતોનો ત્યાગ કરી, યોગ્ય કાળે, દોષરહિત અને પરિમિત વાણી બોલવી. [૬-૧૦]

૩. એપણાસમિતિ : ભિક્ષુએ આહાર, વસ્ત્ર, રહેઠાણ વગેરે ભોગવામાં (એપણા), તપાસવામાં (ગવેષણા), લેવામાં (ગ્રહણિયણા) અને ભોગવવામાં (પરિભોગિયણા) દોષરહિત થવું. પ્રયત્નવાન સાધુએ માગતી વખતે તથા તપાસતી વખતે આપનારને લગતા સોળ^૧ તથા લેનારને લગતા સોળ^૨ દોષોનો ત્યાગ કરવો; લેતી વખતે તેને લગતા દશ દોષોનો ત્યાગ કરવો અને ભોગવતી વખતે તેને લગતા ચાર દોષોનો ત્યાગ કરવો.^૩ [૧૧-૨]

૧. મૂળમાં : 'હૃદયમદોષો.'

૨. મૂળમાં : 'ઉત્પાદનદોષો.'

૩. એ બધા દોષોના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાતું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક પા. ૧૪૭. હૃદયરણ્યરે ન્હાલીએ તો 'સાધુને હૃદયોને કરેલું', રાખી મૂકેલું કે આણેલું' અત્ર એ હૃદયમદોષથી દોષિત કહેવાય. ગૃહસ્થનું કોઈ દૂતકર્મ કરીને કે ભવિષ્ય ભાખીને કે વેડું વગેરે કરીને ભેળવેલું અન્ન એ ઉત્પાદનદોષથી દોષિત કહેવાય. શંકાયુક્ત કે અયોગ્ય અવસ્થાના દાતા પાસેથી લીધેલું કે સચિત્ત પદાર્થયુક્ત અન્ન એ લેવાના દોષથી દોષિત કહેવાય; અને દૂધ-ખાંડ વગેરે ભેળવીને રવાદુ કરીને ખાવું, પ્રમાણ બહાર ખાવું, કે આપનારની સ્તુતિનિંદા કરીને ખાવું, વગેરે ભોગવતી વખતના દોષથી દોષિત કહેવાય.

૪. આદાન (નિષ્પેષ) સમિતિ : બિશુએ સામાન્ય વ્યવહાર મુજબ^૧ કે દારણપણાત^૨ ગ્રહણ કરેલી વસ્તુઓ લેતી કે મૂકતી વખતે તેમને આંખ વડે તપાસવી અને રત્નેયણા વડે સાફ કરવી. સારગ્રાહ તેમને લેવી કે મૂકવી. [૧૩-૪]

૫. ઉચ્ચારસમિતિ : મળમૂત્ર, બળખો, લીંટ, શરીરનો મેલ, નિરુપયોગી આહાર તેમજ ખીજ, વસ્તુઓ, (મરતી વખતે) પોતાનું શરીર તથા ખીજ તેવી ફેંકી દેવાની વસ્તુઓ, કોકોની અવરજવર ન હોય તથા કોઈની નજર પડે તેમ ન હોય તેવી જગાએ,^૩ કોઈને હરકત ન આવે તેવી જગાએ, જાંચીનીચી નહિ તેવી સરખી જગાએ, ઘાસપાંદડાંથી ઢંકાયેલી ન હોય એવી જગાએ; થોડા વખત પહેલાં જ (અગ્નિ વગેરેથી) નિર્જીવ થયેલી જગાએ, મોઝળાશવાળી જગાએ,^૪ જાડે મુઠ્ઠી નિર્જીવ હોય તેવી જગાએ,^૫ (ગામ વગેરેથી) બહુ નજીક ન હોય તેવી જગાએ, (ઉદર વગેરેનાં) દર કે છિદ્ર ન હોય તેવી જગાએ તથા જીવજંતુ અને ખીજ વગેરેથી રહિત જગાએ ફેંકી આવવી. [૧૫-૮]

૧. મૂળ : 'ઓપોષત્રિ'.

૨. મૂળ : 'ઓપત્રલિકોપધિ.'

૩. અહીં મૂળમાં આ વિશેષણના જે ચાર પ્રકાર થઈ શકે તે દર્શાવતો જુદા આયાં છંદમાં સ્લોક છે. જેમકે : અવરજવર ન હોય, તેમ નજરે પડે તેવું ન હોય; અવરજવર ન હોય પણ નજરે પડે તેવું ન હોય, ઇ.તે પાંચનો ઉમેરો છે એ દેખીતું છે.

૪. આહારમાં આછી એક લાથ.

૫. આહારમાં આછી ચાર આંગળ.

હવે ગુપ્તિઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે :

મનોગુપ્તિ ચાર પ્રકારની છે. ચિંતાનના વિષયોના ચાર પ્રકારને અનુસરીને તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : સત્ય, મૃયા, સત્ય-મૃયા,^૧ ન-સત્યમૃયા.^૨ પ્રયત્નવાન ભિક્ષુએ પોતાના મનને બીજાનું અનિષ્ટ તાકવારૂપી 'સંરંભ'ના, બીજાને પરિતાપ આપવારૂપી 'સમારંભ'ના, અને બીજાની હિંસારૂપી 'આરંભ'ના ખ્યાલોથી પાછું વાળવું. [૧૯-૨૧]

વ્યોગુપ્તિ પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની છે. પ્રયત્નવાન ભિક્ષુએ સંરંભ, સમારંભ વગેરેમાં પ્રવર્તતી વાણીને રોકવી. [૨૨-૩]

તે જ પ્રમાણે, પ્રયત્નવાન ભિક્ષુ જિભા રહેતાં, બેસતાં, આજાદતાં, ઓળંગતાં, ચાલતાં તેમ જ પોતાની અન્ય છદ્ધિઓની પ્રવૃત્તિ વખતે સંરંભ, સમારંભ વગેરેમાં પ્રવર્તતા પોતાના શરીરને રોકે. [૨૪-૫]

પાંચ સમિતિઓ સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ માટે છે; અને ગુપ્તિઓ સર્વ પ્રકારની અશુભ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ માટે છે. જે મુનિ આ આઠ પ્રવચનમાતાઓને ભક્ષે પ્રકારે સેવે છે, તે પંડિત આ સમગ્ર સંસારમાંથી ઝટ મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું. [૨૬-૭]

૧. જેમકે, વનમાં ઘસૂા આંબા દેખીને કોઈ ચિંતવે કે, 'આ આંબાનું વન છે,' તો તે સત્ય પણ છે અને મૃયા પણ છે; દારણકે, તેમાં બીજાં વૃક્ષ કે લતા, તૃણ વગેરે પણ હોય.

૨. વ્યવહારનાં આદેશ, નિર્દેશ, સંબોધન વગેરેનાં વચનો, જેવાં કે 'ધડો લાવ,' 'હે દેવદત્ત !' છત્યાદિ, સત્યમિથ્યા બંને નથી.

સાચો યજ્ઞ

બ્રાહ્મણ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જ્યોષ્ઠા નામનો મહાવશસ્ત્રી બ્રાહ્મણ, સંસારથી ઉદ્દેગ પામી,^૧ મહાવ્રતરૂપી યજ્ઞ આચરનારો (જૈન) થતિ થયો. [૧]

ઇદ્રિયોના સમૂહનો નિગ્રહ કરનાર, તથા સન્માર્ગે પ્રવર્તેલો તે મહામુનિ, એક વાર ગામેગામ ફરતો ફરતો વારાણસી નગરીમાં આવી પહોંચ્યો, તથા ગામગામ આવેલા એક મનોહર ઉદ્યાનમાં ઊતર્યો. [૨-૩]

૧. દીક્ષાદાર એવી કથા આપે છે કે, જ્યોષ્ઠા તથા વિજયગોપ બંને જોડકા ભાઈઓ હતા. જ્યોષ્ઠાએ એક વખત નદીકિનારે આરટતા દેવદાને ગળતો સાપ જોયો. પાછળથી એક નોળિયે આંવીને સાપને ઘડક્યો. આ દેખી તેને વિચાર આવ્યો કે, સંસારમાં બળવાન નબળાને ખાય છે, અને મૃત્યુ સીધી બળવાન હોઈ બધાંને ખાય છે; માટે ધર્મ જ બધાં દુઃખોમાંથી રક્ષણ કરી શકે તેમ છે. એમ માની તેણે પ્રમત્ત્યા લીધી. આં જાત દુઃખમાં નિર્યાવક્ષીસૂત્રમાં આવે છે. ત્યાં નોળિયાને બદલે 'કુલ્લ' છે.

તે અરસામાં તે નગરમાં વિજયધોષ નામનો વેદવિત્ત
બ્રાહ્મણ યજ્ઞ કરતો હતો. પેલા જયધોષ મુનિ પોતાના
મહિનાના ઉપવાસનું પારણું કરવા, વિજયધોષના યજ્ઞમાં
બિડા માગવા આવ્યા. તેમને આવેલા જોઈ વિજયધોષે
કહ્યું :

“હે ભિક્ષુ! હું તને બિડા આપવાનો નથી; માટે તું
બીજો જા! અહીં તો વેદવિત્ત, યજ્ઞાર્થી, જ્યોતિષાંગ
જાણનારા, ધર્મના પારગામી, તથા પોતાનો અને બીજાનો
ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ એવા બ્રાહ્મણોને જ છ રસોથી યુક્ત^૧
એવું આ બોજન આપવાનું છે.” [૪-૮]

આ સાંભળી, તે મુમુક્ષુ^૨ મહામુનિએ સારું માફું
લગાડ્યા ‘વિના, તેના હિતન અર્થે^૩ તેને પૂછ્યું, ‘હું
બ્રાહ્મણ, તું વેદોનું મુખ, યજ્ઞોનું મુખ, નક્ષત્રોનું મુખ, ધર્મોનું
મુખ, કે પોતાનો તથા બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા કોણ સમર્થ
છે તે જાણે છે?’

એનો જવાબ ન આપી શકવાથી તે બ્રાહ્મણે આખી
પરિવ્રજ સહિત હાથ જોડી તે મહામુનિને જ તેનો ઉત્તર
આપવાની વિનંતિ કરી. [૧૩-૫]

૧. મૂળ : ‘સર્વકામિકમ્’ - કામના કરવા લાયક સર્વ
પદાર્થોવાળું.

૨. મૂળ : ‘ઉત્તમાર્થગવેષક.’

૩. મૂળમાં, ‘અન્નપાન કે નિર્વાહને અર્થે નહિ,’ એટલું
વધારે છે.

મુનિએ કહ્યું, “વેદોનું મુખ અગ્નિહોત્ર છે; યજ્ઞાર્થી પુરુષ એ યજ્ઞોનું મુખ છે; નક્ષત્રોનું મુખ ચંદ્રમા છે અને ધર્મોનું મુખ કાશ્યપ (તીર્થંકર ઋષભદેવ) છે. જે પ્રમાણે મ્રહો વગેરે ચંદ્રને વંદન અને નમસ્કાર કરતા, હાથ જોડી તેની પાસે જીભા રહે છે, તે પ્રમાણે સઘળા ઉત્તમ પુરુષો તેમને નમન કરે છે.^૧ આ યજ્ઞવાદી બ્રાહ્મણો, કે જેમનું બ્રાહ્મણપણું (વ્યોતિષ વગેરે) વિવિધ (યજ્ઞ) વિદ્યાઓમાં આવી રહ્યું છે; જેઓનું અજ્ઞાન, રાખથી ઢંકાયેલા અગ્નિની જેમ, (વ્યર્થ) સ્વાધ્યાય અને તપથી ઢંકાર્થ રહેલું છે, તથા જેઓ લોકમાં બ્રાહ્મણ કહેવાય છે અને અગ્નિની પેડે પૂજાય છે, તેઓ સાચા બ્રાહ્મણો નથી. તેઓ પોતાનો કે ખીજનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ નથી. અમે તો તેને જ બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. જેને કુશળ પુરુષોએ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે: [૧૬-૬]

“આવેલામાં જે આસક્તિ નથી કરે, અને જતાનો જે શોક નથી કરે; આર્થ વ્યવસાયમાં જે આનંદ પામે છે; ઓપીને તથા અગ્નિમાં નાખીને શુદ્ધ કરેલા મોના જેવો જે નિર્મળ છે; જે રાગદ્વેષ અને ભય વિનાનો છે; તપસ્વી છે; શરીરે કૃશ છે; ઇદ્રિયનિમ્ન છે; જેનાં લોહી ને માંસ સુકાર્થ ગયાં છે; જે સુવ્રતી છે તથા નિર્વાણ પામેલો છે; સ્થાવર-જંગમ.

૧. ૧૭ માં સ્લોકનો અર્થ બહુ સંદિગ્ધ છે. દીકાકાર ચંદ્ર અને મ્રહોની ઉપમાવાળા ભાજનો કાશ્યપની સાથે સંબંધ જોડી, ‘મશ્હુદારિણો’ શબ્દથી ‘દેવો’ એવો અર્થ મળી લે છે. દ્વંકમાં કંઈક પણ સંગત અર્થ ઉપજાવવા માટે જોઈએ એવું અને ઉમેરા કરવા પડે છે.

(બ્રાહ્મણ) યદ્ શકે છે, તે ગુણો માની પુરુષોએ વર્ણવેલા છે. તે ગુણોવાળા તથા સર્વ કર્મોથી રહિત એવા પુરુષને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. એવા ગુણવાળા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો જ પોતાનો કે જીવનનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે.” [૩૦-૫]

આ પ્રકારે પોતાનો સંશય દૂર થયા બાદ, વિજયઘોષ બ્રાહ્મણે મહામુનિ જયઘોષને ઓળખ્યા^૧; તથા સંતુષ્ટ થઈ, દાય બોડી તેમને કહ્યું: ‘સાચું બ્રાહ્મણુત્વ શું છે તે તમે મને જરાજર સમજાવ્યું; તમે જ સાચા યજ્ઞ કરનારા છો; તમે જ સાચા વેદવિત્ છો, તથા જ્યોતિષાંગને જાણનારા છો; તમે જ ધર્મનો પાર પામેલા છો; અને તમે જ જીવનનો તેમજ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છો; માટે હું બિશ્વશ્રેષ્ઠ! તમે અમારા ઉપર કૃપા કરી આ બિશ્વ પ્રહણ કરો!’ [૩૧-૩]

એટલે જયઘોષે કહ્યું, ‘હે બ્રાહ્મણ! મારે બિશ્વની જરૂર નથી; પરંતુ તું જલદી સંસારમાંથી નીકળી જા! ભયરૂપા ભમરીઓવાળા આ ઘેર સંસારસાગરમાં ભટક્યા ન કર! ભોગોમાં કર્મનું બંધન છે; જે અભોગી છે, તે બંધાતો નથી. ભોગી સંસારમાં ભમે છે અને અભોગી તેમાંથી મુક્ત થાય છે. માટીનો ભીનો ગોળો ભીંત ઉપર ચોટી જાય છે; પરંતુ વિરક્ત પુરુષો સૂકા ગોળાની પેઠે ચોટતા નથી.’ [૪૦-૩]

પછી જયઘોષ મુનિ પાસે ઉત્તમ ધર્મ સાંભળીને વિજયઘોષે પ્રવ્રજ્યા લીધી; અને તે અને સંયમ તથા

૧. મંજાનન્તો તયં તેં તુ પાઠ પ્રમાણે. જુઓ નિરયાવલી, ૫૨૩.

તપ વડે, પૂર્વકર્મોનો નાશ કરીને સર્વોત્તમ સિદ્ધિ પામ્યા,
એમ હું કહું છું. [૪૪-૫]^૧

૧. આ અધ્યયન પણ હેતુમાં ૧૨મા અધ્યયન જેવું જ છે. તેમજ આગાના કેટલાક શ્લોકો પાંચ ત્રિપિટકમાંના શ્લોકોને મળતા આવે છે. જેમકે : ૧૬ = મહાવગ્ગ ૬, ૩૫, ૮; સુત્તનિપાત ૫૬૮-૬; મહાવસ્તુ ૩, ૨૪૬, ૭૬. ૧૭ = સુ.નિ. ૫૬૮. ૨૮ = સુ.નિ. ૫૨૮; ધમ્મપદ ૪૦૪ ઇં. ૩૧ = ધમ્મ. ૨૬૪. ૩૩ = સુ.નિ. ૧૩૬.

સાધુની ચર્ચા

શ્રી સુધર્મદેવામી કહે છે : હવે હું તમને યતિની દશવિધ ચર્ચા^૧ કહી સંભળાવું છે. સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત કરનાર તે ચર્માને આચરીને અનેક નિર્ગ્રંથો સંસારસાગરને તરી ગયા છે.

૧. આવશ્યિકા : સ્વસ્થાનથી બહાર કોઈ આવશ્યક પ્રયોજનને અર્થે જ જવું તે. ૨. નૈરેધિકી : બહારથી સ્વસ્થાને આવ્યા બાદ, સમયોચિત કાર્યોમાં પ્રમાદ ન કરવો (કે કુપ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરવો) તે. ૩. આપૃચ્છના : પોતાનું કામ કરવામાં પોતાનું હઠાપણ ન ડહોળતાં ગુરુને પૂછીને જ કામ કરવું તે. ૪. પ્રતિપૃચ્છના : ગુરુની આજ્ઞાનુસાર કામ શરૂ કરતાં વચ્ચે પોતાને માટે કે બીજાને

માટે કંઈ ખીજું કામ નીકળે, તો ગુરુને ફરી પૂછવું તે.^૧
 ૫. હંદના : પોતાનાં અનપાનાદિમાં ખીજા યતિને નિમંત્રણ
 આપવું તે. ૬. ઇચ્છાકાર : ગુરુની આજ્ઞાનો ઇચ્છાપૂર્વક
 (ખુશીથી) અમલ કરવો તે. ૭. મિથ્યાકાર : થયેલા દેખો
 માટે જાતને નિંદવી તે. ૮. તથાકાર : આપ કે વડીલની
 આજ્ઞાને 'યથાર્થ છે' એમ કહી સ્વીકારવી તે. ૯. અબ્યુત્થાન :
 ગુરુજનોની પૂજા, વિનય વગેરેમાં તત્પર રહેવું તે. ૧૦.
 ઉપસંપદા : જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે ગુરુનું શરણ
 સ્વીકારવું તે. [૧-૭]

જુદિમાન બિશુએ દિવસ તથા રાતના ચાર ચાર
 ભાગ (પૌરુષી) પાડ્યા; તથા તે દરેકમાં તે તે કાળને
 ઉચિત કાર્યો કરવાં. [૧૧, ૧૭]

જેમકે, પહેલા ભાગ (પૌરુષી)માં સ્વાધ્યાય, ખીજામાં
 ધ્યાન, ત્રીજામાં ભિક્ષા અને ચોથામાં ફરી સ્વાધ્યાય. તે જ
 પ્રમાણે રાત્રે પણ પહેલી પૌરુષીમાં સ્વાધ્યાય, ખીજામાં
 ધ્યાન, ત્રીજામાં નિદ્રા અને ચોથીમાં ફરી સ્વાધ્યાય.
 [૧૨, ૧૮, ૪૪]

૧. કેટલાક એવો અર્થ કરે છે કે, પોતાનું કે ખીજાનું કામ
 કરતા પહેલાં રજા લેવી તે આપૃચ્છના; અને શરૂ કરતી વખતે
 ફરી પૂછવું તે પ્રતિપૃચ્છના.

૨. મૂળમાં 'ઉત્તરયુગ્' શબ્દ છે. યજ્ઞમહામત એ બિશુના
 મૂલશુભ છે; તેમની અપેક્ષાએ સ્વાધ્યાય વગેરે ઉત્તરયુગ્ છે.

૩. પૌરુષી એટલે દિવસ કે રાતનો ચોથો ભાગ. જુઓ
 પ્રકરણને અંતે દિપ્પણ નં. ૧, પા. ૧૫૬.

તેની વિશેષ વિગત આ પ્રમાણે છે :

પહેલી પૌરુષીમાં, સૂર્યોદય થયે, શરૂઆતમાં બે ઘડી મુધીમાં^૧ પોતાની વસ્તુઓ બારીકાઈથી તપાસી લેવી; અને તેમાં જીવજંતુ વગેરે હોય તે કાળજીથી દૂર કરવાં [૮,૨૧].

પહેલાં મૂમતી^૨ તપાસી લેવી; પછી ગુચ્છો તપાસવો. ત્યાર બાદ ગુચ્છાને હાથમાં લઈ બીજાં વસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે તપાસવાં :

સ્થિરતાથી વસ્ત્રને ઊંચું પકડી, ઉતાવળ કર્યા વિના, પ્રથમ તો તેને બધી બાજુથી આંખ વડે તપાસી લેવું; (પછી જે જીવજંતુ દેખાય તેને અળગાં કાઢી) તેને હળવેથી ખંખેરવું અને પછી જીવજંતુને ગુચ્છાથી સાફ કરવાં. [૨૪]

તે બધું તપાસવાનું કામ પ્રમાદપૂર્વક કરે, તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને જંગમ જીવોની હિંસા થાય; અને જે બરાબર કાળજીથી કરે, તો તેમનું રક્ષણ થાય. માટે અરસપરસ વાતચીત કરતાં, ગામક્ષોકની વાત કરતાં, કોઈને કશાનો નિયમ આપતાં, પાક આપતાં કે બીજા પાસેથી પાક લેતાં લેતાં તે ક્રિયા ન કરવી. [૨૬-૩૧].

તપાસતી વખતે વસ્ત્રને નચાવવું નહીં; તેમાં વળ કે ગડી જવા દેવી નહીં; તેના ભાગોને એક બીજા સાથે

૧. મૂળમાં તો ‘પહેલી પૌરુષીના પ્રથમ ચતુર્થાંશમાં’ છે. ૩૨ ઘડીનો દિવસ ગણીએ, તો દરેક પૌરુષી આઠ ઘડીની થાય; અને તેનો ચોથો ભાગ બે ઘડીનો થાય.

૨. જેન મુનિઓ મોં ઉપર જે પટ્ટી બાંધે છે તે.

૩. લૂછવા-સાફ કરવા માટે વપરાતું બિન વગેરેનું વસ્ત્ર કે પાંખી.

ધસાવા દેવા નહિ; તેને એકદમ ઊંચું — નીચું કરવું નહિ; વસ્ત્રના ત્રણ ભાગ કરી, તે દરેક ભાગને જોવો—ખંખેરવો — અને સાધ કરવો એમ ત્રણ પ્રકારે એટલે કે કુલ નવ વખત તેમ કરવું અને (આગળ—પાછળ એમ બે વાર મળીને) ૭ વાર ખંખેરવું. જોતી વખતે પણ હાથ ઉપર તેને પહોળું કરી, જીવજંતુ જોઈ શેવાં.^૧ [૨૫]

વસ્ત્રને વિપરીત રીતે એટલે કે ઉતાવળે ન તપાસી શેવું; વસ્ત્રને ચોળવું નહિ; એકદમ ઊંચું — નીચું કરવું નહિ; જોરથી ઝાટકવું નહિ; વગર તપાસ્યે સરકાવી^૨ ન દેવું; કે હાથદીંચણુ ગમે તેમ રાખી ન તપાસવું. વસ્ત્રને મજબૂત પકડવું; તેને જમીન સાથે રગદોળાવું ન રાખવું; આખા વસ્ત્રને સામટું એક-નજરે જોઈ ન નાખવું; શરીર કે વસ્ત્રને ધુણાવવું નહિ; તેને તપાસવાની વિધિની મર્યાદા વિષે પ્રમાદ ન કરવો; કે તપાસતાં તપાસતાં કશાની શંકા ઊપજતાં આંગળાથી વેદા ન ગણવા. દૂંઠમાં તે ક્રિયામાં ઓછાપણું, વધારેપડતાંપણું, કે વિપરીત-પણું ન આવવા દેતાં. યોગ્ય રીતે તે ક્રિયા કરવી. [૨૬-૮]

આ પ્રમાણે બધો સાજ તપાસી લઈ, ગુરુને નમસ્કાર કરી, હાથ જોડી તેમને પૂછવું કે હવે હું શું કરું? જો તે કાંઈ સેવાચાકરી કરમાવે, તો તે ખેદરહિતપણે કરવી; અને નિયમ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કરવાનું જ કહે, તો તેમ કરવું. સ્વાધ્યાય એ સર્વ દુઃખમાંથી મુક્ત કરનાર વસ્તુ છે, એ બરાબર જણવું. [૮, ૧૦, ૨૧]

૧. આ શ્લોક બહુ સંદિગ્ધ હોઈ તેના અર્થની બાબતમાં બહુ મતભેદ છે.

ત્યારબાદ પહેલી પોરુપીનો ચોથો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે રવાખ્યાયના કાળનું ઉદ્ધવન ક્યાં વિના^૧ પાત્રો વગેરે તપાસી લેવાં. [૨૨]

પછી ત્રીજી પોરુપીમાં નીચેનાં છમાંથી કોઈ કારણસર આદારપાણીની શોધમાં નીકળવું. ૧. ક્ષુધાદિ વેદનાની નિવૃત્તિને અર્થે; ૨. યુગુ વગેરેની સેવાને અર્થે; ૩. (જૂએ અંધારાં આવ્યા વિના) કાળજીથી ચાલી સકાય તે માટે; ૪. સંયમના નિર્વાહને અર્થે; ૫. જીવન ટકાવવાને અર્થે અને ૬. ધર્મધ્યાન ધર્મ શકે તે માટે. [૩૨-૩]

નીચેનાં છ કારણોએ સાધુ કે સાધ્વી ભિક્ષા માગવા ન જાય, તો તેથી આજ્ઞાનું ઉદ્ધવન થયું કહેવાય નહિ : ૧. બીમારીને કારણે; ૨. કોઈ વિધને કારણે; ૩. બ્રહ્મચર્ય કે મન વાણી અને કાયાના નિયમનને અર્થે; પ્રાણીધ્યાને અર્થે; ૪. ૫. તપને કારણે; કે ૬. શરીરનો નાશ કરવા માટે. ૩ [૩૪-૫]

૧. આ પદના અર્થની બાબતમાં ધણી શંકા છે. મૂળમાં, ‘અપરિક્લમ્મ કાલસ્સ’ એમ છે. કેટલાક તેનો એવો અર્થ કરે છે કે, ‘કાલને લગતા હોયોનું પ્રતિક્રમણ ક્યાં વિના.’ અહીં ત્યાં પોતે જ આખો વિધિ વિગતવાર ને ક્રમવાર વર્ણવવા બેઠા છે, ત્યાં ‘અમુક ક્યાં વિના’ એવું વિધાન કરવાનો અવકાશ જ નથી.

૨. માર્ગમાં કે હવામાં અચાનક ઘણા જીવો આવી ગયા હોય તે કારણે

૩. કોઈ કારણસર ‘મારણાંતિક સંલેખના’—મરણપથ^૨ ત ઉપવાસ રવીકર્યા હોય, તે વખતે. જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક, પા. ૧૬૬.

બિશ્વા લેવા જતા પહેલાં બિંદુ પોતાનો બધો સાજ નમરથી તપાસી લે; અને પછી અર્ધા યોજનની અંદર જ બિશ્વા માટે ફરે. [૩૬]

આહાર વગેરેથી પરવારી, પાત્ર વગેરે આદ્યાં મૂકી, ચોથી પૌરુષીમાં સર્વ પદાર્થો પ્રગટ કરનાર સ્વાધ્યાય કરે. [૩૭]

તે ચોથી પૌરુષીનો ચોથો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે સ્વાધ્યાયનો કાળ પૂરો કરી, તથા ગુરુને વંદન કરી, પથારી વગેરે તપાસવા માંડે, તથા મગમૂત્રની જગાઓ જોઈ લે. [૩૮-૯]

ત્યાર બાદ, સ્થિર થઈને બેસી,^૧ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતા દિવસો દરમ્યાન જે કાંઈ અતિચાર થયા હોય, તેમનો અનુક્રમે વિચાર કરે. ત્યાર બાદ ગુરુને નમસ્કાર કરી, તેમની આગળ તે દેખોની કબૂલાત કરે. એ પ્રમાણે નિઃશય થઈ, તથા ગુરુને નમસ્કાર કરી, સ્થિર થઈ ધ્યાન કરે. ધ્યાન પૂરું થયે ગુરુને નમસ્કાર કરી, સ્તુતિમંગલ કરી,^૨ સ્વાધ્યાયના કાળની રાહ જુએ. [૪૦-૩]

રાત્રે ઉપર જાણ્યા પ્રમાણે પહેલી પૌરુષીમાં સ્વાધ્યાય કરવો, બીજામાં ધ્યાન કરવું, ત્રીજામાં નિદ્રાને અવકાશ આપવો, અને ચોથી પૌરુષીનો સમય ચાપ એટલે બીજાઓને

૧. મૂળ : કાયોત્સર્ગ. શરીરની પ્રવૃત્તિ બંધ કરી ધ્યાનરથ થવું તે. તેને માટે પણ મૂળમાં, 'સર્વ દુઃખમાંથી મુક્તિ અપાવનાર' એવું વિશેષણ છે. જુઓ પાન ૧૭૯, ૧૨મો ગુણ.

૨. અરિહંત, સિદ્ધ વગેરેને 'નમોસ્તુત્' કહી નમસ્કાર કરવારૂપી સ્તુતિ.

નિદ્રામાં ગડગડ ન થાય તે રીતે સ્વાધ્યાય કરવો. ત્યારે તે પૌરુષીનો ચાથો બાગ બાકી રહે, ત્યારે સ્વાધ્યાયના કાળથી નિવૃત્ત થઈ. ગુરુને નમસ્કાર કરી, સ્થિર થઈને બેસવું અને શત દરમ્યાન જ્ઞાન. દર્શન અને ચારિત્રને લગતા જે કાંઈ દોષો થયા હોય, તેમને અનુક્રમે યાદ કરવા અને પછી ગુરુને નમસ્કાર કરી, તેમની આગળ તે બધા દોષોની કબૂલાત કરવી. [૪૪-૯]

એ વિધિ પૂરો થયા બાદ, ગુરુને નમસ્કાર કરી, કરી સ્થિર થઈને બેસવું અને વિચારવું કે હવે હું કંઈ જાતનું તપ અંગીકાર કરું. પછી, ગુરુને નમસ્કાર કરી, તથા તેમની પાસે તપનો નિયમ લઈ, સિદ્ધો વગેરેની સ્તુતિ કરવી. [૫૦-૨]

આ પ્રમાણે સાધુની ચર્ચા દૂંકમાં કરી. તેને આચરીને ગદ્ ગવો આ સંસારમાગરને તરી ગયા છે, એમ હું કહું છું. [૫૩]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. બિહુએ બધાં કાર્યો પૌરુષી પ્રમાણે કરવાનાં હોવાથી, તથા સૂર્યના તટકામાં બિભા રહી છાયાની લંબાઈ ઉપરથી સમય જાણવો એ અપરિચિત્ત સાધુને વધુ અનુકૂળ થઈ પડે તેમ હોવાથી, મૂળમાં અનેક શ્લોકોમાં પૌરુષી કેવી રીતે માપવી તેની રીત બતાવી છે. તે આ પ્રમાણે :

ક. જમણો હાન સૂર્ય તરફ રાખી બિભા રહેવું; અને પગના દીંચળની ઢાંકણીથી કાંઈક નીચેના બાગ ઉપર (એટલે પગના અંગૂઠાની બાજુએ જમીન ઉપરથી પગના નળા ઉપર વેંત ભરતાં

ખીજ વેતનો છેડા આવે તે જગ્યાએ) હાથની તર્જની આંગળી રાખવી. પછી, તે આંગળીની ડાયા ન્યાં પડે, ત્યાં સુધી પોતે ઊભા હોય ત્યાંથી પગલાં માપવાં. અપાઠ મહિનામાં બે પગલે પહેલી અને પાછલી પૌરુષી થાય; પોપ મહિને ચાર પગલે પહેલી અને પાછલી પૌરુષી થાય; અને ચૈત્ર તથા આસો મહિને ત્રણ પગલે પહેલી પૌરુષી થાય. ખીલ આઠ મહિનાઓમાં આવણુ વદિ પડવાથી. પોપ સુદિ પૂનમ સુધી ડાયા વધે; અને મહા વદિ પડવાથી અપાઠ સુદિ પૂનમ સુધી ડાયા ઘટે. તેનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે : સાત દિવસે એક આંગળ વધે-ઘટે; પખવાડિયે બે બે આંગળ અને મહિને ચાર ચાર આંગળ. ન્યારે ૧૫ દિવસનું પખવાડિયું હોય ત્યારે, ૭૬ દિવસે આંગળ વધે-ઘટે; પણ અપાઠથી વૈશાખ સુધીનાં છ મહિનાના કૃષ્ણપક્ષમાં એકેક તિથિ ઘટે છે, એટલે ચૌદ દિવસનું પખવાડિયું થાય છે. એ છ મહિના ૨૬ દિવસના ગણવા અને બાકીના ૩૦ દિવસના ગણવા. એ હિસાબે આદ્ય વર્ષ ૩૫૪ દિવસનું થઈ રહે.

જ. દરેક પૌરુષીના પણ ચારભાગ પાડવાના હોય છે. પોળી પૌરુષી જાણવાની રીત આ પ્રમાણે છે :

જેઠ, અપાઠ, આવણુમાં પૌરુષીના માપમા છ આંગળ વધારવા..	●
ભાદરવો, આસો અને કાર્તિકમાં	આઠ " "
માગશર, પોપ, માહમાં	દસ " "
ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખમાં	આઠ " "

ગ. રાતની પૌરુષી જાણવાની રીત આ પ્રમાણે છે : જે કાળને વિષે જે નક્ષત્ર આખી રાત રહેતાં હોય—એટલે કે સૂર્યસ્ત સમયે ઊગી સૂર્યોદયે અસ્ત થતાં હોય—તે નક્ષત્ર આકાશના ચોથે ભાગે પહેાંચે, ત્યારે એક પૌરુષી થયેલી ગણવી. જેમકે આવણુ મહિનામાં. ૧૪ દિવસ ઉત્તરાષાઢા, ૭ દિવસ અભિજિત, આઠ દિવસ શ્રવણ અને એક દિવસ (પૂનમે) ધનિષ્ઠા—એ પ્રમાણે.

ગળિયો બળદ

ગર્ગ નામે એક શાસ્ત્રજ્ઞ આચાર્ય^૧ હતા. પોતાના કુશિષ્યોથી કંટાળી, તે એક વાર વિચાર કરવા લાગ્યા :

‘(સારા બળદવાળા) વાહનમાં બેસીને જનનાર વટેમાર્ગે જેમ વિગમ જંગલ પહોંચી પાર કરી જાય છે, તે પ્રમાણે (શુભ) યોગરૂપી વાહનમાં બેસનાર સંસારને ઓળંગી જાય છે. પરંતુ, જેના વાહનમાં ગળિયો બળદ બેડેલો હોય છે, તે તેને મારી મારીને યાત્રી જાય છે, અને તેનો પરાણો પણ ભાગી જાય છે — કેટલાક હાંકેડુ તો તેને પૂછડે બટકું

૧. મૂળમાં તેમને માટે રશ્મિવિર (વડીલ-વૃદ્ધ સાધુ), અને ગણધર (ગણ-ગચ્છનો અધિપતિ), એ વિશેષણો વધારે છે. ગર્ગ નામ ધણું જૂનું છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના દાળમાં પણ તે સુપ્રસિદ્ધ હતાં. જેન ગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે ગર્ગ, કપિલ વગેરે નામો નથી આવતાં.

બરે છે અથવા તેને વારંવાર પરાણા ગોચે છે — પરંતુ પરિણામમાં કાં તો તે બળદ સાંભેલ ભાગી નાખે છે, અથવા માર્ગે ચડી જાય છે, પાસાંબેર પડી જાય છે, બેસી પડે છે, ગળાડી જાય છે, જિંચો જિછળે છે, કેકડા મારે છે, શહતાથી જીવાન ગાય તરફ દોડે છે, કપટથી માથું નીચે રાખી પડી જાય છે, ગુસ્સે થઈ પાછો વળે છે, મરી ગયો હોય તેમ રિયર બિનો રડે છે, વેગપૂર્વક દોડે છે, રાશને? તોડી નાખે છે, ધૂસરું ભાગી નાખે છે, કે ફૂંકાડા મારે તો છૂટી જઈ પલાયન કરી જાય છે! [૧-૭]

‘મારા કુશિષ્યો પણ આવા ગણિયા બળદ જેવા છે : ધર્મરૂપી વાહનને જોડતાં જ નિર્ગળ ચિત્તવાળા તેઓ ભાગી પડે છે. તેમાંના કેટલાકને ઋદ્ધિનો ગર્વ છે; કેટલાક રસભોજી છે, કેટલાક એશઆરામી છે, તો કેટલાક ક્રોધી, કેટલાક ભિક્ષાના આજસુ, કેટલાક અપમાનભીરુ અને કેટલાક અકડાઈવાળા છે. કેટલાકને હું હેતુઓ અને કારણો સહિત શિખામણ આપું છું, ત્યારે તેઓ વચ્ચે બોલી જાડી વાંધા જ નાખે છે; અને મારા વચનને પાછું વાળે છે. જેમકે ‘કાર્ત્તિને ત્યાં કાર્ત્તિ માગવા મોકલું, તો કહે છે, ‘એ મને ઓળખતી નથી;’ ‘મને નહિ, બીજા કાર્ત્તિને મોકલો,’ વગેરે. કયાંક સદેશો લઈને મોકલું, તો તે કામ કરવાને બદલે, અન્યત્ર રખડ્યા કરે છે; અને જાણે રાજાની વેલ

૧. અહીં મૂળમાં બળદને માટે ‘ચિન્નાવ’ એવું વિશેષણ છે. ‘દેશીનામમાલા’માં (૩, ૨૭) હેમચંદ્ર હિંદુ, હિંદુશાસ તથા હિંદુ, હિંદુશાહી શબ્દો અનુક્રમે જ્ઞર પુરુષ અને સ્ત્રીના અર્થમાં આપ્યા છે.

કરવાની હોય તેમ બધાં ચડાવે છે. મેં તેમને બધાવ્યા-
ગણાવ્યા તથા ગંભીરપૂર્વક ખાનપાનથી પોષ્યા છે; છતાં
પાંખા આવ્યા પછી હંસ જેમ ચારે દિશામાં ચાલ્યા જાય,
તેમ તેઓ ચાલ્યા જાય છે. એવા દુષ્ટ શિષ્યોનું મારે
શું પ્રયોજન છે ? હવે હું કંટાળ્યો છું. મારે, ગણિયા ગણેડા
જેવા એ દુષ્ટ શિષ્યોને છોડી, હું દૃઢ તપસ્યા અંગીકાર
કરું.' [૮-૧૬]

આમ વિચારી, મૃદુતા, ગંભીરતા અને સમાધિયુક્ત
તે મહાત્મા ગર્ગ મુનિ શીલપરાયણ બની વિહરવા લાગ્યા.
[૧૭]

મોક્ષગતિનો માર્ગ

હવે હું તમને, જિન બગવાને કહેતો, મોક્ષગતિનો સાચો માર્ગ^૧ કહી સંભળાવું છું. તે તમે સાંભળો. વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા જિનોએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને ૨ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. તેને અનુસરીને ધણામ જીવો સદ્ગતિ પામ્યા છે. [૧-૩]

૧. મૂળ, 'મોક્ષમાર્ગ'ગતિ.' આ અધ્યયનમાં જૈનદર્શનના પરિભાષિક શબ્દો તથા સિદ્ધાંતો અતિ સંક્ષેપમાં સંગ્રહરૂપે ખડકેલા છે. જૈન પરિભાષાથી છેક જ અણબાણ અભ્યાસીને એ રીતે આ અધ્યયન ધણું મુશ્કેલ લાગવાનું. પ્રકરણને અંતે આપેલાં વિસ્તૃત ટિપ્પણોમાંથી, તેને કાંઈક મદદ મળી રહેશે એવી આશા છે.

૨. ચારિત્રમાં તપનો સમાવેશ થઈ નય છે, છતાં કર્મક્ષય કરવામાં તેનું અસાધારણત્વ બતાવવા માટે તેને જુદું જણાવ્યું છે.—ટીકા.

૧. જ્ઞાન એટલે જીવ વગેરે દ્રવ્યોની યથાર્થ સમજ.^૧ જ્ઞાની પુરુષોએ સર્વે દ્રવ્યો, તેમના સર્વે ગુણો અને તેમના સર્વે પર્યાયો (પરિણામો) નું યથાર્થ જ્ઞાન ઉપદેશ્યું છે. [૪-૫]

રૂપ, રસ, સ્પર્શ વગેરે ગુણો જેને આશ્રયે રહે છે, તે દ્રવ્ય કહેવાય; (આધારભૂત) એક દ્રવ્યને આશરીને રહેલા તે ગુણો કહેવાય; અને પર્યાયોનું લક્ષણ એ છે કે, તેઓ દ્રવ્ય તેમજ ગુણ બંનેને આશરેલા હોય છે.^૨ [૬]

ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ છ દ્રવ્યો છે. આ સમગ્ર લોક એ છ દ્રવ્યરૂપ છે, એમ જિનોએ કહ્યું છે.

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો એકેક છે; કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ ત્રણ દ્રવ્યો અનંત છે. [૭-૮]

પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત—સહાયક—થવું એ ધર્મનું લક્ષણ છે; પદાર્થોની સ્થિતિમાં સહાયક થવું એ અધર્મનું લક્ષણ છે;^૪ સર્વ દ્રવ્યને પોતામાં અવકાશ—સ્થાન—આપવું એ આકાશનું લક્ષણ છે; પોતાની મેળે વર્તતા પદાર્થોને વર્તવામાં સહાયક થવું; અથવા પોતપોતાના પર્યાયો—પરિણામો—ની ઉત્પત્તિમાં પ્રવર્તમાન બધાં દ્રવ્યોને

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૧૬૮.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૧૬૯.

૩. 'એકેક છે' એટલે કે એ અજડ દ્રવ્યો છે. તેઓ કોઈ ચીજનાં કારણ નથી, તેમ કોઈ ચીજ એમાંથી બનતી નથી.

૪. આવાં લક્ષણવાળાં ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યો જેન દર્શન સિવાય બીજું કોઈ માનવું નથી. તેમના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩, પા. ૧૬૯.

નિમિત્તરૂપે સહાયક થવું, એ કાળનું લક્ષણ છે;^૧ જીવનું લક્ષણ 'ઉપયોગ' એટલે કે બોધવ્યાપાર અથવા ચેતના છે. જ્ઞાન, દર્શન, ગુણ, ક્રુષ્ણ વગેરેથી તે ઓળખાય છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને 'ઉપયોગ' (બોધવ્યાપાર) એ બધાં જીવનાં લક્ષણ છે. શબ્દ (ધ્વનિ), અંધકાર, ઉઘોત (રત્ન વગેરેનો પ્રકાશ), પ્રભા (ચંદ્રાદિનો પ્રકાશ), ઊંચા, આતપ (તડકો), વર્ણ, ગંધ, રંગ, સ્પર્શ — એ બધાં પુદ્ગલનાં^૨ લક્ષણ છે. [૭-૧૨]

એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન (આકૃતિ), સંયોગ અને વિભાગ એ પર્યાયોનું લક્ષણ છે. (એટલે કે, પર્યાયો પદાર્થોમાં એકત્વ વગેરે પ્રતીતિના હેતુ છે.) [૧૩]

જીવ, અજીવ, બધ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ તથ્યો એટલે કે તત્ત્વો^૩ છે. [૧૪]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪, પા. ૧૭૦.

૨. આ સંજ્ઞા પણ જૈન શાસ્ત્રમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. બીજા દર્શનોમાં તેને સ્થાને પ્રકૃતિ, પરમાણુ વગેરે શબ્દ વપરાય છે. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫, પા. ૧૭૦.

૩. અજીવ એટલે જીવ વિનાના પાંચ દ્રવ્યો. બધ એટલે જીવ અને કર્મનો સંબંધ. એ કર્મબંધના હેતુરૂપ દિગ્મા, અસત્ય, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ તે આસ્રવ (પા. ૧૦૭, નોં. ૪). સંવર એટલે સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરે વડે કર્મને આત્મામાં દાખલ થવું રોકવું તે. (જુઓ પા. ૪૬, ટિ. ૩.) નિર્જરા એટલે બંધારણનાં કર્મેનિ તપ વગેરેથી ખંખેરી નાખવાં તે. મોક્ષ એટલે સરદ કર્મના સમયથી સ્વસ્વરૂપે આત્માનું રિજન થવું તે. અહીં 'તત્ત્વો' અર્થ

૨. એ નવ તત્ત્વોના અસ્તિત્વમાં બાવપર્વક શ્રદ્ધા અથવા દુષ્ટિ તેનું નામ મમ્યકત્વ અથવા દર્શન^૧. [૧૫]

તે નીચેનાં દશ કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે :

(૧) નિસર્ગ : પાપરહિત કાર્મ પુરુષને કાર્મના ઉપદેશ વિના, પોતાની નૈસર્ગિક બુદ્ધિથી^૨ પાપપુણ્ય વગેરે તત્ત્વોમાં, 'એ સત્ય છે, એ એમ જ છે,' એવી શ્રદ્ધા અથવા દુષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) ઉપદેશ : કાર્મ સતેક^૩ કે કેવળજ્ઞાની જિને કરેલા ઉપદેશથી કાર્મને એ તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા અથવા દુષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) આજ્ઞા : જેનાં રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન દૂર થઈ ગયાં છે, એવા કાર્મ પુરુષને (આચાર્યાદિકની) આજ્ઞાથી શ્રદ્ધા અથવા દુષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) સૂત્ર : અંગ કે અંગચાલક^૪ સૂત્રપ્રથોનું અધ્યયન કરતાં કરતાં કાર્મને શ્રદ્ધા અથવા દુષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

અનાદિ, અનંત અને સ્વતંત્ર 'ભાવ' નથી; પણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થાય તેવું 'ચેય' છે. મોક્ષના જિજ્ઞાસુને જે વસ્તુનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે, તેને જ અહીં તત્ત્વ તરીકે જણાવી છે.

૧. જુઓ પા. ૭૬, નોં. ૨; તથા પા. ૧૦૮, નોં. ૨

૨. મૂળ : સદસંભતિ.

૩. મૂળ : ઉદ્ગરથ. જેને હજુ કેવળજ્ઞાન નથી થયું એવો સાધક અવસ્થાનો પુરુષ. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૬, પા. ૧૭૨.

૪. જેન આગમોના એ જે વિભાગો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭. પા. ૧૭૪.

(૫) બીજ : પાણીમાં તેલનું ચિંદુ પ્રસરી જાય તેમ, (અથવા જેમ એક બીજ અનેક બીજોનું જનક થાય છે, તેમ) સિદ્ધાંતના એક ભાગમાં - શ્રદ્ધા. ઉત્પન્ન થતાં કોઈ અધિકારી પુરુષ સમગ્ર સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધાવાન થાય છે.

(૬) અભિગમ (અર્થસહિત જ્ઞાન) : અગિયાર અંગો, દષ્ટિવાદ,^૧ તથા બીજા પ્રકીર્ણ શાસ્ત્રઅંગોનું અર્થસહિત જ્ઞાન થતાં કોઈને શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૭) વિસ્તાર : કોઈ પુરુષને જીવ-અજીવ વગેરે દ્રવ્યોના સર્વે ભાવોનું (વિસ્તારપૂર્વક) સર્વ પ્રમાણો તથા નયોથી^૨ જ્ઞાન થતાં શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૮) ક્રિયા : દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, વિનય, સમિતિ અને શુભિ વિષયક ધર્મોનુષ્ઠાનો ભાવપૂર્વક આચરવાથી કોઈમાં શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૯) સંક્ષેપ : શાસ્ત્રઅંગોમાં પૂરી નિપુણતા ન હોવા છતાં, અન્ય કુમતો ન સ્વીકારનારા કોઈને શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૦) ધર્મ (સ્વભાવ) : જિનોએ કહી જતાવેલા પદાર્થો^૩, શાસ્ત્રો અને ચારિત્રોના ધર્મો ક્રીક લાગવાથી કોઈને શ્રદ્ધા અથવા રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. [૧૬-૨૭]

૧. બાર અંગોમાંનું ઘણા કાળ પૂર્વે હુમ્મ થઈ ગયેલું મનાતું ૧૨મું અંગ. જુઓ 'સંયમધર્મ' પા. ૬૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮, પા. ૧૭૪.

૩ મૂળ, 'અસ્તિકર્મ'. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૯, પા. ૧૭૪.

જીવાદિ તત્ત્વોનો અભ્યાસ, તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોનું સેવન, તથા માર્ગશ્રેષ્ઠ કે કુમાર્ગીઓનો ત્યાગ — એ સમ્યક્ત્વ કે સમ્યક્ દર્શનનાં લક્ષણ છે. [૨૮]

સાચી શ્રદ્ધા વિના ચારિત્ર સંભવી શકતું નથી; અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ એટલે ચારિત્ર આવે જ. ત્યાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર એકસાથે ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાય છે, ત્યાં પણ પ્રથમ શ્રદ્ધા જ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે. જેને શ્રદ્ધા નથી, તેને જ્ઞાન નથી; અને જ્ઞાન વિના ચારિત્રગુણ ક્યાંથી હોય ? ગુણરહિતને મોક્ષ નથી; અને અમુક્તને નિર્વાણ કે શાંતિ નથી. [૨૯-૩૦]

(પોતાના સિદ્ધાંતોમાં) શંકારહિતપણું; (અન્ય સિદ્ધાંતોમાં) કાંક્ષારહિતપણું; (પોતાની સાધનાના દ્વંદ્વમાં સંદેહરૂપી) વિચિકિત્સારહિતપણું; (જીજ્ઞાસી તીર્થિકોની ઋદ્ધિ દેખીને પણ પોતાના મતમાં સ્થિરતારૂપી) અમૃદદષ્ટિપણું; ગુણવાનની પ્રશંસા કરવી; (શિથિલ થતા સ્વધર્મીઓને) સ્થિર કરવા; (સ્વધર્મીઓને અન્નપાનાદિ આપી) વાતસલ્ય કે ભક્તિ દાખવવાં; અને સ્વતીર્થની ઉન્નતિ કરવી — આ આઠ સાચી શ્રદ્ધાવાળાના આચાર છે. [૩૧];

૩. સર્વ કર્મોનો નાશ કરનારું એવું ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું છે :

૧. આત્મિક શુદ્ધ દશામાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ચારિત્ર. સમભાવમાં રહેવા માટે બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે સામાયિક ચારિત્ર. પછીના ચારે બેટો પણ સામાયિક-રૂપ જ છે; પરંતુ કેટલીક આચાર અને ગુણની વિશેષતાને લીધે તેમને જુદા પાડવા છે.

(૧) ' ઇત્તરિક એટલે થોડા વખત માટે કે. યાવત્કયિક એટલે આખી નિંદગી માટે ને પહેલવહેલી મુનિદીક્ષા લેવામાં આવે છે, તે '૧ — સામાયિક.

(૨) ' પ્રથમ દીક્ષા લીધા બાદ વિશિષ્ટ શ્રુતનો અભ્યાસ કરી, વિશેષ શુદ્ધિ ખાતર ને જીવનપર્યંતની ફરી દીક્ષા લેવામાં આવે છે તે, તેમજ પ્રથમ લીધેલ દીક્ષામાં દોષાપત્તિ આવવાથી તેનો છેદ કરી, ફરી નવેસર દીક્ષાનું ને આરોપણ કરવામાં આવે છે, તે '૨ — ઉદોપસ્થાપન ચારિત્ર.

(૩) ' અમુક ખાસ તપ કરવા માટે ગચ્છનો પરિહાર — ત્યાગ — કરી, વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા રૂપ '૩ — પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર.

(૪) ' જેમાં ક્રોધ આદિ કપાયો તો ઉદયમાન ન હોય; ફક્ત શોભનો અંશ અતિ સૂક્ષ્મપણે હોય. તે ' — સૂક્ષ્મ-સંપરાય ચારિત્ર.

૧. આ તથા પછીની ચાર — એમ પાંચેય વ્યાખ્યાઓમાં અવતરણોમાં મૂકેલો ભાગ અન્ય અંશમાંથી છે.

૨. પહેલું નિરતિચાર અને બીજું સાતિચાર ઉદોપસ્થાપન કહેવાય છે.

૩. ટીકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે, નવની સંખ્યામાં મુનિઓ ગચ્છની બહાર નીકળી આ તપ અંગીકાર કરે. નવમાંથી એક ગુરુસ્થાને રહે; ચાર (ઉપવાસાદિ) તપ કરે; અને બાકીના ચાર સેવાચાકરી કરે. ૭ મહિના બાદ સેવાચાકરી કરનારા તપ કરે, તપ કરનારા ચાકરી અને આંગેલ (પા. ૨૫૬, નોંધ ૩) કરે. એ પ્રમાણે પશુ ■ માસ મયા બાદ તે આઠમાંથી એક ગુરુ થાય અને ને ગુરુ થયો હોતો તે તપ કરે; બાકીના સાત ચાકરી કરે. આમ દોઢ વર્ષ પૂરું કરે.

૧, (૫) ‘જેમાં હોઈ પણ કષાય ઉદયમાન નથી જ હોતો, તે’ —યથાખ્યાત ચારિત્ર. તેનો અધિકારી હક્કરથ^૧ પણ હોઈ શકે, તેમ જિન^૨ પણ હોઈ શકે. [૩૨-૩]

૪. તપના જે પ્રકાર છે : જાલ અને આંતર, તે બંનેના છ છ બેદ છે.^૩ [૩૪]

જ્ઞાનથી મનુષ્યો તરવેને જાણે છે; દર્શનથી તેમાં થકા કે રુચિ કરે છે; ચારિત્રથી જાતનો નિમજ્જ કરે છે; અને તપથી વિશુદ્ધ થાય છે. [૩૫]

સર્વ દુઃખોનો નાશ કરવાને ઇચ્છતા મહર્ષિઓ સંયમ અને તપથી પૂર્વકર્મોનો ક્ષય કરી, મોક્ષગતિને પામે છે, એમ હું કહું છું. [૩૬]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. મૂળમાં જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે : (૧) આભિનિજોધિક (મતિ), એટલે કે ઉદ્વિચ-મનદ્વારા થતું મુખ્યત્વે વર્તમાન કાલિક વિષયોનું જ્ઞાન. (૨) શ્રુતજ્ઞાન એટલે કે શબ્દ-અર્થનો સંબંધ જેમાં ભાસિત થાય છે તેવું, મતિ-જ્ઞાન બાદ થતું જ્ઞાન. અવધિજ્ઞાન એટલે મન કે ઉદ્વિચોની સહાયતા વિના આત્માની યોગ્યતાના જલથી થતું મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન. મનઃપર્યાયજ્ઞાન એટલે સંજ્ઞાસુક્ર પ્રાણીઓના મનની અવસ્થાઓનું જ્ઞાન. દેવજ્ઞાન એટલે સર્વ વસ્તુઓ અને ભાવોનું સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. જુઓ આ માળાનું ‘આચારધર્મ’ પા. ૧૮૪૪૦.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬, પા. ૧૭૨.

૨. મૂળમાં તે બેદો વર્ણવ્યા નથી. કારણ, ૩૦મા અધ્યયનમાં (પા. ૧૯૯) તેમનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

દ્રવ્યને તે પોતામાં સર્વત્ર ગતિ અને સ્થિતિ કરતાં દોષી શકે નહીં. અને એમ થવાથી અનંતપરિમાણ વિગ્નન આકાશમાં તે એવા પૃથક્ થઈ જાય કે, એમનું ફરીથી મળવું અને નિયત સુદ્ધિરૂપે નર્મ પડવું અસંભવિત નહીં તો કહિત તો જરૂર થઈ જાય. આ કારણથી અતિશય દ્રવ્યોની અતિમર્યાદાને નિયંત્રિત કરતા તત્ત્વનો જોત દર્શન સ્વીકાર કરે છે; અને તેથી જ અનંત આકાશને લોકનું ક્ષેત્ર ન માનતાં, જે મર્યાદિત ભાગમાં ધર્મ અને અધર્મ તત્ત્વ વ્યાપેલાં છે, તેટલા ભાગને જ લોક અથવા લોકાકાશ કહે છે. તેની બહારના ખાલી આકાશને અલોક તથા અલોકાકાશ કહે છે.

અહીં એક વસ્તુની નોંધ લેવી આવશ્યક છે. ભગવતીસૂત્ર શ. ૨૦, ઉ. ૨ માં મહાવીર ભગવાન જોતમને ધર્મતત્ત્વના પર્યાય-શબ્દો કહેતાં, “ધર્મ, ધર્માસ્તિકાય, અદ્વિત્યા, સત્ય . . . અપરિ-મદ, અકોષ . . . મિથ્યાદર્શનસાધ્યવિવેક, દર્શિસમિતિ . . . મનોગૃપ્તિ . . . તથા તેવા પ્રકારનાં બીજાં જે કોઈ છે, તે બધા ધર્માસ્તિકાયના પર્યાયશબ્દો છે” એમ કહે છે. અહીં ધર્મતત્ત્વનો અર્થ અદ્વિત્યા વગેરે એવા કર્યો છે. જો કે, ઉપર જણાવેલી જડ દ્રવ્ય તરીકેની તેની વ્યાખ્યા પણ સર્વત્ર મળી આવે છે.

ટિપ્પણ નં. ૪. કાળ કોઈ પદાર્થનું નિર્વર્તક કે પરિણામી કારણ નથી; પરંતુ પોતાની મેળે પેદા થતા પદાર્થોનું અપેક્ષાકારણ છે. વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, અને પરત્વાપરત્વ (જ્યેષ્ઠત્વ-કનિષ્ઠત્વ) એ બધા કાળના ‘ઉપકાર’ છે; અથવા પદાર્થભાવમાં જણાઈ આવતી વર્તના વગેરે ક્રિયાઓ કાળની હયાતીની નિશાની છે. આમ દ્રવ્ય તરીકે તેની સાજિતીમાં ધર્મ, અધર્મ જેવી દલીલ આપવામાં આવે છે. વધુ માટે જુઓ અધ્યયન ૩૬, ટિપ્પણ નં. ૬, પા. ૨૬૭.

ટિપ્પણ નં. ૫. પુદ્ગલના બે પ્રકાર છે : પરમાણુરૂપ અને રકંધરૂપ. પરમાણુ-અર્થ દ્રવ્ય છે, એટલે કે તેનો કોઈ વિભાગ નથી

અને થઈ શકતો પણ નથી; તેનું બીજું કોઈ દ્રવ્ય કારણ ન હોવાથી તે અંતિમ કારણ છે. તે નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ છે, તથા તેનું જ્ઞાન ઇદ્રિયોથી થઈ શકતું નથી. એનું જ્ઞાન આગમ અથવા અનુમાનથી સાધ્ય છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં પાંચ રસમાનો કોઈ એક રસ, બે ગંધમાનો કોઈ એક ગંધ, પાંચ વર્ણમાનો કોઈ એક વર્ણ અને પરસ્પર અવિરુદ્ધ એવા બે સ્પર્શ હોય છે: અર્થાત્ ચીકાશદાર અને બિનો; ચીકાશદાર અને ઠંડો; લૂખો અને ઠંડો તથા લૂખો અને બિનો.

પરમાણુના જથ્થાવાળા ભાગને સંઘ કહે છે. વૈશેષિકો માને છે કે, પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ ચારેના પરમાણુઓ જુદા જુદા છે; અર્થાત્ એ ચારેના પરમાણુમાં જુદા જુદા ગુણ રહેલા છે. પરંતુ જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે બધા પરમાણુ એકસરખા છે; અને ફરેક પરમાણુમાં એકસરખા ગુણો છે. પરમાણુઓમાં જે કોઈ જુદાઈ છે, તે તેમના જુદા પ્રકારને લીધે નથી, પરંતુ એમાં થતા ફેરફારને લીધે છે.

વૈશેષિકો શબ્દને આકાશનો ગુણ કહે છે. પરંતુ જૈનો તેને પુદ્ગલનો જ ગુણ માને છે. દલીલ એ કરવામાં આવે કે: શબ્દ તો રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળો છે, ત્યારે આકાશ રૂપ-રસાદિ વિનાનું છે; માટે કો જે વસ્તુ ગુણગુણીલાવ ન સંભવે.

અંધકારનું પુદ્ગલરૂપ એ રીતે સાબિત કરવામાં આવે છે કે, બીજા પુદ્ગલરૂપ છે, માટે આંખની જોવાની શક્તિને આડે આવી શકે છે; તેમ અંધકાર પણ આંખની જોવાની શક્તિને આડે આવતો હોવાથી પુદ્ગલરૂપ છે.

જેમ ઠંડો વાયુ પુદ્ગલરૂપ છે માટે આપણને ઠંડક આપી ખુશી કરે છે, તેમ છાંયો પણ આપણને ઠંડક આપી ખુશી કરતો હોવાથી પુદ્ગલરૂપ છે. છાંયો અને અંધારાની જેમ ચીજમાત્રનો પડછાંયો કે પ્રતિબિંબ પણ પુદ્ગલરૂપ છે; કારણકે, એ પડછાંયો કે પ્રતિબિંબ ઘડા વગેરેની પેઠે આકારવાળાં છે.

આતપ એટલે તડકો અને ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાર ઠંડા પાણીની પેઠે આનંદ આપતા હોવાથી કે અગ્નિની પેઠે બિના હોવાથી

પુદ્ગલરૂપ છે. પદ્મરાગ વગેરે મણિનો પ્રકાશ નહિ હોય કે નહિ હોય એવો છે.

ટિપ્પણ નં. ૧. કલમ્બ અને જિન એ બે શબ્દોનો અર્થ સમજવા માટે આધ્યાત્મિક વિદ્યાસદ્ધમની જૈન દર્શને જે ૧૪ કોટિઓ-ગુણસ્થાન-ગુણવેલ છે, તે સમજાવી જોઈએ; કારણકે, તે ક્રમમાં ૧૧ અને ૧૨ ગુણસ્થાને પદોંચિદાને કલમ્બ કહે છે અને ૧૩ તમા ૧૪ ગુણસ્થાને પદોંચિદાને જિન કહે છે.

ગ્રામ શ્રોત્રે આત્માની સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ શક્તિઓ; અને સ્થાન શ્રોત્રે તે શક્તિઓની શુદ્ધતાની તરતમભાવવાળી અવસ્થાઓ. આત્માના સદજ ગુણો ઉપરથી આવરણો ઓછાં થતા જાય છે કે નાશ પામતાં જાય છે, તેમ તેમ તે સદજ ગુણો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા જાય છે. ગુણસ્થાનની કલ્પના મુખ્યત્વે મોહનીય^૧ કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે કરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની જો શક્તિ છે : દર્શનમોહનીય, જેથી આત્મામાં તાત્વિક-રુચિ કે સત્યદર્શન થવા પામતું નથી; અને ચારિત્ર-મોહનીય, જેથી આત્મા તાત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં તદ્દનુસાર પ્રવૃત્તિ કરી સ્વરૂપલાભ કરી શકતો નથી.

૧. જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયની^૧ પ્રબળતાને લીધે આત્મામાં તત્ત્વરુચિ જ પ્રગટી શકતી નથી, તથા જેથી તેની હિંદ્રિ મિથ્યા (સત્ય વિરુદ્ધ) હોય છે, તે અવસ્થા તે 'મિથ્યાદષ્ટિ.'

૨. અગિયારમે ગુણસ્થાને પદોંચિદા છતાં પતિત મઈ પ્રથમ ગુણસ્થાન ઉપર આવતાં વચ્ચે બહુ થોડો વખત જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'સાસ્વાદન.' તેમાં પતનો-મુખ આત્માને તત્ત્વરુચિનો સ્વરૂપ પણ આસ્વાદ હોય છે.

૩. સત્ય-અસત્ય વચ્ચે દોહાયમાન રિયતિ તે 'સમ્યક્મિથ્યાદષ્ટિ.'

૪. જેમાં આત્મા અસંદિગ્ધપણે સત્યદર્શન-તત્ત્વરુચિ કરી શકે છે, તે 'અવરિતસમ્યક્દષ્ટિ.' તેને અવિરત કહેવાનું કારણ એ

છે કે, તેમા દર્શનમોહનીયનું જળ ગયા છતાં, ચારિત્રમોહનીયની સત્તા સવિશેષ હોવાથી વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉદય નથી પામતી.

૫. જે અવસ્થામાં રુચિ હપરાંત અલ્પાંશે પણ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'દેશવિરતિ.'

૬. જેમાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ ઉદય પામવા છતાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રમાદ-સ્ખલન સંભવે છે, તે 'પ્રમત્તસંયત.'

૭ જેમા પ્રમાદનો સહેજે સંભવ નથી, તે 'અપ્રમત્તસંયત.'

૮. જેમાં પૂર્વે કહી નહિ અનુભવેલો આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીર્યાદ્વાસ-આત્મિક સામર્થ્ય-પ્રગટે છે, તે 'અપૂર્વકરણ'.

૯. જેમાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલા અંશોને શમાપવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલુ હોય છે, તે 'અનિવૃત્તિબાદર.'

૧૦. જેમાં મોહનીયનો અંશ લોભરૂપે જ ઉદયમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં, તે 'સૂક્ષ્મસંપરાય.'

૧૧. જેમાં સૂક્ષ્મ લોભ સુધ્ધાં શમી જાય છે, તે 'હપરાંત-મોહનીય.' આ શુદ્ધસ્થાનમા દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો, પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેવો ક્ષય નથી હોતો; માત્ર તેની સર્વાંશે હપરાંતિ હોય છે. આને કીધે જ મોહનો ફરી ઉદ્ભવ થતા આ શુદ્ધસ્થાનથી અવરથ પતન થાય છે અને પ્રથમ શુદ્ધસ્થાન સુધી પાછા જવું પડે છે.

૧૨. જેમાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે, તે 'ક્ષીણમોહનીય.' અહીંથી પતન સંભવી શકતું નથી.

૧૩. જેમાં મોહના આત્મિક અભાવને કીધે વીતરાગદશા પ્રગટવા સાથે સર્વફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'સયોગશુદ્ધસ્થાન.' આ સ્થાનમાં શારીરિક-માનસિક-વાચિક વ્યાપારો હોય છે. તેને 'જવન્મુક્તિ' કહી શકાય.

૧૪. જેમા શારીરિક-માનસિક-વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, તે 'અયોગશુદ્ધસ્થાન.' સરીરપાત થતાં જ

તેની સમાપ્તિ ગાય છે અને પછી વિદેહયુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ટિપ્પણુ નં. ૭. તીર્થંકરો દ્વારા પ્રદાશિત જ્ઞાનને તેમના પરમ પુદ્ધિમાન સાક્ષાત્ શિષ્ય ગણધરોએ મદલુ કરી, એ જ્ઞાનને બાર અંગમંથોદયે સૂત્રબદ્ધ કર્યું. તે અંગપ્રવિષ્ટ કહેવાય છે. અને સમયના દોષથી પુદ્ધિબળ તેમ જ આયુષ્ય ધરતાં જેઈ, સર્વસાધારણના દિલને માટે એ દ્વાદશાંગીમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર ગણધરો પછીના શુદ્ધપુદ્ધિ આચાર્યોએ ૭ શાસ્ત્રો રચ્યાં, તે અંગબાહ્ય. અર્થાત્ ગણધરરચિત મંથ તે અંગપ્રવિષ્ટ અને અન્ય આચાર્યોએ રચેલા તે અંગબાહ્ય.

ટિપ્પણુ નં. ૮. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧-૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રમાણો અને નયોથી જ્ઞાન ગાય છે. એ બેમાં તફાવત એ છે કે, નય વસ્તુના એક અંશનો બોધ કરે છે; અને પ્રમાણ અનેક અંશોનો વસ્તુમાં અનેક ધર્મ હોય છે; એમાંથી કોઈ એક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે, ત્યારે તે નય કહેવાય છે; અને અનેક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો અનેકરૂપથી નિશ્ચય કરવામાં આવે, ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય. નય વસ્તુને એક દૃષ્ટિએ મદલુ કરે છે; અને પ્રમાણ અનેક દૃષ્ટિઓથી મદલુ કરે છે. વધુ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (વિદ્યાપીઠ) પા. ૨૫ છંદ તથા પા. ૬૮ છંદ.

ટિપ્પણુ નં. ૯. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ એ પાંચ દ્રવ્યો 'અસ્તિકાય' કહેવાય છે. જેનો બીજો ભાગ ન થઈ શકે એવા અંશને—ખંડને 'અણિ' અથવા 'પ્રદેશ' કહે છે; અને એના સમુદાયને 'કાય' કહે છે. અર્થાત્, અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોનો સમૂહ. એ દ્રવ્યો એવા એક અખંડ રેકંઘરૂપ છે, કે જેના અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ પુદ્ધિથી દર્શિત કરી ગણાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યના પ્રદેશ પોતાના રેકંઘથી જુદા થઈ શકે છે; જ્યારે બીજા ચાર દ્રવ્યોના પ્રદેશ તેમ થઈ શકતા નથી. કારણકે, તે ચારે અમૂર્ત છે. અમૂર્તના ખંડ ન થઈ શકે. કાલદ્રવ્ય પ્રદેશસમૂહરૂપ નથી. તેથી તેને અસ્તિકાય કહેવામાં નથી આવતું.

પરાક્રમ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે : હે આયુષ્યમન (જંજીરવામી)! સમ્યક્ત્વ (સમ્યક્ શ્રદ્ધા — દર્શન —) પ્રાપ્ત થયા પછી, ઉત્તરોત્તર કયા કયા ગુણોને પ્રાપ્ત કરીને જીવે કર્મશત્રુને જીતવામાં પરાક્રમ દાખવવું જોઈએ, તેનું જે વર્ણન ભગવાન મહાવીરે કરેલું છે, તે હું તને કહી બતાવું છું. તે વર્ણન સમજીને તથા ગુરુના બતાવ્યા પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેને અનુસરીને કેટલાય જીવો સિદ્ધ, જુદા અને મુક્ત થઈ, તથા પરિનિર્વાણ પામી, સર્વ દુઃખોનો અંત કરી શક્યા છે.

પ્રથમ ગુણ તે ‘સંવેગ’ અથવા મોક્ષાભિલાષા. સંવેગથી જીવમાં તીવ્ર ધર્મશ્રદ્ધા જન્મે છે; તીવ્ર ધર્મશ્રદ્ધાથી તેની મોક્ષાભિલાષા વળી વૃદ્ધિગત થાય છે. તેથી તે જીવ અનંત ઝળ સંસારમાં રખડાવનાર^૧ ક્રોધ, માન, માયા

૧. ગૂણ : ‘અનંતાનુબંધી.’ વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિં ૦ નં. ૧, પા. ૧૯૪.

અને લોભનો નાશ કરે છે; તથા નવાં કર્મ બાંધતો નથી. ક્રોધાદિના નાશથી તત્ત્વાર્થમાં નેની અશ્રદ્ધા દૂર થાય છે; અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા જન્મે છે. વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી^૧ કેટલાક જીવો તે બધે જ સિદ્ધિ પામે છે; અથવા ત્રીજો બધે નો અવશ્ય પામે છે જ.

ખીજો ગુણ તે ‘નિર્વેદ’ અથવા સંસારથી વિરક્તતા. તેનાથી જીવ દેવ, મનુષ્ય અને પશુપખી (તિર્થંચ) સંબંધી કામભોગોમાં વિરક્ત થાય છે; વિરક્ત થયા બાદ, તે ભોગસાધનોની પ્રાપ્તિ માટે આરંભ તેમજ પરિશ્રમ કરવો તજ દે છે; અને એ રીતે સંસારમાર્ગનો^૨ વિચ્છેદ કરી, સિદ્ધિમાર્ગને^૩ પામે છે.

ત્રીજો ગુણ તે ‘ધર્મશ્રદ્ધા.’ તેનાથી જીવ પોતાને ગમતાં વિષયસુખોમાં વિરક્ત થાય છે અને ગૃહસ્થધર્મ તજ સાધુપણું સ્વીકારે છે. એ રીતે છેદન-બેદન, સંયોગ-વિયોગ વગેરે શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો અંત લાવી, તે અવ્યાબાધ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

ચોથો ગુણ તે ગુરુ તથા સાધર્મિકોની^૪ ‘સેવાશુશ્રૂષા.’ તેનાથી મનુષ્યને વિનય પ્રાપ્ત થાય છે. વિનયવાળો જીવ

૧. મૂળમાં, ‘દર્શનવિશુદ્ધિ’ શબ્દ છે. પરિભાષામાં તેને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહે છે. દર્શનમોહનીય કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષયથી પ્રગટ થયેલું સમ્યક્ત્વ તે ક્ષાયિક કહેવાય.

૨. ‘મિચ્છાત્વ, અવિરતિ વગેરે રૂપી.’ — ટીકા.

૩. ‘શુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપી.’ — ટીકા.

૪. સાધર્મિક એટલે સમાન ધર્મનો માણસ.

ગુરુની નિંદા, અવહેલા વગેરે વિરાધના^૧ તથા, (ભવિષ્યમાં પોતાની) નરકયોનિનો, પશુયોનિનો તથા દેવ-મનુષ્ય યોનિમાં હલકી ગતિનો નિરોધ કરે છે; તેમજ ગુરુની પ્રશંસા, સ્તુતિ, ભક્તિ અને અદુમાનયી દેવ-મનુષ્યયોનિમાં (પોતાને માટે) સુગતિ નિર્માણ કરે છે; સિદ્ધિ-મોક્ષ-રૂપી સદ્ગતિને^૨ વિશુદ્ધ કરે છે; પ્રશંસાપાત્ર તેમજ વિનયમૂલક સર્વ ધર્મકાર્યો સાધે છે; તેમજ ખીજ પશુ ધણી જીવોને વિનય ગ્રહણ કરાવે છે.

પાંચમો ગુણ તે ‘આશોચના’ અથવા (ગુરુ આગળ) પોતાના દોષ કબૂલ કરી દેવા તે. તેનાથી જીવ મોક્ષમાર્ગમાં વિદ્ય કરનારાં તથા અનંત સંસાર વધારનારાં તથા શત્રુ પોતામાંથી જેથી કાઢે છે, અને સરળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સરળતા પ્રાપ્ત કરનારો અમાથી જીવ સ્ત્રીભાવ, અને નપુંસક-ભાવની^૩ વિકૃતિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં કર્મ નથી બાંધેલા; અને પૂર્વે બાંધ્યાં હોય તો ખંખેરી નાખે છે. તથા શત્રુ તે આ : ૧. માયા — દંભ, ડોળ કે કમવાની વૃત્તિ. ૨.

૧. આરાધનાથી હલકી તે વિરાધના.

૨. એટલે કે, તે ગતિનાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ કારણોને.

૩. મૂળમાં ‘સ્ત્રીવેદ’ અને ‘નપુંસકવેદ’ એવા શબ્દો છે. પુરુષ સાથે વિષયાભિલાષા એ સ્ત્રીવેદ; અને સ્ત્રીપુરુષ ઉત્તમયનો વિષયાભિલાષ તે નપુંસકવેદ. માયાવીપણું, કમવાની દેવ, પરદોષદર્શન વગેરે સ્ત્રીવેદ બંધાવાનાં કારણો ગણાવાય છે. સરળ માણસ સ્ત્રીસરીર કે નપુંસકસરીર ન પામે — અર્થાત્ પુરુષસરીર જ પામે. દિગંબર પરંપરા સ્ત્રીસરીરે મોક્ષ નથી માનતી. એવા જ નિંદાનો ભાવ અહીં પણ છે.

નિદાન — ભોગોની લાલસા. ૩. મિથ્યાદર્શન — સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન થોટવી અથવા અમત્યનો આગ્રહ.

છટો ગુણ તે ‘નિન્દના’ અર્થાત્ પોતાની આગળ પોતાના દોષો કબૂલી જવા તે. તેનાથી જીવ પશ્ચાત્તાપ પ્રાપ્ત કરે છે; પશ્ચાત્તાપથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે; અને વૈરાગ્યથી અંતઃકરણશુદ્ધિ^૧ પ્રાપ્ત કરી, ઉત્તરોત્તર આગળ વધી, મોહનીય કર્મોનો^૨ ક્ષય કરે છે.

સાતમો ગુણ તે ‘ગર્હણા’ અર્થાત્ ખીજની આગળ પોતાના દોષ પ્રગટ કરવા તે. તેનાથી જીવ (પોતા પ્રત્યે) અનાદર પ્રાપ્ત કરે છે; અનુચિત પ્રવૃત્તિઓ^૩ કરતો અટકે છે; અને ઉચિત પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવો બિશુ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો નાશ કરનારાં ધાતી કર્મોનો^૪ નાશ કરી શકે છે.

૧. મૂળ, ‘કરણગુણશ્રેણી.’ તેનો પારિભાષિક શબ્દ ‘અપૂર્વકરણ’ છે. જુઓ પા. ૧૬૦-૮.

૨. જુઓ પા. ૪૬, ટિં ૨.

૩. મૂળ : ‘યોગ’.

૪. મૂળમાં ‘અનંતધાતિપર્યવ’ છે. ‘અનંત વિષય છે જન્મનો તે જ્ઞાન (વિરોધ બાધ) અને દર્શન (સામાન્ય બાધ). તેમનો ધાત કરનાર જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મો.’ — દીક્ષ. કર્મોના આઠ પ્રકાર છે : જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય, વેદનીય, આયુષ, નામ અને ગોત્ર (જુઓ અધ્ય. ૩૩ પા. ૨૨૬ ઇ. ૨૩ આતમાં). તેમાંનાં પહેલાં ચાર ધાતી કર્મ કહેવાય છે. કારણ કે તે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ધાત કરે છે. બાકીનાં અધાતિક છે.

તેનાથી છવ અતીત અને વર્તમાન દોષો ધોઈ નાખી શકે છે; અને પછી બાર દૂર થવાથી મુખે વિચરતા મનુરની પેઠે સ્વસ્થ હૃદયે પ્રગટત ધ્યાનયુક્ત થઈ શકે છે.

૧૩મો ગુણ તે ‘પ્રત્યાખ્યાન’ અર્થાત્ (દર્શન) ત્યાગવાનો નિયમ. તેનાથી છવ કર્મબંધનનાં દ્વારો (પાપપ્રવૃત્તિઓ) બંધ કરી શકે છે, તથા ઇચ્છાનિરોધ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમ કરનારો છવ સર્વ પદાર્થોમાંથી નૃપ્ત્યા નિવૃત્ત કરી, આજ્ઞાંતર સંતાપરહિત થઈ વિચરે છે.

૧૪મો ગુણ તે ‘સ્તવસ્તુતિમંગળ.’^૧ સ્તવન અને સ્તુતિથી છવ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રશી સદ્ધર્મ^૨ પ્રાપ્ત કરે છે; તથા પછી એવી આરાધના કરી શકે છે કે, જેથી તે સંસારનો અંત લાવી મુક્ત થાય છે કે ઉચ્ચ દેવગતિ^૩ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૫મો ગુણ તે ‘કાલપ્રતિક્ષેપના’ અર્થાત્ કાલનું નિરીક્ષણ: યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામ કરવા કાલની, જાગૃતમાં સાવધાની. તેનાથી છવ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર કર્મનો નાશ કરી શકે છે.

૧૬મો ગુણ તે ‘પ્રાયશ્ચિત્તકરણ’. તેનાથી છવ પાપકર્મ ધોઈ નાખી, દોષરહિત થઈ શકે છે. યોગ્ય રીતે

૧. ‘શકસ્તવ’ વગેરેનો પાઠ તે સ્તવમંગળ; અને ‘નમોત્યુણ’ વગેરે સ્તુતિનું આજ્ઞામાં આજ્ઞા આઠ વાર, અને વધારેમાં વધારે ૧૦૮ વાર રટન કરવું તે સ્તુતિમંગળ.

૨. મૂળ, ‘જાધિ’. ‘જૈનધર્મ’ — ટીકા.

૩. મૂળ, ‘કલ્પવિમાનોત્પત્તિકા’. કલ્પ અને વિમાન વગેરે માટે જુઓ અધ્ય. ૩૬, શ્લો ૨૦૬-૧૭, પા. ૨૬૨.

પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારો જીવ માર્ગ અને માર્ગનું ફળ તથા આચાર અને આચારનું ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૧૭ મો ગુણ તે 'ક્ષમાપના' અથવા અપરાધની ક્ષમા માગવી તે. તેનાથી જીવ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. પછી તે રાગદ્વેષ-રહિત થઈ, નિર્ભય બની શકે છે.

૧૮ મો ગુણ તે 'સ્વાધ્યાય.' તેનાથી જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં કર્મ નાશ પામે છે. તેના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે :

વાચના (ગુરુ પાસેથી સૂત્રપાઠ શ્રેણી તે); પ્રતિપૃચ્છના (ગુરુને શંકા પૂછવી તે); પરિવર્તના (સૂત્રપાઠનું વારંવાર પરાવર્તન); અનુપ્રેક્ષા (સૂત્રનું ચિંતન-મનન); અને ધર્મકથા.

૧૯. વાચનાથી જીવ બંધાયેલાં કર્મ બંધેરી નાખવારૂપી નિર્જરા પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તથા સાત્ત્વનો નિરાદર ન કરી, તીર્થ કરના ધર્મને અવલંબી તથા કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી, મહાપર્યાવસાન અર્થાત્ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૦. પ્રતિપૃચ્છનાથી જીવ સૂત્ર અને અર્થના સંશય દૂર કરી શકે છે તથા સંદેહ અને મોહ પેદા કરનાર કર્મોનો નાશ કરી શકે છે.

૨૧. પરાવર્તનથી તે બૂલી ગયેલું યાદ ધારી શકે છે, તથા નવું યાદ કરી શકે છે.^૩

૧. સમ્યક્ત્વ - દર્શન એ માર્ગ, અને તેનું ફળ એટલે જ્ઞાન. - ટીકા.

૨. મૂળ, 'ભાવનાવિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.'

૩. મૂળ, 'વ્યંજનલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.'

૨૨. અનુપ્રેક્ષાથી જીવ આયુષક્રમ સિવાયનાં^૧ બાકીનાં (સાત પ્રકારનાં) કર્મોનું ધન બંધન સિધ્ધિ કરી નાખે છે; તેમના તીવ્ર પ્રભાવને મંદ કરી નાખે છે; તથા તેમના પરિભ્રમણને પણ અટક કરી નાખે છે.^૨ વળી તે (નવું) આયુષકર્મ પણ બાંધે કે ન બાંધે : બાંધે તો અશુભ ન જ બાંધે; તે ભવે મુક્ત થવાનો હોય તો ન જ બાંધે; શરીર વગેરેને દુઃખહેતુ થઈ પડનાર 'અસાંતાવેદનીય' કર્મ કરી બાંધે જ નહિ; તથા આ અનાદિ, અનંત, લાંબે કાળે ઓળંગી શકાય એવા તથા ચાર ગતિઓવાળાં સંસારરૂપી અરણ્યને શીઘ્ર પાર કરી જાય.

૨૩. ધર્મકથાથી જીવ ભગવાનના સિદ્ધાંતોને પ્રકાશિત^૪ કરે છે; અને તેમ કરી, શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે.

૨૪મો ગુણ તે 'શ્રુતારાધના' અથવા સિદ્ધાંતનું સેવન. સિદ્ધાંતની (શાસ્ત્રની) સેવનાથી જીવ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે અને રાગદ્વેષજનિત ક્લેશોભાંથી મુક્ત થાય છે.

૨૫મો ગુણ તે 'એકાગ્રમનસંનિવેશના' — અથવા એક હ્યેય વસ્તુમાં ચિત્તની સ્થાપના. તેનાથી જીવ ચિત્ત-નિરોધ કરી શકે છે.

૧. આયુષકર્મ બાંધ કરવાનું કારણ એ કે, કોઈ પણ ભવમાં આયુષકર્મ તો એક જ વાર બંધાય છે; અને તે પણ જીવિતનો ત્રીજો ભાગ કે તેનો પાંચ ત્રીજો ભાગ (૪૦) બાકી રહે ત્યારે. આ નિયમ અનુસાર ન બંધાય, નો અંતમાં આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે અવશ્ય બંધાય જ.

૨. જુઓ અધ્ય૦ ૩૩ ની સરજ્ઞાતમાં, પા. ૨૨૬.

૩. દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ (પશુપંજી ૪૦), નારકી — એ ચાર..

૪. મૂળ, 'પ્રવચનની પ્રભાવના કરે છે.'

૨૬મો ગુણ તે 'સંયમ'. તેનાથી જીવ પાપનો નિરોધ કરી શકે છે.

૨૭મો ગુણ તે 'તપ'. તેનાથી જીવ વ્યવદાન — એટલે કે પૂર્વે બાંધેલાં કર્મનું દૂરીકરણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૨૮મો ગુણ તે 'વ્યવદાન'. તેનાથી જીવ સર્વ પ્રકારની ક્રિયાની ઉચ્છિન્નતાથી શુદ્ધધ્યાનની ચોથી પાપરી^૧ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને સિદ્ધ, ભુદ્ધ, મુક્ત તથા પરિનિર્વૃત્ત બની, સર્વ દુઃખોનો અંત લાવે છે.

૨૯મો ગુણ તે 'સુખશાતન' અથવા સુખની રૂપહાનું નિવારણ. તેનાથી જીવ વિષયસુખોમાં અનુસુકતા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ કર્યા પછી જ તે સાચી અનુકંપા, અભિમાન-રહિતતા, તથા શોકરહિતતા પ્રાપ્ત કરે છે અને ચારિત્ર-મોહનીય કર્મોનો^૨ નાશ કરે છે.

૩૦મો ગુણ તે 'અપ્રતિબદ્ધતા' અર્થાત્ નીરાગતા. તેનાથી જીવ નિઃસંગતા પ્રાપ્ત કરે છે અને નિઃસંગતાથી રાગાદિરહિત^૩ તથા દૃઢમનરક ચર્ધ, દિવમે મા - રાત્રે સતત બાહ્ય સંગ તથા, અપ્રતિબદ્ધપણે વિહરે છે.

૩૧મો ગુણ તે 'વિવિક્તશય્યાસનમેવના' અર્થાત્ સ્ત્રી-પશુ-નપુંસક વગેરેથી રહિત શયન-આસન-મુકામ વગેરે સેવવાં તે. તેનાથી જીવ ચારિત્રની રક્ષા કરી શકે છે. ચારિત્રની

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતિ દિષ્ટાન્ત નં. ૨, પા. ૧૬

૨. જુઓ પા. ૪૬, દિ. ૩

૩. મૂળ, 'અક'.

રક્ષા કરનારો જીવ, પુણ્યકારક અને ઉત્તેજક વસ્તુઓથી રહિત આહાર કરનારો, દૃઢચારિત્ર, માત્ર સંયમમાં જ રત તથા મોક્ષની ભાવનાવાળો બની, આ પ્રકારનાં 'કર્મોપ ગાંડ' છેદી નાખે છે.

૩૨મો ગુણ તે 'વિનિવર્તના' અર્થાત્ વિપયો તરફથી આત્માનું પરાઙ્મુખ થવું તે. તેનાથી જીવ પાપકર્મો ન કરવા માટે પ્રયત્નવાન થાય છે અને બાંધેલાં કર્મો દૂર કરી, આ ચાર ગતિવાળા બવારણને તરી બાય છે.

૩૩મો ગુણ તે 'સંબોગપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત્ મંડળીમાં ખેસી ન જમતાં, જુદા જમવું તે. તેનાથી જીવ આલ્સંબના દૂર કરી, નિગલંબ બની શકે છે. નિરાલંબ મનુષ્યની જ પ્રવૃત્તિ મોક્ષરૂપી એક જ પ્રયોજનવાળી બની શકે છે. તેવો મનુષ્ય પોતાને મળે તેટલાથી જ સંતોષ પામે છે; પારકાને મળેલાનો સ્વાદ નથી કરતો; (તે મને આપશે? એવો) વિકલ્પ નથી કરતો; અભિલાષા નથી કરતો; તથા યાચના નથી કરતો; પરંતુ અલગ ઉતારો શોધી વિહરે છે.

૩૪મો ગુણ તે 'ઉપધિપ્રત્યાખ્યાન' અર્થાત્ સર્વ સાધનસામગ્રીનો ત્યાગ^૧. તેનાથી જીવ સ્વાધ્યાયાદિમાં નિર્વિઘ્નતા પામે છે; કાંક્ષારહિત બને છે તથા કાંઈ સાધન ન મળે, તો ક્લેશ નથી પામતો.

૧. 'રત્નેયણ્, મૂમતી, પાત્ર વગેરે સાધુજીવનમાં ખાસ આવરણક વસ્તુઓ સિવાયની'—એવું ટીકાકાર સૂચવે છે; તેમજ ૩૫મા ગુણ 'આહારત્યાગ'ની બાબતમાં પણ, માત્ર 'સંદોષ આહારનો ત્યાગ' એમ સૂચવે છે.

૩૫મો ગુણ તે આહારપ્રત્યાખ્યાન — અર્થાત્ આહારનો ત્યાગ. તેનાથી જીવની જીવિતેચ્છા દૂર થઈ જાય છે; અને આહાર ન મળવાથી તેને ક્ષેષ થતો નથી.

૩૬મો ગુણ તે ‘કપાયપ્રત્યાખ્યાન’ અર્થાત્ ક્રોધ, માન, માયા અને સોબનો ત્યાગ. તેનાથી જીવ વીતરાગભાવને પામે છે; તથા મુખદુઃખમાં સમભાવી થાય છે.

૩૭મો ગુણ તે ‘યોગપ્રત્યાખ્યાન’ અર્થાત્ મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ. તેનાથી જીવ અક્રિય થાય છે. નવું કર્મ ગાંધિતો નથી અને જૂનું ખર્ખેરી નાંખે છે.

૩૮મો ગુણ તે ‘શરીરપ્રત્યાખ્યાન’ અર્થાત્ શરીરનો ત્યાગ. તેનાથી જીવ સિદ્ધિના ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે, તથા શોકના ટોચભાગે જઈ પહોંચી^૧ (મેદા પામી), પરમ મુખી થાય છે.

૩૯મો ગુણ તે ‘સાહાયપ્રત્યાખ્યાન’ અર્થાત્ સાથીઓનો ત્યાગ. તેનાથી જીવ એકલાપણું પ્રાપ્ત કરે છે અને એકાગ્રપણાનો અભ્યાસ કરી, થોડું ભોલનારો, થોડા મધડાવાળો, થોડા ક્રોધવાળો, અધિક સંયમવાળો, અધિક સંવરવાળો^૨ અને અધિક મમાધિવાળો બને છે.

૪૦મો ગુણ તે ‘બક્તપ્રત્યાખ્યાન’ અર્થાત્ આહાર-ત્યાગ. તેનાથી જીવ હજારો જન્મ અટકાવે છે.

૪૧મો ગુણ તે ‘સદ્ભાવપ્રત્યાખ્યાન’ અર્થાત્ એવા પ્રકારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કે જેથી ફરી કદી કરવો ન પડે.

૧. જુઓ પા. ૧૩૮, નોંધ ૧.

૨. જુઓ પા. ૪૬, ટિ. ૩.

એવી અનુત્તમ ત્યાગી દશા ‘શૈલેશી’ (એટલે કે મેરુ પર્વત જેવી નિશ્ચલ, ચૌદમા ગુણધ્યાનની દશા)^૧ કહેવાય છે. તે દશામાં વર્તવાથી જીવ શુક્લધ્યાનની ચરમ સ્થિતિને^૨ પ્રાપ્ત થઈ, (કેવળજ્ઞાન યથા બાદ બાકી રહેતાં વેદનીય, આયુષ, નામ અને ગોત્ર એ) ચાર કર્મો^૩ નષ્ટ કરી, સિદ્ધ, ભુદ્ધ, મુક્ત અને પરિનિર્વૃત્ત થાય છે તથા સર્વ દુઃખોનો અંત લાવે છે.

૪૨મો ગુણ તે ‘પ્રતિરૂપતા’^૪ અર્થાત્ સાધુસંઘની આચારમર્યાદાઓને વેશ વગેરે બાબતોમાં અનુસરવું તે. તેનાથી (અન્ય જગજગ ન રહેવાને લીધે) દલકાપણું— નિરાંત પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુનાં પ્રશસ્ત ચિહ્નો ધારણ કરતો હોવાથી તેવો જીવ અપ્રમત્ત રહે છે; તેનાં શ્રદ્ધારુચિ નિર્ભળ થાય છે; તે સદ્ભવવાન અને સદાચારયુક્ત^૫ થાય છે; સર્વ જૂત-પ્રાણીઓમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે છે; તેની પાસે થોડી ચીજો હોવાથી તેને તપાસ (પ્રતિજ્ઞેષના) પણ થોડી કરવી પડે છે;^૬ વળી તે નિર્તેદ્રિય થાય છે અને વિપુલ તપ અને સદાચરણવાળો થાય છે.

૧. જુઓ પા. ૧૭૩ (૧૪).

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૧૯૪.

૩. મૂળમાં, ‘ચાર દેવકીકર્મણો’ છે. કેવળજ્ઞાન યથા બાદ પણ એ ચાર કર્મો બાકી રહે છે. તેમનો નાશ શરીરના નાશ સાથે જ થાય છે. તેઓ આત્માની વિશુદ્ધિનો ધાત ન કરતાં. હોવાથી અધાતી કર્મો કહેવાય છે. જુઓ પા. ૧૭૮, નોં. ૪.

૪. મૂળ, ‘સમિતિયુક્ત’. જુઓ પા. ૪૬, ટિ. ૩.

૫. જુઓ અધ્ય. ૨૬, પા. ૧૫૨.

૪૩મો ગુણ તે 'વૈયાટ્ય' અથવા (સાધુ વગેરેની) સેવા-શુશ્રૂષા. તેનાથી જીવ તીર્થ કર ચવાનું કર્મ^૧ પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૪મો ગુણ તે સર્વગુણસંપન્નતા.^૨ તેનાથી જીવને અપુનરાવૃત્તિ અર્થાત્ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તેને શારીરિક કે માનસિક દુઃખો ભોગવવાં પડતાં નથી.

૪૫મો ગુણ તે 'વીતરાગતા' અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિતતા. તેનાથી જીવ સ્નેહના બધો તેમજ તૃષ્ણાના બધો છેદી શકે છે; અને મનઃકમ્પતા કે ન ગમતા સખ્દ, રૂપસ, રસ, રૂપ અને ગંધરૂપી વિષયોમાં વિરક્ત થાય છે.

૪૬મો ગુણ તે 'ક્ષાંતિ.' તેનાથી જીવ પરિપક્વ અર્થાત્ મુક્તેલીઓ છતી શકે છે.

૪૭મો ગુણ તે 'મુક્તિ' અથવા નિર્લોભતા. તેનાથી જીવ નિષ્કિંચનતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પછી અર્થક્ષોભી મનુષ્યો તેની વાંછા કરતાં નથી.

૪૮મો ગુણ તે 'આર્જવ' અથવા સરળતા. તેનાથી જીવ મન. વચન અને કાયાની એકતા—વિશુદ્ધિ—પ્રાપ્ત કરે છે, કોઈને છેતરતો નથી અને ધર્મનો આરાધક થાય છે.

૪૯મો ગુણ તે 'મૃદુતા' અથવા અમાનીપણું. તેનાથી જીવ અહંકારરહિત થાય છે; નમ્ર^૩ થાય છે અને જાતિ,

૧. મૂળ, 'તીર્થ' કર નામકર્મ.' જે કર્મથી વિશિષ્ટ ગતિ, ભતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય, તે 'નામકર્મ' કહેવાય છે. જુઓ પા. ૨૨૮ (૬).

૨. 'જ્ઞાન, દર્શન. ચારિત્ર એ ત્રણે ગુણો.'—દીક્ષા.

૩. મૂળ, 'મૃદુમાર્જવસંપન્ન.' પ્રસંગે નથી જણું તે મૃદુતા; દર્શન કામળપણું તે માર્જવ.—દીક્ષા.

કુળ, બળ, રૂપ, તપ, શ્રુત, લાભ અને ઐશ્વર્ય એ આઠ મહસ્થાનો દૂર કરી શકે છે.

૫૦મો ગુણ તે 'ભાવસત્ય' અર્થાત્ અંતરની સચ્ચાર્ધ. તેનાથી જીવ અંતઃકરણશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેવો જીવ પછી જ્ઞાની પુરુષ ઉપદેશેલા ધર્મની આરાધના માટે પ્રયત્નવાન થાય છે અને એમ કરી પારલૌકિક^૧ ધર્મની આરાધના કરે છે.

૫૧મો ગુણ તે 'કરણસત્ય' અર્થાત્ આચારની સચ્ચાર્ધ. તેનાથી જીવ ક્રિયાસામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જેવું જોતો છે તેવું કરે છે.

૫૨મો ગુણ તે 'યોગસત્ય', અર્થાત્ મન, વાણી અને કાયાની સચ્ચાર્ધ. તેનાથી જીવ મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓને નિર્દોષ કરે છે.

૫૩મો ગુણ તે 'મનોગુપ્તતા' અર્થાત્ મનને અશુભ પદાર્થોમાંથી રક્ષવું તે. તેનાથી જીવ એકાગ્રચિત્તતા પ્રાપ્ત કરી, સંયમ આચરી શકે છે.

૫૪મો ગુણ તે 'વયોગુપ્તતા' અર્થાત્ વાણીને અશુભ પદાર્થોમાંથી રક્ષવી તે. તેનાથી જીવ નિર્વિકારીપણું પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૫૫મો ગુણ તે 'કાયગુપ્તતા' અર્થાત્ કાયાને અશુભ વ્યાપારમાંથી રક્ષવી તે. તેનાથી જીવ આત્મામાં પાપકર્મ દાખલ થતું અટકાવી શકે છે.

૧. પરલોક સુધારનારા ધર્મની. 'જોકે દીકાકાર એવો અર્થ કરે છે કે, 'સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરી પરલોકમાં પણ ધર્મની આરાધના કરે છે.'

૨. પ્રતિલેખના વગેરે વિધિપૂર્વક કરવાં તે—દીક્ષ.

૫૬મો ગુણ તે ‘મનઃસમાધારણ’ અર્થાત્ ‘મનને (સિદ્ધાંતમાં જણાવેલે) શુભ સ્થાને સ્થિરતાપૂર્વક સ્થાપવું તે. તેનાથી જીવ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી, જ્ઞાનનો વિકાસ સાધી તથા શ્રદ્ધાની વિશુદ્ધિ સંપાદન કરી, મિથ્યાત્વનું^૧ નિવારણ કરે છે.

૫૭મો ગુણ તે ‘વચ્ચસમાધારણ’ અર્થાત્ વાણીને (સ્વાધ્યાયાદિ) શુભ કાર્યમાં સ્થાપન કરવી તે. તેનાથી જીવ શ્રદ્ધા-રુચિ (દર્શન)નો વિકાસ સાધી શકે છે. તેથી તેને સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિ સુલભ થાય છે અને. તેમાં પ્રતિબંધક વસ્તુઓ દૂર થાય છે.

૫૮મો ગુણ તે ‘કાયસમાધારણ’ અર્થાત્ કાયાને (સંયમરૂપી) શુભ માર્ગમાં સ્થાપવી તે. તેનાથી જીવ ચારિત્રનો વિકાસ સાધી તેની સંપૂર્ણતા^૨ પ્રાપ્ત કરે છે; અને પછી આયુષ્ય^૩ પૂરું થતાં સિદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે.

૫૯મો ગુણ તે ‘જ્ઞાનસંપન્નતા’ અર્થાત્ શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં વિશારદતા. તેનાથી જીવને જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું જ્ઞાન^૪ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે જીવ દોરાવાળી સોયની પેઠે સંસારરૂપી અરણ્યમાં જોવાઈ જતો નથી; પરંતુ જ્ઞાન,

૧. જુઓ પા. ૧૭, નોં. ૧.

૨. મૂળમાં, ‘યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે’ એમ છે.

જુઓ પા. ૧૬૮.

૩. ‘ચાર કેવલીકર્મશો.’ જુઓ પા. ૧૮૬, નોં. ૩.

૪. જુઓ. અ. ૨૮, પા. ૧૬૨.

વિનય, તપ અને ચારિત્ર ભક્તે પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી, સ્વસિદ્ધાંત અને પરસિદ્ધાંતમાં કુશળ બની, (વાદમાં) અન્યેય^૧ બને છે.

૬૦મો ગુણ તે ‘દર્શનસંપન્નતા’ અર્થાત્ તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા-સમ્યક્ શ્રદ્ધા. તેનાથી જીવ ભવના હેતુરૂપ મિથ્યાત્વનું છેદન કરે છે અને સત્યના પ્રકાશનું નિવારણ ન કરી, ઉત્તમ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર બેડે આત્માને યોગે છે તથા આત્માને ભક્તે પ્રકારે આત્મા વડે વાસિત^૨ કરનો વિહરે છે.

૬૧મો ગુણ તે ‘ચારિત્રસંપન્નતા’ અર્થાત્ યથાગ્ન્યાત-ચારિત્ર^૩ પ્રાપ્ત કરવું તે. તેમ કરનારો જીવ (૧૪મા ગુણસ્થાનરૂપી) શૈલેશીભાવ અર્થાત્ મેરુપર્વત જેવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય પૂરું થતાં સિદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે.

૬૨મો ગુણ તે ‘શ્રોત્રેન્દ્રિયનિમ્મલ.’ તેનાથી જીવ મનને ગમતા કે ન ગમતા શબ્દોમાં રાગદ્વેષનો નિરોધ કરી શકે છે અને તેના રાગદ્વેષથી બંધાતું કર્મ અટકાવી, પૂર્વે બાંધેલું ખંખેરી નાખે છે.

૬૩. ૬૪. ૬૫. ૬૬. તે જ પ્રમાણે ચક્ષુ, શ્રાવણ, જિહ્વા અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયોના નિમ્મલનું સમજવું. (માત્ર તેમના વિષયો અનુક્રમે રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ સમજવા.)

૧. ‘અસંવાતનીય’ પાઠ પ્રમાણે. ‘સંવાતનીય’ પાઠ લઈ ‘પરિતોમાં મિલ્લનીય-ગણનીય,’ એવો અર્થ પણ લેવાય છે.

૨. મૂળ, ‘ભાવિત.’ ગુણમુક્ત કરતો અથવા ચિત્તનં કરતો એવો અર્થ થાય.

૩. જુઓ પા. ૧૬૮.

૬૭મો ગુણ તે ‘ક્રોધવિજય.’ તેનાથી જીવ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે; અને ક્રોધના હેતુભૂત નવું કર્મ ન બાંધી, પૂર્વે બાંધેલું ખંખેરી નાખે છે.

૬૮. ૬૯. ૭૦. તે જ પ્રમાણે ‘માનવિજય’થી માર્દવ, ‘માયાવિજય’થી ઋણુભાવ—સરળતા, અને ‘લોભવિજય’થી સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે દરેકના હેતુભૂત નવું કર્મ ન બાંધાતાં, પૂર્વે બાંધેલું ખંખેરી નાખાય છે.

૭૧મો ગુણ તે ‘ત્રિવ્ય-દેવ-મિથ્યાદર્શન વિજય’ — અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ, અને મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વનો વિજય. તેનાથી જીવ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરવા પ્રયત્નશીલ થઈ, આઠ પ્રકારના કર્મની ગાંઠ તોડવા તત્પર થાય છે. તે આ પ્રમાણે : પ્રથમ તો ૨૮ પ્રકારના મોહનીય કર્મનો^૧ ક્ષય કરે છે; પછી પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો^૨, નવ પ્રકારના દર્શનાવરણીય કર્મનો^૩ અને પાંચ પ્રકારના આંતરાયકર્મનો.^૪ તેમાં પણ, મોહનીય કર્મ પ્રથમ ક્ષીણ થતાં, આંતર્મુહૂર્ત બાદ બાકીનાં ત્રણ સાથે ક્ષય પામે છે. ત્યાર બાદ, તેને અનંત, શ્રેષ્ઠ, સંપૂર્ણ, નિરાવરણ, સ્પષ્ટ, વિશુદ્ધ, અને લોક તથા અલોકનું પ્રકાશક એવું ઉત્તમ કેવલજ્ઞાનદર્શન^૫ પ્રાપ્ત થાય છે; પછી ત્યાં સુધી

૧. જુઓ પા. ૪૬, ટિ. નં. ૨.

૨. જુઓ અધ્ય. ૩૩ (૧), પા. ૨૨૬.

૩. જુઓ અધ્ય. ૩૩ (૨), પા. ૨૨૭.

૪. જુઓ અધ્ય. ૩૩ (૮), પા. ૨૨૬.

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૬, પા. ૧૯૭.

તે સયોગ દશામાં એટલે કે મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારો મુક્ત (૧૮મા ગુણધ્યાનમાં) હોય છે, ત્યાં સુધી, તેને (નિર્દોષ છતાં પાંપણના હાલવા ચાલવા જેવી ક્રિયાઓને કારણે) જે કર્મબંધન થાય છે, તે મુખકારી સ્પર્શવાળું હોય છે; માત્ર બે ક્ષણ ટકે છે; પહેલી ક્ષણ^૧ અંધાય છે, બીજી ક્ષણે અનુભવાઈ જાય છે અને ત્રીજી ક્ષણે નાશ પામી જાય છે.^૨ પછી તેટલા પૂરનો તે અકર્મ બની જાય છે.

૭૨મો ગુણ તે શૈલેશીપણું. (તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે. ઉપર ૭૧મા ગુણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી, મુહૂર્ત કરતાં પણ ઓછું આયુષ્ય બાકી રહે, સારે તે ભિક્ષુ મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારોનો નિરોધ કરી, જેમાં માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ શરીરક્રિયાઓ બાકી રહેલી હોય છે, અને જેમાંથી પતન થવાનો પણ સંભવ નથી, એવી શુક્લધ્યાનની ત્રીજી પામરીએ^૩ સ્થિત થાય છે. પ્રથમ તો તે મનોવ્યાપારને રોકે છે; પછી વાણીવ્યાપારને રોકે છે; પછી કાય-વ્યાપારને રોકે છે; પછી શ્વાસપ્રશ્વાસને રોકે છે; પછી અધઉન્નત એટલા પાંચ હસ્ત અક્ષરો બોલતાં જેટલો વખત થાય, તેટલા વખતમાં તે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ એવી મન, વાણી કે કાયાની કોઈ પણ ક્રિયા વિનાની તથા જે સ્થિતિમાંથી પછી પાછા

૧. મૂળ, 'સમય': કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય અંશ.

૨. મૂળમાં તે કર્મ માટે 'ઈર્વાપાયિક' શબ્દ છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩, પા. ૧૬૫.

૩. તેથી તે 'સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ' હોવાય છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્ નં. ૨, પા. ૧૬૪.

ફરવાપણું નથી એવી શુદ્ધધ્યાનની ચોથી પાયરીએ^૧ સ્થિત થાય છે. અને ત્યાં સ્થિત થતાંની સાથે જ વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર આકી રહેલા કર્મોશોનો^૨ નાશ કરી નાખે છે.

૭૩મો ગુણ તે 'અકર્મતા.' ઉપર પ્રમાણે ચાર કર્મોનો ક્ષય થયા પછી ઔદારિક, કાર્મણ્ય અને (અને તૈજસ એ ત્રણે) શરીરોનો^૩ સર્વ પ્રકારે પરિત્યાગ કરી, તે જીવ સીધી લીટીમાં, પોતાના અવગાહ^૪ માટે જોટલા આકાશપ્રદેશોને અડવા પડે, તે સિવાય બીજા પ્રદેશોને ન અડતો, ઉપ્સ^૫ ગતિથી, એક સમયમાં જ, વાંકાચૂંકો ગયા વિના^૬ તે (મેક્ષ) સ્થાને જાય છે અને જ્ઞાનરૂપી લક્ષણવાળો યદ્ધિ^૭ સિદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે.

૧. તેથી તે 'સમુચ્છિન્નક્રિયા-અનિવૃત્તિ' કહેવાય છે.

૨. જુઓ પા. ૧૮૬, નોં. ૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪, પા. ૧૯૬.

૪. જીવનો અવગાહ (ફિલાવ) તેના શરીર જોટલો હોય છે; માત્ર આણુ કે માત્ર વિશુ નથી હોતો. દીવાના પ્રકાશની પેટ, પ્રાપ્ત થયેલા શરીરના અવગાહ અનુસાર તેમાં વધઘટ થાય છે. જેલ્લા શરીરનો પોલાણનો ભાગ બાદ કરતાં જે ભાગ જોટલો અવગાહ, દેહત્યાગ પછી જીવનો રહે છે.

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૫, પા. ૧૯૬.

૬. મૂળમાં 'સાકાર-ઉપયોગયુક્ત બની' એમ છે. ઉપયોગ એટલે બોધરૂપ વ્યાપાર. એ જીવનું લક્ષણ છે. સાકાર ઉપયોગ એટલે જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે તે; અને જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણે તે નિરાકાર-ઉપયોગ. સાકારને 'જ્ઞાન' અને નિરાકારને 'દર્શન' પણ કહે છે.

આ પ્રકારે આ અધ્યયનનો વિષય શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશ્યો છે તથા પ્રકાશિત કર્યો છે.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. ક્રોધાદિ ચાર કપાયોની તીવ્રતાના ચાર પ્રકાર બતાવાય છે. જે ક્રોધાદિ એટલા બધા તીવ્ર હોય, જેથી જીવને અનંતકાળ સંસારમાં બંધકર્ણું પડે તે ‘અનંતાનુબંધી’ કહેવાય છે. જે ક્રોધાદિ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) નો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય, તે ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ કહેવાય છે. જે ક્રોધાદિ અમુક અંશે વિરતિ થવા દે, માત્ર સર્વવિરતિ ન થવા દે, તે ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ કહેવાય છે. અને જે ક્રોધાદિની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ, પણ તેમાં રખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય છે, તે ‘સંજવલન’ કહેવાય છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. ધ્યાનના ચાર પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે. ૧. આર્તધ્યાન : એટલે કે અપ્રિયની પ્રાપ્તિથી કે પ્રિયની અપ્રાપ્તિ વગેરેથી થતી ચિંતાનું સાતત્ય. ૨. રોદ્રધ્યાન : હિંસા, અસત્ય, ચારી અને વિષયરક્ષણ માટે સતત ચિંતા. ૩. ધર્મધ્યાન : ભગવાનની આજ્ઞા શી છે, હોયનું સ્વરૂપ શું છે અને તેમાંથી કેમ છુટાય, વગેરે વિચારોમાં મનોયોગ. ૪. શુદ્ધધ્યાન : તેનો અર્થ એવો પણ કરવામાં આવે છે કે ‘શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું’ ધ્યાન-ચિંતન’. તે જ મા ગુણરચનાથી આગળ હોય છે. તેના ચાર ભેદ છે. તેમાંના પહેલા બે, અગિયારમા-બારમા ગુણરચાને પહોંચેલા અને ‘પૂર્વ’ નામનાં હ્રસ્વ યર્ષ ગયેલાં મનાતાં સાસ્ત્રો જાણનારને જ સંભવી શકે છે. ‘પૂર્વ’ ન જાણનારને તે ગુણરચાને ધર્મધ્યાન જ સંભવે છે. છેલ્લા બે પ્રકારો તેરમા-ચૌદમા ગુણરચાને કેવળજ્ઞાનીને સંભવે છે.

સાક્ષજ્ઞાનને આધારે (વિતર્ક), આત્માદિ દ્રવ્યોનું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ, મૂર્તત્વ-અમૂર્તત્વ, ગુણ-પર્યાય, સ્વભાવ વિભાવ વગેરે દૃષ્ટિએ ભેદપ્રધાન (પૃથક્ત્વ) ચિંતન કરે; અને શ્રુતજ્ઞાનને જ આવશ્યંતી, એક અર્થ ઉપરથી બીજા અર્થ ઉપર, એક શબ્દ ઉપરથી બીજા શબ્દ ઉપર, શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર, એક યોગ (વ્યાપાર) ઉપરથી બીજા યોગ ઉપર સંક્રમ-સંચાર (વિચાર) કરે, તો તે શુક્લધ્યાનની પ્રથમ પાયરી 'પૃથક્ત્વ-વિતર્ક-સંવિચાર' થઈ. તે ૮ થી ૧૧ ગુણરચાનો વચ્ચે હોય છે.

બીજી પાયરીમાં, શ્રુતજ્ઞાનને આધારે એકત્વ-અભેદ-પ્રધાન ચિંતન હોય છે; તેમજ અર્થ, શબ્દ કે યોગનું પરિવર્તન નથી હોતું. તે 'એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર' કહેવાય છે. તે ૧૨મા ગુણ-રચાનમાં સંભવે છે.

ત્રીજી પાયરીમાં, અસ્થિરપણે ભટકતું મન ધ્યાન વડે એક વિષય ઉપર સ્થિર થતાં છેવટે તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. પરિણામે જ્ઞાનનાં બધાં આવશ્યો વિવિધ પાત્રી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે, વગેરે વિચિત્રતા તથા ચોથી પાયરીનું પણ મૂળમાં ૭રમા ગુણમાં વર્ણન છે ત્યાં જોઈ લેવું. વધુ વિચિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગસાક્ષ' પા. ૧૨૬. ચાર ધ્યાનોની ગુણરચાનો દીઠ બહેંચણી આ પ્રમાણે છે : પહેલાં ત્રણ ગુણરચાનમાં આર્ત અને રોદ્ર; ચોથા અને પાંચમામાં આર્ત, રોદ્ર અને ધર્મ; છઠ્ઠામાં આર્ત અને ધર્મ; સાતમામાં ધર્મ; આઠથી બાર સુધીમાં ધર્મ અને શુક્લ; તથા ૧૩ અને ૧૪ માં માત્ર શુક્લ.

ટિપ્પણ નં. ૩. કર્મના બે ભેદ છે : સાંપ્રત્યિક અને ઈર્ષાપય. ૧. સાંપ્રત્યિક : એટલે જે કર્મ આત્માનો સંપ્રત્ય-પરાભવ કરે છે તે. જેમ બીના ચામડા ઉપર પડેલી રજ તેના ઉપર ચોટી જાય છે, તેમ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ખેંચાયેલું કર્મ આત્મામાં ક્રોધ, લોભ આદિ ક્ષાયો હોય તો આત્મા સાથે ચોટી જાય છે. પરંતુ ક્ષાય ન હોવાથી જે કર્મ આત્માની

સાથે 'લાગીને તરત છૂટી જાય છે'—જીંત ઉપર નાખેલા લાકડાનાં ગોળાની જેમ—તે ૨ ઈર્ષાપત્ર કહેવાય છે. સૂત્રકૃતાંગ શ્રુત. ૨. અધ્ય. ૨ માં ૧૩ માં ઈર્ષાપત્રિક ક્રિયાસ્થાનની દીકમાં શ્રીશીલાંકદેવ જણાવે છે કે, કર્મ તો પ્રવૃત્તિ થઈ એટલે બંધાવાનું; પણ તેની સ્થિતિ કપાયને આધીન છે. જો કપાયનો હૃદય ન હોય, તો (કપાયરાહિત સહજ) પ્રવૃત્તિથી બંધાવું કર્મ પહેલે સમયે બંધાઈ સંશ્લેષ પામે છે અને બીજો સમયે તેનો ફલાનુભવ થાય છે. પ્રકૃતિથી તે 'સાતાવેદનીય' (સુખકર) હોય છે; તેનો અનુભવ શુભ હોય છે અને ઉત્તમોત્તમ દેવસુખથી પણ ચડિયાતો હોય છે. પછી ત્રીજો સમયે તે કર્મ નાશ પામી જાય છે.

ટિપ્પણ નં. ૪. જીવનાં શરીર કુલ પાંચ છે. બહાર દેખાતું રથૂલ શરીર તે ઔદારિક શરીર. ખાધેલા આહારાદિને પચાવવામાં અને દીક્ષિમા કારણભૂત બનાવું શરીર તે તૈજસ. જીવે બાંધેલો કર્મસમૂહ તે કાર્મણશરીર. આ ત્રણમાંથી તૈજસ અને કાર્મણ મોક્ષ થતા સુધી કાયમ રહે છે. ક્યારેક નાનું, ક્યારેક મોટું, પાતણું—જાડું, એક—અનેક એવાં વિવિધ રૂપોને—વિક્રિયાને—ધારણ કરી શકે તે વૈકિંચ શરીર. તે જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ એમ બે પ્રકારનું છે. અમુક દેવ વગેરેને તે શરીર જન્મથી પ્રાપ્ત હોય છે; જ્યારે કેટલાંક મનુષ્ય વગેરે તપ વગેરેની શક્તિથી તેવું શરીર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ચૌદ પૂર્વમંથો જાણનાર મુનિથી જ રચી શકાતું આહારક એ પાંચમું શરીર છે. તે મુનિઓને કાંઈ શંકા પડતાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં, રહેલા સર્વજ્ઞ પાસે જવા માટે તેઓ તેને ઉત્પન્ન કરે છે. તે હાથ જોડણું નાનું હોય છે, સુંદર હોય છે, નિર્દોષ હોય છે, તથા કોઈપણ રોગાય તેવું કે કોઈને રોકે તેવું નથી હોતું.

ટિપ્પણ નં. ૫. પૂર્વ શરીર છોડી બીજો સ્થાને જતા જીવોના બે પ્રકાર હોય છે : (૧) રથૂલ તેમ જ સૂક્ષ્મ શરીરને સદાને ગાટે છોડી જતા મુચ્ચમાન જીવો; અને (૨) એક રથૂલ શરીરને છોડી બીજા રથૂલ શરીરને પ્રાપ્ત કરતા સંસારી જીવો.

સુઅમાન છવે મોક્ષના નિયત સ્થાન ઉપર ઝનુમતિથી જ એટલે કે એક પણ વાંક ન લેતાં સરળ રેખામાં જાય છે. પરંતુ, સંસારી છવે જે નવે સ્થાને ઉત્પન્ન થવાના હોય છે, તે સ્થાન ક્યારેક પૂર્વસ્થાનની બિલકુલ સરળ રેખામાં હોય છે અને ક્યારેક વક્રરેખામાં પણ હોય છે. ઝનુમતિને ઇયુમતિ કહે છે અને વક્રમતિને વિગ્રહમતિ કહે છે.

ટિપ્પણ નં. ૧. જ્ઞાન એટલે વિરોધ બોધ; અને દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ. સામાન્ય રીતે આપણને કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પ્રથમ તેનો સામાન્ય બોધ થાય છે; અને પછી વિરોધ બોધ થાય છે. પરંતુ, કેવળજ્ઞાનીને પહેલું જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે એ તેની વિરોધતા છે. તેથી ‘કેવળજ્ઞાનદર્શન’ એવો શબ્દપ્રયોગ સંભવે છે. પરંતુ કેવળજ્ઞાનીને એ બંને હોવા વિશે અને હોય તો ક્રમશઃ હોવા વિશે કે એકસાથે હોવા વિશે પછીના આચાર્યોમાં બહુ મતભેદ છે. સિદ્ધાંતપક્ષે તે જાનેને ક્રમભાવી અને અલગ અલગ માને છે. બીજા પક્ષે જાનેને અલગ માને છે, પણ તેમને સદ્ભાવી — એક સાથે યનારાં — માને છે. કારણ કે, બોધરૂપી સ્વભાવવાળો સાચત આત્મા જ્યારે નિરાવરણ થઈ જાય, ત્યારે તેને એ બંને ઉપયોગો (જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી બોધબ્યાપારો) નિરંતર જ થવા જોઈએ. ત્રીજો પક્ષ એ છે ઉપયોગોનો ભેદ ન માનતાં એકત્ર માને છે, અને દલીલ કરે છે કે, નિરાવરણ કેવલજ્ઞાન થયા પછી, જેમ આવરણદર્યાનાં મતિ વગેરે બીજાં જ્ઞાનો જુદાં નથી માનતા, તેમ કેવળદર્શનાવરણનો કાય થઈ ગયા પછી કેવળદર્શનને કેવળજ્ઞાનથી અલગ માનવું ઠીક નથી. આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ પં. સુખલાલજી અનુવાદિત ‘ઓવા ક્રમંત્રય’ પા. ૪૩.

તપોમાર્ગ

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે : હે આયુષ્યમન (જંજીરસ્વામી)! હિંસા, ગૂંહ, ચોરી, મૈયુન, પરિગ્રહ અને રાત્રીભોજન; ચાલવા બોલવા વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં અસાવધાની; મન-વાણી-કાયાનું અસતપ્રવૃત્તિમાંથી અરક્ષણ; ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ; ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો અભાવ, ગર્વ, દંભવૃત્તિ, ભોગની લાલસા અને મિથ્યાત્વ—એ બધાં આત્મામાં પાપકર્મ દાખલ થવાનાં દારો—આસ્રવો છે. તે બધાંથી રાગદ્વેષયુક્ત બનેશો છવ પાપકર્મ બાંધે છે ! [૨-૩]

જેમ કાંઈ મોટા તળાવને સૂકવી નાખવું હોય, તે પ્રથમ તેમાં નવું પાણી દાખલ થવાના માર્ગો બંધ કરી, અંદરનું પાણી ઉત્તેચીને સૂકવી નાખવું જોઈએ; તેમ સંયમી બિશુએ પણ, પ્રથમ, નવાં પાપકર્મ દાખલ થવાનાં આસ્રવો રૂપી દારો બંધ કરી, પછી કરોડો જન્મથી એકઠા થયેલા કર્મને તપ વડે દૂર કરવું જોઈએ. [૫-૬]

એ તપના બે પ્રકાર છે: બાહ્ય અને આંતર.

(૧) બાહ્ય તપના છ પ્રકાર છે: ૧. અનશન અર્થાત આહારનો ત્યાગ કરવો તે. ૨. બિનોદરિકા અર્થાત બૂખ કરતાં ઓછું ખાવું તે. ૩. ભિક્ષાચર્યા અર્થાત આહાર ઘેરઘેર માગીને મેળવવો તે. ૪. રસપરિત્યાગ અર્થાત ઘી, દૂધ, દારૂ વગેરે વિકારક રસોનો ત્યાગ. ૫. કાયક્રમેશ અર્થાત ટાક-તડકામાં કે વિવિધ આસનાદિ વડે શરીરને કસવું તે. ૬. સંલીનતા^૧ અર્થાત ઇન્દ્રિયાદિને નિયમમાં રાખી એકાંતમાં રહેવું તે. [૭-૮]

૧. અનશન બે પ્રકારનું છે. અ. 'ઇત્વરિક' એટલે કે અદ્યકાલ — નિયતકાલ — માટેનું : એ કાલ પૂરો થયા બાદ બોજનની આકાંક્ષા સાથેનું. અને આ. મરણકાલ^૨ એટલે કે મરણ સુધીનું : શરીર બોજનની આકાંક્ષા વિનાનું.

અ. ઇત્વરિક તપ મનવાંછિત (સ્વર્ગ, મોક્ષ વગેરે) વિવિધ હેતુથી કરવામાં આવે છે. તે 'શ્રેણી'^૩ વગેરે નિયત રચના અનુસાર કરવામાં આવે છે, કે તેવી રચના વિના નિજ શક્તિ અનુસાર કરવામાં આવે છે. [૯-૧૧]

આ. મરણકાલ સુધીનું તપ શારીરિક દલનયદ્વનની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનું છે. જેમાં બિબા થવું, બેસવું, પડખું,

૧. આગળ શ્લોક ૨૮ તથા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૯-૨૦માં તેને માટે 'વિવિક્તરા'યાસન' શબ્દ છે. તત્ત્વાર્થમાં જિજ્ઞાસુઓને બદલે 'વૃત્તિ-પરિસંખ્યાન' - વિવિધ વસ્તુઓની લાલચ ડુંગળવણી ને - એવા શબ્દ છે. બંનેનો અંતર્ગત બાવ એક જ છે.

૨. તેને 'યાવત્કલિક' પણ કહે છે.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૨૦૫

બદલવું વગેરે ચેષ્ટાઓ કરવાની છૂટ હોય, તે સવિચાર; અને જેમાં તેવી છૂટ ન હોય, તે અવિચાર. તે બેને અનુક્રમે, સપરિકર્મ અને અપરિકર્મ^૧ પણ કહે છે.

તે બંને પ્રકારનાં મરણો ગામમાં સ્વીકાર્યા હોય કે ગામ બહાર સ્વીકાર્યા હોય,^૨ તો પણ તે બંનેમાં આહાર-ત્યાગ તો સમાન જ છે. [૧૨-૩]

૨. ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવાડપી ઊનોદરિકા તપ પાંચ પ્રકારનું છે. અ. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ. આ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ. ઇ. કાલની અપેક્ષાએ. ફ. ભાવની અપેક્ષાએ. અને ડ. પર્યાયની અપેક્ષાએ. [૧૪]

અ. જેનો જેટલો આહાર છે,^૩ તેથી ઓછામાં ઓછો એક કોળિયો પણ ઓછો કરે, તો તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઊનોદરિકા તપ થયું કહેવાય.

આ. ગામ, નગર, શેરી, ઘર વગેરે સ્થળોએ^૪ અમુક નિયતપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જ બિંદા માટે ફરવું, એ ક્ષેત્રને

૧. 'વિચાર' એટલે વિચરણ-હાલવું આવવું તે; પરિકર્મ એટલે હાલવું આવવું વગેરે શારીરિક ચેષ્ટાઓ. સવિચારના બ્રહ્મપ્રત્યાખ્યાન અને ઇંબિની (ઇત્વરિત) મરણ એવા બે વિભાગ છે. અવિચારને પાદપોષમમન પણ કહે છે. તે બધાની સમજ માટે જુઓ પા. ૨૫, નં. ૨.

૨. ભૂખમાં નિર્હારી અને અનિર્હારી શબ્દ છે. અંતક્રિયા કરવા શબને અન્ય સ્થળે લઈ જવું પડે એવે સ્થાને મરવું તે નિર્હારી; અને અંતક્રિયા થઈ શકે તેવે સ્થળે જ (બહાર) મરવું તે અનિર્હારી.

૩. પુરુષનો ૩૨ કોળિયા અને સ્ત્રીનો ૨૮.

૪. વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૨, પા. ૨૦૫.

આશરીને બિનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. વળી જુદાં જુદાં ઘરોમાં પેટીનો આકાર યાચ તે પ્રમાણે,^૧ અર્ધી પેટીને આકારે, ગોમૂત્રિકાને આકારે, તીડની પેટે, શંખનાં કુંડાળાંની પેટે કે સીધા જઈને પાછા વળવું^૨—એ પ્રમાણે ભિક્ષા માગવી, એ પણ ક્ષેત્રને આશરીને બિનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. [૧૫-૯]

જ. દિવસના ચાર પ્રહરમાંથી^૩ જે સમય પોતે મુકરર કર્યો હોય, તે સમયમાં જ ભિક્ષા માગવી, તે કાલની અપેક્ષાએ બિનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. અથવા ત્રીજા પ્રહરના કોઈ હિસ્સામાં કે એથા હિસ્સામાં ભિક્ષા માગે, તો પણ તે કાલની અપેક્ષાએ બિનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. [૨૦-૧]

ઈ. સ્ત્રી અથવા પુરુષ; આભરણયુક્ત કે આભરણરહિત; આત્મ-ઔવન વગેરેમાંથી અમુક અવસ્થા કે અમુક વસ્ત્રથી

૧. એક ઘરથી ભિક્ષા શરૂ કરી, ચારસ પૂરા થાય તે દમનાં ઘરોમાં જ ભિક્ષા માગવી તે (પેટી). શરીની બે બાજુનાં ઘરોમાં વારાફરતી ડાબી તરફ તથા જમણી તરફ એક એક ઘર છોડી સળંગ ત્રિકોણીની હાર કરવી તે ગોમૂત્રિકા (બળદ ચાલતાં મૂતરે તો તેવી આકૃતિ થાય); તીડ થોડાં ભેડે, પાછાં ભેડે તેમ વચ્ચે વચ્ચે ધણું ધરો છોડતાં છોડતાં ફરવું તે (પતંગવીથિકા); અને કેન્દ્રમાંથી શંખની પેટે બહાર ગોળ કુંડાળાં કરતા જવું અથવા બહારથી કુંડાળાં કરતા કરતા કેન્દ્રે આવવું, તે શંખકાવર્ત.

૨. મૂળ, 'આચરત્વત્વા.' આ બધામાં બિનોદરપદ્ય એ રીતે કહેવાય કે, આવી આકૃતિએ કરવા જતાં, ભિક્ષાનું ચેત્ર નિયત થઈ, ભિક્ષાનું પ્રમાણ પણ આપોઆપ ઘટે છે.

૩. મૂળ : પૌરુષી. જુઓ પા. ૧૫૬, ટિ. નં. ૧.

યુક્ત; અમુક વિશેષતા કે અમુક વર્ણયુક્ત — એ પ્રમાણે નક્કી કરેલ ભાત્ર (સ્વરૂપ)વાળો દાતા બિક્ષા આપે, તો જ સ્વીકારવાનો નિયમ કરવો, એ ભાવની અપેક્ષાએ ઊનોદરિકા તપ થયું કહેવાય. [૨૨-૩]

૭. ઉપર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને લગતી જે વિગતો કહી છે, તે બધી વડે જે ઊનોદરિકા તપ કરે, તે પર્યાયની અપેક્ષાએ ઊનોદરિકા થયું કહેવાય.^૧ [૨૪]

૩. બિક્ષાચર્યામાં, બિક્ષા માગવાના આઠ મુખ્ય પ્રકારો,^૨ સાત એવણાઓ,^૩ અને બીજા પણ બતે સ્વીકારેલા નિયમોનો સમાવેશ થાય છે. [૨૫]

૪. દૂધ, દહીં, ઘી વગેરે પુષ્ટિકારક અને હિંદીપક અન્ન-પાનનો ત્યાગ કરવો તે રસવિવર્જન નામનું તપ કહેવાય છે. [૨૬]

૧. એટલે કે, માત્ર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કે માત્ર ક્ષેત્ર વગેરેની અપેક્ષાએ—એમ નહીં; પરંતુ તે બધાની કોઈ કોઈ વિગત લઈને. નમકે, દ્રવ્યથી એક કાળિયો ઓછો કરે; ક્ષેત્રથી અમુક રમળગર્યાદા કરે ઇત્ય.

૨. ઉપર (૧૫-૬) માં પેટી, અર્ધપેટી વગેરે ને છે બેદો, ગણાવ્યા છે, તેમાં સંખ્યાનાં કુંડાળાંના (નોંધમાં જણાવેલા) બે બેદો જુદા મણી તથા આઠમી ‘જ્ઞાત્વી’ હમેરીને આઠ પ્રકાર થાય. જ્ઞાત્વી એટલે માગતા માગતા સીધા ચાલ્યા જવું તે. કેટલાક જ્ઞાત્વી હમેરવાને બદલે ‘આયતંગત્વા પ્રત્યાગતા’ ના બે બેદ પાડે છે: એક તો, માગતા માગતા જ સીધા જવું તે; અને બીજો, પાછા આવતાં માગવું તે.

૩. સાત એવણાઓ માટે જુઓ ‘આચારધર્મ’, પા. ૧૦૫. તેમાં અમુક પ્રકારની કે અમુક રીતે આપેલી બિક્ષા લેવી એવા નિયમો છે.

૫. પરિણામે સુખકર પરંતુ શરૂઆતમાં કરવાં મુશ્કેલ એવાં વીરાસન^૧ વગેરે આસનો ધારણ કરવાં, તે કાયકથેશ નામનું તપ કહેવાય છે. [૨૭]

૬. નિર્ગન તેમજ બ્યાં કાઈનો અવરજવર ન હોય તેવાં, તેમજ સ્ત્રી અને પશુ વિનાનાં સ્થજોએ શયન, આસન, મુકામ વગેરે કરવાં, તે વિવિક્તશય્યાસન નામનું તપ કહેવાય. [૨૮]

આ બહિરંગ તપના છ પ્રકાર થયા. આબ્યંતર તપના પણ છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે :

૧. પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાટ્ત્ય (શુશ્રૂષા), ૪. ન્યાધ્યાય, ૫. ધ્યાન, અને ૬. હિસર્ગ (અહત્વ-મમત્વનો ત્યાગ). [૨૯-૩૦]

૧. પ્રાયશ્ચિત્તના આશોચના વગેરે દસ પ્રકાર^૨ છે. [૩૧]

૨. ગુરુને આવતા દેખી બિભા ચર્મ જવું, હાથ જોડવા, આસન આપવું, તેમના પ્રત્યે બક્તિભાવ રાખવો અને તેમની શુશ્રૂષા કરવી, એ વિનય કહેવાય. [૩૨]

૩. આચાર્યાદિને યથાશક્તિ ખાનપાન વગેરે સાધનો પૂરાં પાડીને કે પોતાની જાતને તેમના કામમાં લાવીને તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી, તે વૈયાટ્ત્ય. [૩૩]

૧. હિંદુ યોગ ગ્રંથોના આસનથી આ જેન આસન જુદા. પ્રકારનું લાગે છે. દીકમાં જણાવ્યું છે કે, સિંહાસન વિના, સિંહાસન ઉપર બેઠા હોઈએ એ રીતે બેસવું તે વીરાસન.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩, પા. ૨૦૬.

૩. મૂળમાં 'આચાર્યાદિ દશને' એમ છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૪, પા. ૨૦૭.

૪. સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો છે : (૧) વાચના (શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાઠ લેવો તે). (૨) પૃચ્છના (શંકા દૂર કરવા કે ખાતરી કરવા પૃચ્છા કરવી તે). (૩) પરિવર્તના (શીખેલ વસ્તુનું પુનરાવર્તન). (૪) અનુપ્રેક્ષા (શબ્દપાઠ કે અર્થનું મનથી ચિંતન). (૫) ધર્મકથા (અણેલ વસ્તુનું રહસ્ય સમજાવવું તે).^૧ [૩૪]

૫. આર્ત અને રૌદ્ર એ બે પ્રકારનાં કુધ્યાનો છાડી, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમાં બંને પ્રકારે સ્થિત થવું. ને ધ્યાન^૨ નામનું તપ કરેવાય. [૩૫]

૬. આસને બેસીને, ઊભા રહીને કે સૂઈને શરીરની તમામ ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવો, તે કાષ્યવ્યુત્સર્ગ નામનું^૩ તપ કરેવાય. [૩૬]

આ પ્રમાણે જાણ અને આબ્યંતર એવું બે પ્રકારનું તપ જો મુનિ આચરે છે, તે પંડિત શાશ્વ સર્વ સંસારથી મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું. [૩૭]

૧. જુઓ પા. ૧૮૧-૨.

૨. ધ્યાનના બે ચાર પ્રકારો માટે જુઓ પા. ૧૬૪, ટિ. ૨.

૩. અહીં માત્ર કાષ્યોત્સર્ગ જોવો જાવ છે. પરંતુ 'તત્વાય' ૬-૨૦ વગેરેમાં વ્યુત્સર્ગ શબ્દ છે. અને આંતરિક બાવનો (અહંતાનો) ત્યાગ અને જાણ પદાર્થોનો (મમતાનો) ત્યાગ—એમ તેના, બે પ્રકાર મણાવાય છે. દીક્ષાકાર અહીં કાવના વ્યુત્સર્ગને ઉપલક્ષણ ગણવાનું ક્લી, ઉપરનો વિસ્તૃત બાવ સમજવાનું સૂચવે જ છે.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણુ નં. ૧. મૂળમાં એણી વગેરે રચનાના પાંચ પ્રકાર આપ્યા છે : એણી, પ્રતર, ઘન, વર્ગ, વર્ગવર્ગ. અને તેવી રચના વિનાનો છઠ્ઠો પ્રકાર ‘પ્રકીર્ણ’ નામથી જણાવ્યો છે.

એણી વગેરે રચનાઓ આ પ્રમાણે છે : એક ઉપવાસ કરીને પારણું કરવું; પછી તરત જ ઉપવાસ કરીને પારણું કરવું — એ એક એણી થઈ. પછી એક ઉપવાસ ને પારણું, જે ઉપવાસ ને પારણું અને ત્રણ ઉપવાસ ને પારણું એ બીજી એણી થઈ. એ રીતે એક ઉપવાસ ને પારણું, જે ઉપવાસ ને પારણું, ત્રણ ઉપવાસ ને ‘પારણું’ અને ચાર ઉપવાસ ને પારણું એ ત્રીજી એણી થઈ. એમ એણી વધારતાં વધારતાં વધારેમાં વધારે છ માસના ઉપવાસ સુધી થઈ શકે છે, એ બધાં એણી તપ કહેવાય. એણી તપને એણીગણું કરવાથી પ્રતર તપ થાય. જેમ કે ઉપર જણાવેલી ચાર ઉપવાસવાળી એણી થઈએ, તો તેનો પ્રતર આ પ્રમાણે થાય :

૧	૨	૩	૪	}	દરેક એણી બદલાતાં રાશિઆતનો નંબર બદલાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.
૨	૩	૪	૧		
૩	૪	૧	૨		
૪	૧	૨	૩		

પ્રતર તપ એણીગણું કરવાથી ઘન તપ થાય. ઘન તપ ઘન-ગણું કરવાથી વર્ગ તપ થાય. વર્ગ તપ વર્ગગણું કરવાથી વર્ગવર્ગ તપ થાય.

ટિપ્પણુ નં. ૨. મૂળમાં બિંદા માટે ફરવાનાં ક્ષેત્રોની યાદી આ પ્રમાણે છે : ગામ, નગર, રાજધાની, નિગમ (વેપારીઓનું મથક), આકર (ખાણ), પહી (વૃક્ષો વાંસ વગેરેની ઝાડીમાં વસેલું હલકું જનસ્થાન), ખેટ (ધૂળની દીવાલવાળું સ્થળ), કબ્રાંટ (નાનું નગર), દ્રોણમુખ (જળસ્થળ જને માર્ગવાળું), પત્તન (મોટું શહેર—

‘ભૃગુકથા-ભરુચ વગેરે જેવું.’ —ટીકા.), મડંગ (જેની આત્મબાળી અટ્ટી યોજન સુધીમા બીજું ગામ ન હોય તેવું રથળ), સંબાધ (જેમાં ચારે વર્ણના ધણા લોકો રહેતા હોય તેવું રથળ), આશ્રમપદ (તાપસોના આશ્રમોનું ગ્રામ), વિહાર (દેવગૃહ), સંનિવેશ (મેળા વગેરે અર્થે એકઠા થયેલા લોકોનો પડાવ), સમાજ (મુસાફરોનો પડાવ), ઘોષ (ગોવાળોનો નિવાસ - ગોકુળ), રથલી (ઉચ્ચ ભૂમિ પરનો નિવાસ), સેના, રક્ષાવાર (સેનાનો પડાવ), સાર્ય (સોદાગરોનો કારણો), સંવત (ભયથી ત્રાસેલા લોકોનું નિવાસસ્થાન), કોટ, વાડા (વાટ), શેરીઓ, ધર. તેમાંથી કૌટિલ્ય દ્રોણમુખને ‘ચતુઃશતગ્રામ્યામધ્યે’ આવેલું વર્ણવે છે. કલ્પસૂત્રની ટીકામાં મડંગને અર્ધયોજન આસપાસ ગામ ન હોય એમ કહ્યું છે; તથા સંવાદને ‘સમભૂમિમાં ખેડ કરી, જે દુર્ગભૂમિમાં ખેડતો રક્ષાર્થે ધાન્યાદિ લઈ જાય તે રથળ’ કહ્યું છે. ઔપમાનિક સૂત્ર અને કલ્પસૂત્રમાં કર્ણટની વ્યાખ્યા ‘કુનગર’ એવી આપી છે. રાજપસેણીયની ટીકામાં તેને ‘સુલ્લપ્રાકારવેષ્ટિન’ કહ્યું છે. કૌટિલ્યે તેને ખાળાટિક કહ્યું છે અને ‘દ્વિશતગ્રામ્યામધ્યે આવેલું’ જણાવ્યું છે.

દિરપણુ નં. ૩. પ્રાયશ્ચિત્તના ૧૦ પ્રકાર : ગુરુ સમક્ષ બૂલ પ્રગટ કરવી તે આલોચન; થયેલ બૂલનો અનુભવ કરી તેમાંથી નિવૃત્ત થવું અને નવી બૂલ ન કરવા સાવધાન થવું તે પ્રતિકમણ; તે બંને સાથે કરવાં તે મિત્ર; ખાનપાન વગેરેમાં જો અકલ્પનીય આવી જાય તો માફમ પડે તેનો ત્યાગ કરવો તે વિવેક; એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડવા તે વ્યુત્સર્ગ; અનશનાદિ બાહ્ય તપ કરવું તે તપ; દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવ્રત્ત્યા ધરાવવી તે ઉદ્ધ; ચારિત્રપર્યાયનો સંપૂર્ણ ઉદ્ધ કરી ફરીથી મૂળ પ્રવ્રત્તિ આરોપણ કરવું તે મૂળ; ફરી મન આરોપવાને પણ નાશાયક હોવાથી ગુરુએ કહેલું તપ કરી દોષરહિત થયા બાદ મતમાં રથાપના કરવી તે અનવસ્થાપ્ય; અને જરૂર અપરાધનો તપ વગેરે વટે પાર પામવો તે પારાંચિક. ‘તત્પાર્ય’ ૬-૨૩માં મૂળ,

અનવસ્થાપ્ય અને પારાંચિક એ ત્રણને બદલે, પરિહાર (દોષપાત્ર વ્યક્તિને અમુક સમય પર્યંત સંસર્ગની બહાર રાખવી તે) અને હપસ્થાપન (મહાપ્રતોનો ભંગ થવાથી ફરી પ્રથમથી જ આરોપણ કરવું તે) એ બે લઈ, કુલ સંખ્યા દની ગણાવી છે.

ટિપ્પણ નં. ૪. આચાર્યાદિ દસ આ પ્રમાણે : (મત અને આચાર મૂકી કરાવનાર) આચાર્ય, હપાધ્યાય (અધ્યાપક), રથવિર (વૃદ્ધ-વડીલ-સાધુ), તપસ્વી, ઝ્ઞાન (રોગી), શૈક્ષ (નવદીક્ષિત -શિક્ષણનો ઉમેદવાર), સાધર્મિક (જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે સમાન), કુળ (એક ગુરુના શિષ્ય), ગણ (એક મજ્જના મુનિ), અને સંધ (ધર્મના અનુયાયી).

ચારિત્રવિધિ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે, હે આયુષ્મન (જ'ણ) ! હવે પૂં મુમુક્ષુ જીવને કલ્યાણકારી એવો ચારિત્ર્યવિધિ (સંખ્યા-નુક્રમે) કહી બતાવું છે, જેને સ્વીકારીને ધણા જીવો સંસાર-સાગર તરી ગયા છે. [૧]

૧. સાધુને નિવૃત્ત થવાનું સ્થાન એક છે; અને પ્રવૃત્ત થવાનું સ્થાન પણ એક છે: અસંયમમાંથી નિવૃત્ત થવું અને સંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. [૨]

૨. રાગ અને દ્વેષ એ બે પાપ છે; તેઓ બધાં પાપ-કર્મનાં મૂળ છે. જે ભિક્ષુ તેમનો વિરોધ કરે છે, તે આ સંસારમંડળમાંથી નીકળી જાય છે. [૩]

૩. મન, વાણી અને કાયાની અસત્ પ્રવૃત્તિરૂપી ત્રણ દંડ છે; રિદ્ધિ, રસ અને સાતા (સુખ) એ ત્રણને લગતી ત્રણ બિડાઈઓ (ગારવ) છે; દંભ, ભોગેચ્છા અને મિથ્યાત્વ-રૂપી ત્રણ શસ્ત્ર છે. દેવ, તિર્થંચ અને મનુષ્યે કરેલાં એમ

વિદ્યો (ઉપસર્ગો) પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. જે ભિક્ષુ એ દંડાદિ તજે છે અને વિદ્યો સહન કરી લે છે, તે આ સંસારમંડળમાંથી નીકળી જાય છે. [૪-૫]

૪. વિક્રયા (અર્થાત્ અનુપયોગી કે હાનિકારક વાતચીત) ચાર પ્રકારની છે : રાગ, દેશ, ભોજન અને સ્ત્રી સંબંધી. કપાયો (એટલે કે જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને મહિન કરનાર તથા સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર માનસિક વિકારો) ચાર છે : ક્રોધ, માન, માયા અને ક્ષોભ. સંઘા (એટલે કે વૃત્તિ) ચાર છે : આહાર, ભય, પરિગ્રહ અને મૈથુન. જે ભિક્ષુ ઉપરનાં બધાંનો તથા ધ્યાનના પણ ચાર પ્રકારોમાંથી પહેલા બેનો ત્યાગ કરે છે, (અને પછીના બે સેવે છે,) તે આ સંસારમંડળમાંથી નીકળી જાય છે. [૬]

૫. પ્રતો પાંચ છે : અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. ૩૫, રસ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો પાંચ છે. સમિતિઓ પાંચ છે.^૧ ક્રિયાઓ પણ પાંચ છે, જેમકે : કુષ્ટ ભાવયુક્ત ચર્મ પ્રયત્ન કરવો અર્થાત્ કોઈ કામવાસના માટે તત્પર થવું તે ‘કાયિકી’ ક્રિયા; હિંસાકારી સાધનો ગ્રહણ કરવાં તે ‘આધિકરણિકી’ ક્રિયા; ક્રોધના આવેશથી થતી ‘પ્રાદોષિકા’ ક્રિયા; પ્રાણીઓને સતાવવારૂપી ‘પારિતાપનિકી’ ક્રિયા; અને પ્રાણીઓને પ્રાણથી^૩ વિખૂટાં કરવારૂપી ‘પ્રાણાતિપાતિકી’ ક્રિયા.

૧. જુઓ પા. ૧૬૪, ટિં ૧. ૨.

૨. જુઓ પા. ૧૩૯.

૩. પાંચ ઇન્દ્રિયો; મન, વચન અને કાય જળ; ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ અને આયુષ્ય એ દસ પ્રાણ છે.

જે બિશ્નુ એ પંચકો જાણે છે : તેમાંથી સ્વીકારવા યોગ્યને સ્વીકારે છે, ત્યાગવા યોગ્યને ત્યાગે છે, અને સાવધાન રહેવા યોગ્યથી સાવધાન રહે છે, તે આ સંસારમંડળમાંથી નીકળી જાય છે. [૭]

૬. ક્ષેમ્યાઓ^૧ છ છે; પ્રાણીઓના વર્ગો^૨ છ છે. આહારનાં કારણો^૩ છ છે. [૮]

૭. બિહ્વા ગ્રહણ કરવાના નિયમો^૪ સાત છે; અને ભયનાં સ્થાનો^૫ પણ સાત છે. [૯]

૮-૧૦. મદના પ્રકાર આઠ^૬ છે; જ્ઞાનચર્યની વાડો નવ છે.^૭ તથા બિશ્નુના ધર્મો દશ છે.^૮ [૧૦]

૧૧-૨. ઉપાસકની પ્રતિમાઓ^૯ અગિયાર છે; અને

૧. જુઓ આગળ અધ્ય. ૩૪, પા. ૨૩૩.

૨. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને વ્રસ (જંગમ), એ છ.

૩. જુઓ પા. ૧૫૪.

૪. જુઓ પા. ૨૦૨, નોં. ૩.

૫. ઇહલોકભય, પરલોકભય, આદાનભય, અકસ્માતભય,^૧ આશ્વિકાભય, મરણભય અને અપયશભય.

૬. જાતિ, કુલ, રૂપ, તપ, ક્ષુત, લાભ, જ્યેષ્ઠ્ય અને પ્રજ્ઞા - એ આઠને લગતા.

૭. જુઓ પા. ૮૮ ઉપર ૧ થી ૬.

૮. જુઓ પા. ૪૭.

૯. અમુક વિશિષ્ટ તથોને પ્રતિમા કહે છે : સમ્યક્ત્વ, અણપ્રતોનું પાલન, સામાયિક, પૌષ્ઠ, કાયોત્સર્ગ (ધ્યાન), જ્ઞાનચર્ય, સચિત્ત—આહાર-વર્જન, સપાપ પ્રવૃત્તિ જાતે કરવાનો ત્યાગ, હૃદયેશને કરેલા આહારનો ત્યાગ, અને શ્રગ્ભુ-સાધુ જેવું જીવન, એ અગિયાર ઉપાસકની પ્રતિમાઓ માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો,' પા. ૭૪.

ભિક્ષુની પ્રતિભાઓ બાર^૧ છે. [૧૧]

૧૩-૫. ક્રિયાસ્થાનો^૨ ૧૩ છે; પ્રાણીઓના વર્ગો^૩ ૧૪ છે; અને પરમ-અધાર્મિક દેવો^૪ પંદર છે. [૧૨]

૧૬-૭. સૂત્રકૃતાંગ ગ્રંથ^૫(ના પહેલા ખંડ)નાં અધ્યયનો ૧૬ છે; અને અસંયમના પ્રકાર^૬ ૧૭ છે. [૧૩]

૧૮-૨૦. ધ્વજચર્ય અઠાર પ્રકારનું^૭ છે; શાતાધર્મ-

૧. ભિક્ષુની પ્રતિભાઓ માટે જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક, પા. ૨૦૦-૧. તેમાં મુખ્યત્વે અસુક પ્રમાણમાં આહાર લેવો, અસુક પ્રકારે રહેવું-બેસવું-સૂવું, વગેરે બ.બતોનો સમાવેશ થાય છે.
૨. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, માન, માયા, લોભ વગેરે ધર્મબંધનનાં ૧૩ રથાનો ક્રિયાસ્થાનો કહેવાય છે. જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક, પા. ૧૭૪-૮૧.

૩. પૃથ્વી, પાણી વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોના સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એવા બે વર્ગો; બે ઇન્દ્રિયવાળા; ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા; ચાર ઇન્દ્રિયવાળા; અને પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા દેવ મનુષ્ય વગેરેના સંજ્ઞા અને અસંજ્ઞા એવા બે ભેદો — મળી કુલ સાત વર્ગો થાય. તે દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો મળતા કુલ ૧૪ થાય. વિરોધ સમન્વતી માટે જુઓ અધ્ય. ૩૬ : પા. ૨૪૮, નોં. ૩. પદાર્થના રચનાવનો પૂર્વાપર વિચાર આગવા અનુસંધાન કરી ગકે તેવી માનસશક્તિ વાળા ‘સંજ્ઞી’ કહેવાય.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૧, પા. ૨૧૩.

૫. આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક.

૬. સંયમથી ઊતરે તે અસંયમ. ૧૭ પ્રકારનો સંયમ આ પ્રમાણે : પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન; પાંચ ઇન્દ્રિયોનો જય; ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાયોનો જય; અને મન-વાણી-કાયાની અસત્ પ્રવૃત્તિરૂપ ત્રણ દંડોમાંથી નિવૃત્તિ.

૭. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૨, પા. ૨૧૪.

કયા મંથ(ના પ્રથમ ખંડ)નાં^૧ અધ્યયનો ૧૯ છે; અને અસમાધિનાં સ્થાન^૨ ૨૦ છે. [૧૪]

૨૧-૨. અશુભ ક્રિયાઓ^૩ ૨૧ છે; અને પરિપહો^૪ ૨૨ છે. [૧૫]

૨૩-૪. સૂત્રકૃતાંગ મંથના અને ખંડોનાં અધ્યયનો ૨૩ છે; અને દેવોના વર્ગો ૨૪^૫ છે. [૧૬]

૨૫-૬. પાંચ મહાત્રતોની ભાવનાઓ^૬ ૨૫ છે; અને દશાશ્રુતરકંધ, ગૃહાકલ્પ તથા વ્યવહારસૂત્ર એ મંથોના ઉદ્દેશો ૨૬ છે. [૧૭]

૨૭-૮. સાધુના ગુણો^૭ ૨૭ છે; અને આચારાંગનાં^૮ અધ્યયનો ૨૮ છે. [૧૮]

૧. આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' નામનું પુસ્તક.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૩, પા. ૨૧૪.

૩. મૂળ, 'શખલ': ચારિત્રને મેલું કરે છે માટે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૪, પા. ૨૧૪.

૪. જુઓ અધ્ય. ૨, પા. ૧૦.

૫. ૧૦ ભવનપતિ, ૮ વ્યંતર, પાંચ જ્યોતિષક અને વૈમાનિક. જુઓ અધ્ય. ૩૬, ટિ. ૩, પા. ૨૬૧.

૬. દરેક મહાત્રત જીવનમાં ભિક્ષુ ઉતરે તે માટે તે દરેકને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી ખાસ ગણાવેલી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ 'ભાવના' કહેવાય છે. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ,' પા. ૧૭૨-૮૪.

૭. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫, પા. ૨૧૫.

૮. 'આચારધર્મ' નામે આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક. હાલ તો તેમાં ૨૪ અધ્યયનો ઉપલબ્ધ છે. મહાપરિણા, ઉધ્વાય, અનુધ્વાય અને આરોવણા એ ચાર હ્રસ્વ થયાં ગણાય છે.

૨૯-૩૦. પાપશાસ્ત્રો^૧ ૨૯ છે; અને મોહનાં સ્થાનો^૨ ૩૦ છે. [૧૯]

૩૧-૩. સિદ્ધોના અતિશયવાળા મુણો^૩ ૩૧ છે; શરીર મન અને વાણીના શુભ વ્યાપારો ૩૫ યોગો^૪ ૩૨ છે; અને ગુરુ વગેરેની આમન્યાભંગના પ્રકારો^૫ ૩૩ છે. [૨૦]

આ બધી જાણતોમાં જે બિશ્વ હંમેશ યત્નવાન રહે છે: જાણુવા યોગ્યને જાણે છે, સ્વીકારવા યોગ્યને સ્વીકારે છે, અને ત્યાગવા યોગ્યને ત્યાગે છે; તે પાંડિત, સર્વ સંસારમાંથી શીઘ્ર મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું. [૨૧]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. પરમ અધાર્મિક દેવો એ, દેવોના આર વર્ગોમાંથી (જુઓ પા. ૨૬૧, ટિ. નં. ૩) જલનપતિ દેવોમાંના અસુરકુમારવર્ગના દેવોની એક જાતિ છે. નરકની સાત બુધિઓમાંથી પહેલી ત્રણ સુધીમાં તેઓ હોય છે. તેઓ સ્વભાવે એટલા નિર્દય અને કુદ્રહલી હોય છે કે, તેમને જીભએને સતાવવામાં જ આનંદ મળે છે. તેથી તેઓ નારકોને અનેક રીતે દુઃખ આપ્યા કરે છે.

૧. સાધુને જાણવાં નિષિદ્ધ એવાં નિમિત્ત, ન્યેતિષ, નાટય, ધનુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રો. જુઓ પ્રકરણને અંતિ ટિ. નં. ૬, પા. ૨૧૫.

૨. જેનાથી મોહનીય કર્મ જાંધાય એવાં પાપકર્મો. જુઓ પ્રકરણને અંતિ ટિ. નં. ૭, પા. ૨૧૫.

૩. અધ્યયન ૩૩માં (પા. ૨૨૬) ૧ થી ૮ સુધીનાં જ્ઞાનાવશણીયથી અંતરાય સુધીનાં ૩૧ કર્મોથી સંલિપ્ત હોવાપણાથી.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતિ ટિ. નં. ૮, પા. ૨૧૬.

૫. તેમાં ગુરુની આમન્યાઓ ભંગ થાય એવી રીતે ખેસવા, ખાસવા, ચાલવા વગેરે પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

તેઓ દેવવર્ગના હોઈ, તેમને ખીન્ન પશુ સુખસાધન છે; છતાં પૂર્વ-જન્મકૃત દોષને કારણે તેઓ ખીન્નને સતાવવામાં જ પ્રસન્ન રહે છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. ૧૮ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય : 'દિવ્ય' એટલે દેવશરીર અને મનુષ્ય, પશુ વગેરેનું સ્વૂત 'ઓદારિક' શરીર, તે બંને શરીરો સાથે મૈથુનનો ત્યાગ એ જ મુખ્ય પ્રકાર છે. તે દરેકના, ન કરવું, ન કરાવવું અને ન અનુમતિ આપવી - એ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર ગણતાં ■ થયા. અને તે દરેકનો મન, વાણી અને હાથથી એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે ત્યાગ ગણનાં કુલ ૧૮ પ્રકાર થયા.

ટિપ્પણ નં. ૩. અસમાધિ એટલે કે ચિત્તની અસ્વસ્થતા થવાનાં ૨૦ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે : જતાવળે ચાલવું (તેમ કરતાં પડી જઈએ તો પોતાને વાગે, અન્ય જીવને વાગે અને તે હિંસાજન્ય ક્રમ બંધાવાથી પરલોકમાં પાછું દુઃખ ભોગવવું પડે, એમ ત્રણ પ્રકારે અસમાધિ પ્રાપ્ત થાય; એ રીતે પહોંનાંમાં પળ સમજવું); પ્રમાત્તર્યા-સાદ્ કર્યા વિના બેસવું-સૂવું ઇં; બરાબર પ્રમાત્તર્યા વિના બેસવું-સૂવું ઇં; જરૂર કરતાં વધુ સત્યાસન રાખવાં કે મોટા મહાનમાં રહેવું; પોતાથી અધિક ગુણવાળાની સામું બોલવું; સ્થવિર એટલે વૃદ્ધ સાધુની આમન્યા ન રાખવી; પ્રમાદથી જીવને ઘાત કરવો; વારંવાર ક્રોધ કરવો; ચિરકાળ ક્રોધ કરવો; પરાંગે પરની નિંદા કરવી; વારંવાર નિશ્ચયકારી ભાષા બોલવી; નવો નવા ઝઘડા ઉપાડવા; શાંત થયેલા ઝઘડા ઉખાડવા; અકાળે સ્વાધ્યાય કરવો; સજીવ પૃથ્વીની રજકણથી ખરડાયેલા હાથપગ વગેરે લક્ષ્મી વિના ગ્રહણાદિ ક્રિયાઓ કરવી; વિકાળે (મોડી રાતે) મોટથી બોલવું; જેની તેની સાથે કલહ કરવો; પોતાને તેમજ ખીન્નને અસમાધિ ઉપજાવવી અથવા ગમ્મનો ભેદ કરવો; સવારથી સાંજ સુધી ખા ખા કરવું; અને (જીવનયાત્રામાં આવશ્યક નિર્દોષ સાધનો મેળવવામાં સાવધાનતાથી પ્રવર્તવારથી) એવળાસમિતિ ન પાળવી.

ટિપ્પણ નં. ૪. ૨૧ અશુભ ક્રિયાઓ : હસ્તકર્મ; (અતિચાર-પૂર્વક) મૈથુન; રાત્રીભોજન; સાધુને ઉદ્દેશીને કરેલું અન્ન ખાવું;

રાજપિંડ લેવો; ખરીદેલો પિંડ લેવો; ઉધારે આણેલો લેવો; સામે આણીને આપેલો લેવો; ઝૂંટતી આણેલો લેવો; નિયમથી ત્યાગેલી વસ્તુ ખાતી; છ મહિનામાં વગર કારણે ગચ્છ બદલવો; એક માસમાં ત્રણ વાર નાભિપ્રમાણ પાણીવાળી નદી વગેરે ઓળંગવાં; જાણી નેઈને પૃથ્વી આદિ છવ દણવા; નૂકું બોલવું; ન આપેલી ચીજ લેવી; વ્યવધાન વિનાની સજીવ પૃથ્વી ઉપર બેસવું સૂવું; સચિત્ત રજકણ વગેરે વડે વ્યાસ પૃથ્વી, શિલા વગેરે ઉપર સ્થાનાદિ કરવાં; છવળંત, ક્ષીલ, કૂંગ વગેરે વાળા આસનાદિ ઉપર બેસવું ઇં; જાણી નેઈને કંદમૂળાદિ ખાવાં; એક વર્ષમાં દસ વાર નદી વગેરે ભિતરવાં; અને જાણી નેઈને સચિત્ત પાણી વગેરેથી વ્યાસ હાથ વગેરેથી આહાર મહણ કરવો.

ટિપ્પણ નં. ૫. સાધુના ૨૭ ગુણો : પાંચ મહાવ્રતો; રાત્રીભોજનત્યાગ; પાંચ ઇદ્રિયોનો નિરોધ; ભાવમત્ય [જુઓ પાન ૧૮૮, (૫૦ તથા ૫૧)]; કરણસત્ય; ક્ષમા; વિરાગતા; મન, વચન અને કાયાના એમ ત્રણ નિરોધ; છ છવવર્ગોની રક્ષા એ છ; સંયમયોગની રક્ષા; પરિપહો (મુરદેલીઓ) સહન કરવા; ઉપસર્ગો (વિદ્રો) સહન કરવા.

ટિપ્પણ નં. ૬ : ૨૬ પાપશાસ્ત્રો : દિવ્ય, ઉત્પાત, અંતરિક્ષ, ભૌમ, આંગ, રવર, લક્ષણ અને વ્યંજન એ આઠ નિમિત્તશાસ્ત્રો અને તે દરેકના સૂત્ર, વૃત્તિ અને વાર્તિકરૂપે ત્રણ ભેદ ગણતાં ૨૪ પાપ; તેમાં માંધર્વ, નાટ્ય, વાસ્તુ, ધનુર્વેદ અને આયુર્વેદ ઉમેરતાં ૨૬ ભેદ થયા.

ટિપ્પણ નં. ૭. મોહનાં ૩૦ રૂપાનો : ત્રસજીવોને પાણીમાં બોળાને, ધાસ રૂંધીને, વાધરી વગેરે વડે બાંધીને, મુદ્દનર વગેરે વડે મસ્તકમાં પ્રહાર કરીને હણે; ઘણા લોકોના નાચકને હણે; બીમાર વગેરેનું છતી શક્તિએ ઔષધાદિક ન કરે; શિક્ષા માટે આવેલા સાધુને વિધર્મી હોવાથી હણે; ખોટી દલીલોથી પોતાને કે બીજાને આરિત્રધર્મથી બ્રહ્મ કરે; જિનેશ્વરની નિંદા કરે; આચાર્યાદિકની

નિંદા કરે; તેમની સેવાચ્છા કરી ન કરે; વારંવાર ક્વલ્લ જાણ કરી તીર્થનો ભેદ કરે; દોષ જાણવા છતાં વશીકરણાદિ કરે; કામભોગ ત્યાગવા છતાં વિધવાની પ્રાર્થના કરે; પોતે બહુશ્રુત; તપસી; કુમાર; કે બ્રહ્મચારી ન હોવા છતાં, “કુ” એમ કહે; માણસવાળા ધરને સળગાવે; પોતે કરેલું અકાર્ય બીજાને ઓઢાડે; માયાથી લોકોને છેતરે; સત્ય બોલનારને અસત્ય બોલનારો કહી ઓઢા પાડે; નિરંતર ક્વલ્લ કર્યા કરે; લોકોને માર્ગમાં લઈ જઈ લૂંટી લે; અન્યને વિશ્વાસ ઉપજાવી તેની સ્ત્રી પ્રત્યે ગમન કરે; જેનાથી એશ્વર્ય પામ્યા હોય તેનું જ ધન હરે; કે તેના જ ભોગાદિકમાં અંતરાય કરે; સેનાપતિ, ઉપાધ્યાય, રાજા, ઐશ્વરી વગેરેને હણે; દેવાદિ ન જોયા છતાં જોયાનું કહે; દેવાને વિધવાસક્ત કહી નિંદે.

ટિપ્પણ નં. ૮. ૩૨ યોગોઃ શુરુ પાસે દોષનું નિવેદન કરવું; કોઈએ કરેલું નિવેદન બીજાને કહી ન દેવું; આપત્તિમાં પણ ધર્મમાં દૃઢ રહેવું; ફળની વાંછા વિના તપ કરવું; મળેલી શિક્ષા આચરવી; અને નવી મહત્ત્વ કરવી; શરીરાદિની મમતાનો ત્યાગ કરવો; તપ શુભ રાખવું; લોભ ત્યાગવો; પરિપક્વ-ઉપસર્ગ (મુશ્કેલીઓ-વિક્ષો) છૂટવા; ચિત્ત સરળ રાખવું; સંયમ વિશુદ્ધપણે પાળવો; સમસ્તિ અર્ધા-રુચિ) નિર્મળ રાખવું; ચિત્તની એકાગ્રતા-સમાધિ સાચવવાં; આચાર કપટરહિત રાખવો; વિનયી થવું; સંતોષ-પ્રીતિ રાખવાં; વૈરાગ્યભાવના કેળવવી; માયારહિત થવું; શુદ્ધ કરણીમાં સાવધાન થવું; સંવર આકરવો (પાપ રોકવાં); પોતાના દોષ ટાળવા; સર્વ વિષયથી વિરક્ત રહેવું; મૂળ શુદ્ધી પાંચ મહાવ્રતો પાળવાં; ઉત્તર-શુદ્ધી મહાવ્રત પાળવાં (નુઓ પા. ૧૫૧ નોં. ૨); ઉત્સાહપૂર્વક આસન-ધ્યાન-કથોત્સર્ગ કરવાં; પ્રમાદરહિતપણે વર્તવું; આત્મચારિત્રમાં સુદૃઢતાથી સાવધાન રહેવું; ધ્યાન એકાગ્રતાપૂર્વક કરવું; મરણાંત દુઃખથી ભય ન પામવો; સ્ત્રીઆદિકના સંબંધો ત્યાગ કરવો; પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; મરણકાળે આરાધના કરવી.

પ્રમાદસ્થાનો

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે : અનાદિકાળથી ચાલતા આવેલા સર્વ પ્રકારના દુઃખમાંથી સમૂગમા છૂટવાનો ઉપાય હું તમને કહી સાંભળાવું છું; તે તમે બધા પોતાનું હિત વિચારી પ્રતિપૂર્ણ ચિત્તે સાંભળો; કારણ કે, એ વસ્તુ અત્યંત ક્ષિતકર છે. [૧]

સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને નિર્મળ કરવાથી, અજ્ઞાન અને મોહને ત્યાગવાથી, તથા રાગ અને દ્વેષનો હાથ કરવાથી એકાંતિક સુખરૂપી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. [૨]

તેનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે : સદ્ગુરુ અને જ્ઞાનટંદ્ર પુરુષોની સેવા કરવી; અજ્ઞાનીઓનો સંગ દૂરથી જ ત્યાગવો; એકાગ્રચિત્તથી સતસાત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો; તેના અર્થનું ચિંતન કરવું; અને ધૃતિ એટલે કે ચિત્તની સ્વચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવી. [૩]

સમાધિની^૧ કામનાવાળા તપસ્વી બિશુએ દોપરહિત અને પ્રમાણસર આહાર ઇચ્છવો; તત્ત્વજ્ઞાનમાં^૨ પહોંચવાળો સાથી શોધવો; અને એકાંત રહેકાણુ મેળવવું. પોતાનાથી ગુણમાં અધિક કે સમાન એવો નિપુણ સાથી ન મળે, તો પોતે એકલા જ નિષ્પાપપણે અને ઇન્દ્રિયસુખોમાં અનાસક્તપણે વિચરવું. [૪-૫]

જેમ બગલી ઈંડામાંથી પેદા થાય છે; અને ઈંડું બગલીમાંથી પેદા થાય છે; તેમ મોહનું ઉત્પત્તિસ્થાન તૃષ્ણા છે, અને તૃષ્ણાનું ઉત્પત્તિસ્થાન મોહ છે. રાગ અને દ્વેષ એ કર્મનાં બીજ છે; અને તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન મોહ છે. કર્મ જ જન્મમરણનું મૂળ છે; અને જન્મમરણ એ જ દુઃખ છે. જેને મોહ નથી, તેનું દુઃખ ગયું; જેને તૃષ્ણા નથી, તેનો મોહ ગયો; જેનામાં લોભ નથી, તેની તૃષ્ણા ગઈ; અને જેને લોભ નથી, તેને કાંઈ નથી.^૩ [૬-૮]

એ રાગ, દ્વેષ અને મોહને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાયો આ પ્રમાણે છે :

૧. દૂધ, દહીં વગેરે દીપ્તિકર રસો યથેચ્છ ન^૧ સેવવા; કેમકે, જેમ સ્વાદુ ફળવાળા વૃક્ષ તરફ પક્ષીઓ ટોળાબંધ

૧. 'જ્ઞાન, ઈર્શ્યન અને ચારિત્ર રૂપી'.—ટીકા.

૨. મૂળ, 'નિપુણાર્થ'. '—જીવાદિ તત્ત્વો'.—ટીકા.

૩. 'જેને કાંઈ નથી તેને લોભ નથી'—એવો અર્થ પણ લેવાય છે.

દોડી આવે છે, તેમ દીક્ષ^૧ મનુષ્ય તરફ કામવાસનાઓ દોડી આવે છે. જેમ બહુ કાષ્ટવાળા વનમાં પવન સહિત સળગેલો દાવાગ્નિ શાંત થતો નથી, તેમ મથેચ્છ આહાર કરનાર બ્રહ્મચારીનો ઇન્દ્રિયાગ્નિ શાંત થતો નથી. અતિ આહાર કોઈને હિતકર નથી. એકાંતમાં રહેનારા, ઓધું ખાનારા, અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા પુરુષોને જ રાગરૂપી શત્રુ નથી નમાવી શકતો; પરંતુ ઔષધોથી વ્યાધિની પેઠે જાતે હારી જાય છે. [૮-૧૨]

૨. ચિત્તાડીના રહેણાણ પાસે ઉંદરોએ રહેવું એ જેમ ડહાપણ બરેલું નથી, તેમ સ્ત્રીઓવાળા મકાનમાં બ્રહ્મચારીએ રહેવું સક્ષામતી બરેલું નથી.

બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીઓનાં રૂપ, ક્ષાપપદ્ય, ચિલામ, હાસ્ય, મંજુલ વચન, અંગમરોડ અને કટાક્ષ વગેરેનું મનમાં ચિંતન ન કરવું; તેમનું કીર્તન ન કરવું; તેમની અભિલાષા ન કરવી; તેમજ તેમને રાગપૂર્વક નીરખવાં નહીં. સદા બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેવા ઇચ્છતા પુરુષોને એ નિયમ હિતકર છે તથા ઉત્તમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ છે.

બંનેને, મન, વાણી અને કાયાનું બરાબર રક્ષણ કરતા હોય, તથા સ્વરૂપવાન અને અલંકૃત દેવીઓ પણ જેમને ક્ષોભ પમાડવાને શક્તિમાન ન હોય; પરંતુ તેવા મુનિઓએ પણ, અત્યંત હિતકર બળ્યું, સ્ત્રી વગેરેથી રહિત એવો એકાંતવાસ જ શ્રીકારવો. મંસારથી ડરી, ધર્મમાર્ગમાં

સ્થિત થયેલા અને મોક્ષની જ ઇચ્છા રાખનારા સાધુને યુવાન અને મનોહર^૧ સ્ત્રી જેવી દુસ્તર વસ્તુ ખીજ કાઢ નથી.

જેઓ આંત્રી કામના છોડી શક્યા છે, તેઓને જાંવી કામનાઓ છોડવી સહેલી છે. મહાસાગર તંત્રી જનારાને ગંગા જેવી મોટી નદીનો પણ શો હિસાબ! દેવો સહિત સમગ્ર લોકના દુઃખનું મૂળ કામભોગોની કામના છે. જે માણસ તે બાબતમાં વીતરાગ થઈ શકે છે, તે શારીરિક કે માનસિક તમામ દુઃખોમાંથી છૂટી શકે છે. શરૂઆતમાં મનોહર લાગતા કામભોગો અને તો રસ અને વર્ણમાં મનોહર લાગતાં કિંપાકક્ષોની જેમ તે માણસનો નાશ જ કરે છે. માટે સમાધિની ઇચ્છાવાળા તપસ્વી બિશ્નુએ ઇદ્રિયોને ત્રિય લાગતા કે અત્રિય લાગતા વિષયોમાં રાગદ્વેષ ન કરવા. [૧૩-૨૧]

૩. ઇદ્રિયોનો સ્વભાવ છે કે, સામે આવેલા વિષયને ગ્રહણ કરવો; અને વિષયોનો સ્વભાવ છે કે, ઇદ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય થવું. તેમાં પોતાના રાગદ્વેષ ઉમેરી જીવ ત્રિય-અત્રિયનો ભેદ જાઓ કરે છે અને દુઃખી થાય છે. જુદા જુદા વિષયોમાં તીવ્ર આસક્તિ રાખનારાં પ્રાણીઓ કેવો અકાલ વિનાશ પામે છે, તે જુઓ. દીવાના રૂપમાં ખેંચાઈ, પતંગિયું સળગી મરે છે; પારધીના મધુર સંગીતમાં લોભાઈ, હરણ વીંધાઈ જાય છે; જડીશુદ્ધીના ત્રિય ગંધમાં લોભાઈ, સાપ દરમાંથી બહાર નીકળતાં પકડાઈ જાય છે; માછલું આંકડા

૧. મૂળ : 'બાલમનોહર'. 'બાલ એટલે અવિવેકી-મૂર્ખનું મન હરનારી.'-ટીકા.

ઉપર ભરવેલા માંસના સ્વાદમાં લોભાર્થ નાશ પામે છે; પાડો પાણીના શીતળ સ્પર્શથી લોભાર્થ મગરનો ભોગ બને છે; અને હાથી તીવ્ર કામાભિલાષથી હાથણીવાળે માર્ગે જઈ ખાડામાં પડે છે.^૧ આમ, ઇન્દ્રિય અને મનના વિષયો રાગી મનુષ્યને દુઃખના હેતુ થઈ પડે છે; પરંતુ નીરાગીને જરા પણ દુઃખકર થતા નથી.

વળી જે મનુષ્ય પોતાને મનોહર લાગતા રૂપ વગેરેમાં અતિ આસક્ત થાય છે, તે બાકીનાં બધાં રૂપોનો દ્વેષ જ કરવાનો. અપ્રિય માનેલા વિષય ઉપર દ્વેષ કરનાર તે કશું જ દુઃખ પામતો હોય છે! પોતાના પ્રકુષ્ટ ચિત્તથી તે એવાં કર્મ બાંધે છે, કે જે પરિણામે દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. આમ જીવ પોતાના દુર્દાન્તપણારૂપી દોષથી દુઃખી થાય છે; તેમાં વિષયો વગેરેનો કંઈ અપરાધ નથી. કામભોગ પોતે કંઈ મનુષ્યોમાં રાગ, દ્વેષ કે સમતા ઉત્પન્ન કરતા નથી; પરંતુ તેમના પ્રત્યે રાગદ્વેષવાળો મનુષ્ય જ પોતે પોતાના મોહથી વિકૃતિ પામે છે.^૨

વળી, વિષયોમાં આસક્તિ બીજાં અનેક મહાપાપોનું કારણ થઈ પડે છે, જેમના ફળરૂપે તેને પાછાં અનેક દુઃખો ભોગવ્યા કરવાં પડે છે. જેમકે, પોતાને પ્રિય લાગતા

૧. હાથી સિવાયના ઉપરના બધા દાખલા અનુક્રમે રૂપ, રાસ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પાંચ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિના છે. હાથીનો દાખલો (આંતર ઇન્દ્રિય) મનના વિષયનો છે. મૂળમાં મનનો વિષય 'ભાવ' કહ્યો છે. પ્રિય અથવા અપ્રિય વિષયનું ચિત્તન કે અભિલાષ તે ભાવ.

૨. શ્લોક : ૨૨-૬; ૩૩, ૩૭, ૫૦, ૬૩, ૭૬, ૮૯, ૧૦૦-૧.

વિપયમાં આસક્તિવાળો જીવ પોતાના સુખ ખાતર ખીજી જીવોને પીડા કરવી પડે કે તેમનો નાશ કરવો પડે તો પણ પાછું નહિ જીએ. વળી તે પોતાને ગમતા વિષયોનો પરિગ્રહ — સંગ્રહ — કરવા તત્પર થશે. તેમાંય પ્રથમ તો તે વિષયો મેળવવામાં દુઃખી થવાનો; મળ્યા બાદ તેમનું રક્ષણ કરવામાં દુઃખી થવાનો; પછી તેમનો ઉપયોગ કરતાં દુઃખી થવાનો; અને અંતે તેમનો વ્યય અને વિયોગ થતાં દુઃખી થવાનો. દુઃખની વાત તો એ છે કે, એ વિષયોના સંભોગકાળમાં પણ તેને અતૃપ્તિ જ રહે છે. એ અતૃપ્તિ પાછી તેને વધુ ને વધુ વિષયોનો પરિગ્રહ કરવા પ્રેરે છે. આમ તે હંમેશ અસંતુષ્ટ જ રહે છે. એ અસંતોષને પરિણામે, ક્ષોભથી ક્ષુબ્ધિત થયેલા ચિત્તવાળો તે જીવ, પછી ખીજીના વિષયો ચોરી લેવા તત્પર થાય છે. હંમેશાં અતૃપ્ત રહેતા, તૃષ્ણાથી અભિભૂત થયેલા, અને ખીજીના વિષયો ચોરવામાં તત્પર થયેલા તે મનુષ્યને પછી છળ અને જૂઠ્ઠો આશ્રય લેવો પડે છે. તેમ છતાં તેનાં દુઃખ તો વધતાં જ જાય છે. કારણ કે, જૂઠું, ચોરી વગેરે દરેક પાપકર્મમાં તેની પહેલાં, પછી, તેમજ કરતી વેળાએ દુઃખ જ રહે છે, અને અંતે પણ તેનું પરિણામ માફું જ આવે છે. આમ તે મનુષ્ય હંમેશાં અસહાય અવસ્થામાં દુઃખ ભોગવ્યાં કરે છે. [૨૭-૩૨]

તે ઉપરાંત, કામગુણોમાં આસક્ત મનુષ્ય ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, જીગૃહ્સા, અરતિ, રતિ, હાર્ય, ભય, શોક, સ્ત્રીની ઇચ્છા, પુત્રપત્ની ઇચ્છા કે બંનેની ઇચ્છા વગેરે વિવિધ ભાવો યુક્ત બને છે. અને પરિણામે પરિતાપ, દુર્ગતિ

પગે પામે છે. તેની સ્થિતિ કરુણાન્નક અને દીન બની જાય છે; તે શરમીદો થઈ જાય છે; અને બધે અપ્રીતિકર થઈ પડે છે. [૧૦૨-૩]

ઇદ્રિયોને વશાજૂત થયેલા મનુષ્યને મોહરૂપી મહાસાગરમાં ડૂબવા માટે અનેક પ્રયોજન ઊભાં થાય છે. કારણ કે, પોતાની આસક્તિથી ઊભાં થયેલાં દુઃખો દૂર કરવા તે બીજા બીજા અનેક ઉદ્ધમો કર્યા કરે છે. ^૧ [૧૦૫]

પરંતુ, જે મનુષ્ય વીતરાગી છે, તે શોકરહિત છે. જેમ કમળની પાંખડી પાણીથી લેપાતી નથી, તેમ સંસારની મધ્યે રહેવા છતાં તે દુઃખપ્રવાહથી અલિપ્ત રહે છે. તેનાં મનને ગમે તેવા શબ્દાદિ વિષયો, જરા પણ બેદી શક્તા નથી કે વિકૃત કરી શક્તા નથી. [૩૪, ૧૦૬]

પોતાના રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપી સંકલ્પોનું સ્વરૂપ વિચારવામાં ઉદ્ધમવંત થયેલા તે મનુષ્યને ક્રમે ક્રમે સમતા પ્રાપ્ત થાય છે; પછી વિષયોના સંકલ્પો દૂર થતાં તેની કામગુંથોની તૃણા પણ ચાલી જાય છે. આમ વીતરાગ થઈ, કૃત્યકૃત્ય થયેલા તે મનુષ્યનાં જ્ઞાન અને દર્શનને આવરણ કરનારાં તથા બીજાં અંતરાયક કર્મો ક્ષણ વારમાં

^૧ આની પહેલાં જે સ્થોક છે, તેનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. તેનો આવો કાંઈક અર્થ કહી શકાય છે : ઇદ્રિયોરૂપી ચારોને વશ થયેલો બિહુ આચારની (કલ્પની) ઇચ્છા નથી કરતો, જેટલી સેવા કરનાર સહાયકની કરે છે; અને તપની વૃદ્ધિ નથી ઇચ્છતો, જેટલો બિહુ / મયાનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે. આમ તે અનેક વિકૃતિઓ પામે છે. [૧૦૪]

ક્ષય પામી જાય છે, અને તે બધું જાણનારો તથા જ્ઞેનારો. અને છે. મોહરહિત, અંતરાયરહિત, આસવરહિત (નિષ્પાપ), ધ્યાન અને સમાધિયુક્ત તથા વિશુદ્ધ બનેલો તે પુરુષ આયુષ્યનો ક્ષય થતાં મોક્ષ પામે છે. સંસારી મનુષ્યોને બાધા કરતાં સર્વ દુઃખોમાંથી તે મુક્ત થાય છે. લાંબા કાળના રોગમાંથી છટેલો અને સર્વનો સ્તુતિપાત્ર બનેલો તે આત્મા અત્યંત સુખી તથા કૃતાર્થ થાય છે. [૧૦૮-૧૦]

અનાદિ કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ દુઃખમાંથી છૂટવાનો આ માર્ગ જ્ઞાની પુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે. તેને અનુસરનારાં પ્રાણીઓ યથાકાળે અત્યંત સુખનાં ભાગી થશે, એમ હું કહું છું. [૧૧૧]

કર્મવિચાર

“ ‘ નિત્યાત્મ ’ એટલે કે યથાર્થ વસ્તુમાં શ્રદ્ધાને અભાવે કે અયથાર્થ વસ્તુમાં શ્રદ્ધાને કારણે; ‘ અવિરતિ ’ એટલે કે દોષોથી ન વિરમવાને કારણે; ‘ પ્રમાદ ’ને કારણે અને રાગ-દ્વેષાદિ ‘ કષાય ’ પૂર્વક કરાતી મન, વાણી તથા કાયાની પ્રવૃત્તિ એટલે કે ‘ યોગ ’ને કારણે, જીવ કર્મપરમાણુઓ અહણુ કરે છે. જેમ દીવો વાદ દ્વારા તેલને અહણુ કરી, પોતાની ઉજ્જ્વલતાથી તેને જ્વાળારૂપે પરિણમાવે છે, તેમ જીવ કાયાયિક વિદારથી કર્મરૂપે પરિણમવાને યોગ્ય પરમાણુઓ અહણુ કરી, તેમને કર્મભાવે પરિણમવામાં નિમિત્ત થાય છે. આત્માના પ્રદેશો સાથે એ કર્મપરમાણુઓનો સંબંધ તેનું નામ જ બંધ. જીવ સ્વભાવે અમૂર્ત છતાં અનાદિ કાળથી કર્મસંબંધવાળો હોવાને લીધે, મૂર્ત જેવો યદ્ય જ્વાળી, મૂર્ત કર્મપરમાણુઓ અહણુ કરે છે.

“ જીવ કર્મપરમાણુઓ ગ્રહણ કરે છે, તે વખતે જ તેઓમાં નીચેના ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે : (૧) જ્ઞાનને આદૃત કરવાનો, કે દર્શન અટકાવવાનો કે સુખદુઃખ અનુભવાવવાનો વગેરે સ્વભાવ. તેને ‘ પ્રકૃતિગંધ ’ કહે છે. (૨) તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી મ્યુત ન થવાની કાલમર્યાદા. તેને ‘ સ્થિતિગંધ ’ કહે છે. (૩) સ્વભાવનું નિર્માણ થવા સાથે જ તેમાં તીવ્રતા મંદતા આદિપણે દ્વિધાનુભવ કરાવનારી વિશેષતાઓ બંધાય છે, તેને ‘ અનુભાવગંધ ’ કહે છે. (૪) અને સ્વભાવ દીઠ તે પરમાણુઓ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે, તે પરિમાણવિભાગને ‘ પ્રદેશગંધ ’ કહે છે.

“ આ ચારમાંથી પહેલો અને છેલ્લો યોગ (પ્રવૃત્તિ) ની તરતમતાને આભારી છે; અને બીજો તથા ત્રીજો કપાય (રાગદ્વેષ)ની તરતમતાને આભારી છે. ”

પ્રકૃતિગંધ આઠ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે : ૧. જ્ઞાનાવરણીય, ૨. દર્શનાવરણીય, ૩. વેદનીય, ૪. મોહનીય, ૫. આયુષ, ૬. નામ, ૭. ગોત્ર, ૮. અંતરાય. [૧-૩]

૧. જ્ઞાનાવરણીય : વસ્તુભાવનો પ્રથમ દર્શને ‘ સામાન્ય બોધ ’ થાય છે; અને પછી ‘ વિશેષ બોધ ’ થાય છે. વિશેષ બોધ એટલે જ્ઞાન; અને સામાન્ય બોધ એટલે દર્શન. તે વિશેષ બોધરૂપી જ્ઞાનને આવરનાર — ન પ્રગટ થવા દેનાર કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય. જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો^૧ અનુસાર તેના મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય,

૧. જુઓ પા. ૧૬૮, ટિ. નં. ૧. વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ આ માળાનું ‘ આચાર્યકર્મ ’ પુસ્તક : ક્ર. ૫-૬. જ્ઞાનાવરણીયકર્મ

અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય અને કેવળજ્ઞાનાવરણીય — એમ માંચ પ્રકારો છે. [૪]

૨. દર્શનાવરણીય : એટલે કે વસ્તુના 'સામાન્ય બોધ'રૂપ દર્શનને આવરનાર કર્મ. તેના નવ પ્રકાર છે : નેત્રજન્ય સામાન્ય બોધને આવરનાર 'ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય,' નેત્ર સ્પર્શાયતી ઇન્દ્રિય કે મનથી થતા સામાન્ય બોધને આવરનાર 'અચક્ષુર્દર્શનાવરણીય,' અવધિસ્રજ્ઞિથી થતા સામાન્ય બોધને આવરનાર તે 'અવધિદર્શનાવરણીય,' અને કેવળ-સ્રજ્ઞિથી થતા સમસ્ત પદાર્થના સામાન્ય બોધને આવરનાર તે 'કેવળદર્શનાવરણીય.' જે કર્મથી સહેલાઈથી જાગી શકાય એવી નિદ્રા આવે, તે 'નિદ્રાવેદનીયદર્શનાવરણીય,' જેનાથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ બને. તે નિદ્રાનિદ્રા-વેદનીય૦,' જેનાથી બેઠાબેઠા કે ઊભા ઊભા ઊંધ આવે, તે 'પ્રયસાવેદનીય૦,' જેનાથી ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે, તે 'પ્રયસાપ્રયસાવેદનીય૦,' અને જેનાથી જાગૃત અવરથામાં ચિંતવેલ કાર્ય નિદ્રાવરથામાં સાધવાનું બળ પ્રગટે, તે 'સ્ત્યાનગૃહિ.' [૫-૬]

શું શું દરવાથી બંધાય તે માટે જુઓ તત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧-૧૧. જેમકે : જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ ધારણ કરવો; દહ્મિત ભાવથી જ્ઞાન હુપાવવું; બંને જ્ઞાન દર્શન જાય તેવો મત્સર રાખવો; કોઈને જ્ઞાન મેળવવામાં અંતરાય નાખવો; બંને કોઈ આપતો હોય તો તેનો નિષેધ કરવો; બંનેજ વાજબી દહ્મ હોય છતાં અવળી મતિથી તેના દોષ બતાવવા — એ બધાં દુષ્ટત્યાગી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બંધાય છે.

૩. વેદનીય : તેના બે પ્રકાર છે. જેનાથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય તે ‘સાતવેદનીય’; અને જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય, તે ‘અસાતવેદનીય.’^૧ [૭]

૪. મોહનીય : તેના બે પ્રકાર છે, દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય.^૨ [૮-૧૧]

૫. આયુષ : જેના ઉદયથી દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ અને નરકગતિનું જીવન ગાળવું પડે, તે આયુષ કર્મ તે જ કર્મથી ચાર પ્રકારનું છે.^૩ [૧૨]

૬. નામકર્મ : એટલે કે મતિ, શરીર, આકૃતિ, વર્ણ, વગેરે નક્કી કરનારું કર્મ. તેના બે પ્રકાર છે : શુભ અને અશુભ.^૪ તે દરેકના પાછા અનેક પ્રકાર છે. [૧૩]

૧. અનુકંપા, દાન, સરાગી અવસ્થાનો સંયમ, સંયમાસંયમ, પરાજી કરેલો ભોગત્યાગ, ચારણ જ્ઞાન વિનાનું તપ, શાંતિ, શૌચ વગેરેથી સાતવેદનીય કર્મ બંધાય છે; અને દુઃખ, રોષ, તાપ, આકંદન, વધ, પરિદેવન તથા તાડન, તર્જન વગેરે પોતામાં કે બીજામાં ઉત્પન્ન કરવાથી અસાતવેદનીય કર્મ બંધાય છે.

૨. તે દરેકના પ્રકારો વગેરે વિવરણ માટે જુઓ પા. ૪૬, ટિ. નં. ૨.

૩. આરંભ-પરિશ્રદ્ધમાં તીવ્ર સતત પ્રવૃત્તિ, અને ભોગાસક્તિ એ નરકઆયુષોનાં કારણ છે; માયા એ તિર્થંચોનું; આરંભ-પરિશ્રદ્ધની વૃત્તિનો ધટાડો, મૃદુતા, સરળતા એ મનુષ્યોનાં; અને સરાગસંયમ, વગેરે ઉપર નજીવેલ સાતવેદનીય કર્મના હેતુઓ એ દેવઆયુષ કર્મનાં કારણ છે.

૪. મન, વચન અને કાયાની કુટિલતા તથા બીજા પાસે અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરાવવી વગેરે અશુભ નામકર્મના હેતુઓ છે; અને તેમનાથી બિલકુલ કરણ એ શુભ નામકર્મના.

૭. ગોત્રકર્મ : તેના બે પ્રકાર છે. પ્રતિષ્ઠા પમાય એવા કુળમાં જન્મ અપાવનાર તે હિચ્ચ ગોત્રકર્મ; અને શક્તિ છતાં પ્રતિષ્ઠા ન પમાય તેવા કુળમાં જન્માવનાર તે નીચ ગોત્રકર્મ. [૧૪]

૮. અંતરાયકર્મ : તેના પાંચ પ્રકાર છે : કષ્ટ પશુ દેવામાં, લેવામાં, એક વાર ભોગવવામાં, વારંવાર ભોગવવામાં અને સામર્થ્ય ફેરવવામાં અંતરાય ઊભા કરે, તે અનુક્રમે દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય અને વીર્યાંતરાય કર્મ કહેવાય છે. [૧૫]

આ પ્રમાણે કર્મના આઠ સ્વભાવો વર્ણવી બતાવ્યા. તેમના વડે બંધાઈને જીવ આ સંસારમાં રખડે છે. હવે તે આઠેની કાલ્પમર્યાદા વર્ણવવામાં આવે છે.

સાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અતરાય કર્મની વધુમાં વધુ સ્થિતિ^૨ ત્રીસ સાગરોપમ વર્ષ^૩ જેટલી છે; મોહનીયની સિત્તેર કોટી કોટી સાગરોપમ વર્ષની છે; આયુષ કર્મની ૩૩ સાગરોપમ વર્ષની છે; તથા નામ અને ગોત્ર કર્મની વીસ કોટી કોટી સાગરોપમ વર્ષની છે. નામ

૧. પરનિંદા, આત્મપ્રશંસા, બીબ્બના સદ્ગુણનું આશ્ચાદન, અને પોતામાં ન હોય એવા ગુણોનું ઉદ્ભાવન—એ નીચગોત્રકર્મના ફેતુઓ છે; અને તેમનાથી લિલટું કરતું એ હિચ્ચ ગોત્રકર્મના.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧, પા. ૨૩૨.

૩. સાગર વર્ષની ગણતરી માટે જુઓ પા. ૨૪૩, ટિં ૪.

અને ગોત્રની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ આઠ મુહૂર્તની છે; પીળાં બધાંની અંતમુહૂર્તની^૧ છે.

એ આઠે કર્મોના પરમાણુઓનું^૨ પરિમાણ અનંત છે : કદી મુક્ત નથી થવાના એવા જીવોની સંખ્યાથી વધારે; પરંતુ મુક્ત થયેલા જીવોની સંખ્યાની અંદર. [૧૭]

સર્વ જીવો પોતાની આણુઆણુ જ્યે દિશામાં રહેલા કર્મપરમાણુઓને ગ્રહણ કરે છે અને પોતાના સર્વ પ્રદેશોની

૧. નવ સમયથી માંડી બે ધડીથી કાંઈક ઓછા - એટલામાંથી કોઈ પણ કાળ અંતમુહૂર્ત કહેવાય. સમય એ કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ છે. આંખ મીચતાં, ટચાકો ફેરડતાં, ભૂતું વસ્ત્ર ફેરડતાં, કે કોઈ જીવાન પુરુષ બાણથી કમળપત્ર વીધે નેટલામાં તો અસંખ્ય સમયો બ્યતીત થઈ જાય. તેવા અસંખ્ય સમયોમાં આવલિકા; અને ૧૬, ૭૧૭, ૨૧૬ આવલિકા = ૧ મુહૂર્ત = ૪૮ મિનિટ. 'તત્વાર્થ' ૮-૧૬માં વેદનીયની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ ૧૨ મુહૂર્તની કહી છે.

૨. આઠે પ્રકારનાં કર્મોના તમામ પરમાણુની ગણતરી અહીં વિવક્ષિત નથી; પરંતુ એક જીવ એક સમયમાં આઠે પ્રકારના કર્મમાંથી જેટલાં બાંધે, તેની અહીં ગણતરી છે.-દીકા.

૩. મૂળમાં 'અંયિતસત્ત્વ' એવો શબ્દ છે. તેનો અર્થ બદ્ધ — મુક્ત નહિ તેવા — એવો થાય; પરંતુ બધી દીકાઓ તેનો અર્થ 'અમલ્ય' — કદી મોક્ષ ન પામનાર એવો લે છે.

૪. દીકાકાર એમ કહેવા માગે છે કે, એકેન્દ્રિય જીવો નિયમથી મયે દિશાનાં કર્મોણુઓ નથી ગ્રહણ કરતા; પરંતુ કદાચિત્ ગણ ચાર, પાંચ કે ૭ દિશાનાં પણ ગ્રહણ કરે છે.

સાથે સર્વ કર્મો^૧ સર્વ પ્રકારે બાંધે છે. [૧૮]^૨ એટલે કે ઈચ્છે, નીચ્છે, તીરછે એમ બધી દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશો વડે કર્મરંકધો ગ્રહણ થાય છે; કેઈ એક જ દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશો વડે નહિ. જીવેનો માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ—વ્યાપાર—એકસરખો ન હોવાથી તેના તરતમભાવ પ્રમાણે પ્રદેશબંધમાં પણ તરતમભાવ આવે છે. જીવપ્રદેશના ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મરંકધો બંધાય છે; તેની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા નહિ. અને પ્રત્યેક કર્મના અનંત રંકધો બંધાય આત્મપ્રદેશોમાં બંધાય છે; થોડા ધણામાં નહિ. બંધ પામતા તે દરેક કર્મરંકધ અનંતાનંત પરમાણુના બનેલા હોય છે.

જીવ એક સમયે મુક્ત જીવેના અનંત ભાગ જોટલા અનંત કર્મોણુઓના રંકધો બોગવી નાખે છે. પરંતુ તે રંકધોના છૂટા પરમાણુઓ ગણીએ તો, સર્વે જીવો કરતાં તેમની સંખ્યા વધુ થાય. [૨૪]

આમ, કર્મોનો જુદો જુદો સ્વભાવ, સ્થિતિ, ફળ દેવાની શક્તિ વગેરે સમજીને જુદિમાન મનુષ્ય તેમને બંધાતાં રોકવામાં અને બંધાયેલાને દૂર કરવામાં યત્નવાન થાય. [૨૫]

૧. એટલે કે આઠે કર્મ. સામાન્ય નિયમ એવો ■ કે, આયુષ્ય કર્મ છોડી (જુઓ પા. ૧૮૨) સાતે કર્મનો બંધ એકસાથે થાય છે. જુદાં જુદાં કર્મો બંધાવાનાં જુદાં જુદાં કારણો ગણાવાય છે; તે પણ મુખ્યપણાની અપેક્ષાએ જ સમજવું. બાકી તો અમુક કર્મપ્રકૃતિ-નનક પાપ વખતે બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ પણ બંધાય ■ જ.

૨. અહીંથી ફકરાના અંત સુધીનો ભાગ અન્ય અંશમાંથી લીધેલું વિવરણ છે.

દિપ્પણું

દિપ્પણું નં. ૧. મોહનીય વગેરે કર્મોની જે અસંખ્ય વર્ષોની જુદી જુદી સ્થિતિ-મર્યાદા ગણાવી છે, તેની પાછળ શો મુદ્દો રહ્યો છે તે સમજવા માટે, શ્રીમદ્દરાજ્યંદ્રનું નીચેનું અવતરણ મદદરૂપ થશે. “ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક જીવને મોહનીય કર્મનું બંધન થાય, તો સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમનું થાય, એમ જિને કહ્યું છે. તેનો હેતુ રૂપક છે કે, જે અનંતકાળનું બંધન ચતું હોય, તો પછી જીવને મોક્ષ ન થાય તે તે કર્મોની સ્થિતિ ગમે તેટલી વિટંબનારૂપ છતાં, અનંત દુઃખ અને જીવનો હેતુ છતાં પણ, જેમાં જીવ-તેથી નિવૃત્ત થાય એટલો, અમુક પ્રકાર બાધ કરતાં, સાવ અવકાશ છે. આ પ્રકાર જિને ઘણા સૂક્ષ્મપણે કહ્યો છે; તે વિચારવાં યોગ્ય છે, - જેમાં જીવને મોક્ષનો અવકાશ કહી કર્મબંધ કહ્યો છે.”

લેશ્યા

“સ્ફટિકની નજીક રંગીન વસ્તુ આવતાં જેમ તેનામાં તેવા રંગનો ફેરફાર થાય છે, તેમ પોતે બાંધેલાં વિવિધ કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થયેલા ફેરફારનું નામ લેશ્યા.” *

લેશ્યાઓ છ છે : કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા. [૩]

કૃષ્ણ લેશ્યાનો રંગ પાણીવાળી વાદળી જેવો, પાડાના ચોંગાંડા જેવો, અરીડાના ફળ^૧ જેવો, મળી જેવો, કાળજી જેવો અને આંખની છીછી જેવો કાળો છે. નીલ લેશ્યાનો રંગ નીલ અશોકવૃક્ષ જેવો, ચાસ પક્ષીની પાંખ જેવો તથા

* આ વાક્ય મૂળનું નથી. લેશ્યાના વધુ વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૧ તથા ૨, પા. ૨૩૮.

૧. મૂળ રાખ્દના અર્થમાં બહુ મતભેદ છે. અરિષ્ટફલ, અરિષ્ટરત્ન, કે રિષ્ટગ (કાગડો) એવા જુદા અર્થ સૂચવાયા છે.

સ્નિગ્ધ વૈદ્યરત્ન જેવો છે. કાપોત શ્લેષ્માનો રંગ અતસી (અળસી ?)ના ફૂલ જેવો, કાયલનાં પીછાં^૧ જેવો અને કખૂતરની ડોક જેવો છે. તેજ્જેશ્લેષ્માનો રંગ હિંગ્રોડ જેવો, ભિગતા સૂર્ય જેવો, પોપટની ચાંચ જેવો અને દીવાની જ્યોત જેવો છે. પક્ષ્મશ્લેષ્માનો રંગ હરિતાલ કે હળદરના ઢુકડા જેવો, અને શણુ^૨ તથા અસનના^૩ ફૂલ જેવો છે. શુકલશ્લેષ્માનો રંગ શાખ જેવો, અંક નામના મણિ જેવો, કુંદ પુષ્પ જેવો, દૂધની ધારા જેવો, રૂપા જેવો તથા મોતીની માળા જેવો છે. [૪-૯]

કૃષ્ણ શ્લેષ્માનો સ્વાદ કડવા તુંગડા કરતાં, લીમડા કરતાં અને કડવી રોહિણી કરતાં પણ અનંતમણે વધારે કડવો છે. નીલ શ્લેષ્માનો સ્વાદ મૂંઠ, મરી અને પીપર એ ત્રણના કરતાં તેમજ ગળપીપર કરતાં પણ અનંતગુણુ તીખો છે. કાપોત શ્લેષ્માનો સ્વાદ કાચી ડેરી, તેમજ કાચા કોઠા કરતાં પણ વધારે ખાટો છે. તેજ્જેશ્લેષ્માનો સ્વાદ પાકી ડેરી કે પાકા કોઠા કરતાં અનંતમણે ખટમધુરો છે. પક્ષ્મ શ્લેષ્માનો સ્વાદ ઉત્તમ વારુણી (મદિરા), વિવિધ આસવો (પુષ્પ મઘ), મધુ (મઘ) અને મૈરેય (સરકો) કરતાં અનંતમણે ખાટો-તુરો-મધુરો છે. શુકલશ્લેષ્માનો સ્વાદ ખજૂર, દ્રાક્ષ, દ્ધીર, ખાંડ અને સાકર કરતાં અનંતમણે મધુર છે. [૧૦-૫]

૧. એનો અર્થ પણ સગળતો નથી; તેલકપટક, કોક્કિલકપટક એવા અર્થ સૂચવાય છે.

૨. 'ધાન્યવિરોધ.' - દીકા.

૩. 'બીજક વૃક્ષ.' - દીકા.

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓનો ગંધ ગાય, કૂતરા, કે સાપના મડદા કરતાં અનંતગણો ખરાબ છે. પછીની ત્રણનો ગંધ સુગંધીદાર પુષ્પો અને સુગંધી દ્રવ્યો કરતાં અનંતગણો ઉત્તમ છે. [૧૬-૭]

પહેલી ત્રણનો સ્પર્શ કરવત, ગાયની છાત્ર અને સાગના પાન કરતાં પણ અનંતગણો કઠરો છે. પછીની ત્રણનો સ્પર્શ રૂ, માખણ અને શિરીષ ફૂલ કરતાં પણ અનંતગણો કેમળ છે. [૧૮-૯]

છયે લેશ્યાનાં પરિણામ (મુખ્યત્વે) ત્રણ પ્રકારનાં છે : ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. પછી તે દરેકના પાછા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર ગણુતાં ૯, ૨૭, ૮૧ અને ૨૪૩ પ્રકાર થાય. [૨૦]

હિંસા, અસત્ય, ઔર્ધ્વ, અગ્રહ્યર્ધ, પરિગ્રહ — એ પાંચ આસ્રવોયુક્ત; મન, વાણી અને કાયાનું સંજોપન ન કરનારો, પૃથ્વી પાણી વગેરે છ જીવવર્ગોમાં અવિરત,^૧ ઉત્કટ દોષપ્રવૃત્તિઓમાં મયેક્ષો રહેતો, ક્ષુદ્ર (અધાનું અહિત વાંછનારો), સાહસિક (વિના વિચારે ચોરી વ્યભિચાર વગેરે અપકૃત્યો કરનારો), આ લોક કે પરલોક કશાની પરવા ન કરનારો, નૃશંસ અને અજિતેન્દ્રિય — માણસ કૃષ્ણ લેશ્યા પામે છે. [૨૧-૨]

ઈર્ષ્યા, અમર્ષ, તપનો અભાવ, અવિદ્યા, માયા, નિર્જાળજતા, વિપયલંપદતા અને પ્રદોષથી યુક્ત; શક, પ્રમત્ત, રસજોગુપ, ઇન્દ્રિયસુખાભિલાષી, વિવિધ પાપપ્રવૃત્તિઓમાંથી

૧. એટલે કે ચોતાના સુખ માટે તેમનો ઉપયોગ કે તેમની હિંસા કરનારો.

વિરત ન થયેલો, શુદ્ધ અને માહસિક — એવો માણસ નીલ શેસ્થા પામે છે. [૨૩-૪]

વાંકું બોલનારો, વાંકું આચરનારો, શક,^૧ અસરલ, પોતાના દોષ ઢાંકનાર, કપટયુક્ત, વિપરીત શ્રદ્ધાવાળો, અનાર્થ,^૨ ખીજનું મર્મ ચિરાઈ જાય એવું. દુષ્ટ બોલનારો, ચોર અને મત્સર યુક્ત — એવો માણસ કાપોત શેસ્થા પામે છે. [૨૪-૬]

નમ્ર, અચપલ, અમાયી, અકુતૂહલી, વિનયા, ઇન્દ્રિય-નિગ્રહી, યોગવાન,^૩ ઉપધાનવાન (સ્વાધ્યાય માટે વિહિત તપ કરનારો), ધર્મપ્રિય, દંઢધર્મી, પાપભીરુ અને સર્વનો હિતૈષી — એવો માણસ તેજોશેસ્થા પામે છે. [૨૭-૮]

જેનાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જલ્દી ઓછાં થઈ ગયાં છે તેવો, પ્રશાંતચિત્ત, આત્માનું દમન કરનારો, યોગવાન, ઉપધાનવાન, સ્વલ્પભાષી, ઉપશાંત તથા નિતેન્દ્રિય — એવો માણસ પદ્મ શેસ્થા પામે છે. [૨૯-૩૦]

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એ બેને છોડીને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન^૪ ધ્યાનરો, પ્રશાંતચિત્ત, આત્માનું દમન કરનારો, પાંચ સત્ત્વગુણો (સમિતિઓ)^૫ વાળો, મન, વાણી

૧. મૂળ, 'નિકૃતિમાન.'

૨. 'સારાં લક્ષણ વિનાનો.' — ટીકા.

૩. જુઓ પા. ૨૧૬, ટિ. ૮.

૪. જુઓ પા. ૧૯૪, ટિ. નં. ૨.

૫. જુઓ પા. ૧૩૯.

અને કાયાનું સંગોપન કરનારો, તથા સરાગી^૧ કે વીતરાગી હોવા છતાં જે ઉપશાંત અને નિતેન્દ્રિય છે — એવો માણસ શુક્લલેશ્યા પામે છે.^૨ [૩૧-૨]

(કાળના મોટા મોટા યુગો ૩૫૧) અસંખ્ય અવસર્પિણીઓ અને ઉત્સર્પિણીઓના,^૩ (નાનામાં નાના અવિભાજ્ય અંશ૩૫) જેટલા સમયો હોઈ શકે; તેમ જ લોકાકાશના^૪ (નાનામાં નાના અવિભાજ્ય અંશ૩૫) જેટલા પ્રદેશો હોઈ શકે; તેટલાં અશુભ લેશ્યાનાં સંકલેશ૩૫ અને શુભ લેશ્યાનાં વિશુદ્ધિ૩૫ સ્થાનો છે.^૫ [૩૩]

કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત એ ત્રણ અધર્મલેશ્યાઓ છે : તે ત્રણથી જીવ દુર્ગતિ પામે છે. તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એ ધર્મલેશ્યાઓ છે : તે ત્રણથી જીવ સદ્ગતિ પામે છે. [૫૬-૫૭]

મરણ વખતે અંતર્મુહૂર્ત આયુષ બાકી રહે છે, ત્યારે પંચીના ભવની લેશ્યા પરિણમવા લાગે છે. તે ક્રિયાના ત્રણ વિભાગ પાડીએ, તો પરિણમવાનો પહેલો સમય વીત્યા પછી અને પરિણમવાનો છેલ્લો સમય બાકી હોય ત્યારે, જીવ

૧. 'સરાગી' શબ્દનો અર્થ અહીં 'રાગયુક્ત' એમ નથી સમજવાનો; પરંતુ, જેનામાં રાગ દબાયેલો કે શાંત પડેલો હોવા છતાં, નિર્મૂળ નથી થયો, તેવો.

૨. આ જુદી જુદી લેશ્યાવાળાઓની જુદી જુદી મનોવૃત્તિઓનાં ટીકામાં આપેલાં ઉદાહરણ માટે જુઓ ટિ. નં. ૨, પા. ૨૩૬.

૩. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪, પા. ૨૪૩.

૪. પા. ૧૬૯, ટિ. નં. ૩. મૂળમાં 'લોક' શબ્દ જ છે.

૫. એટલે કે લેશ્યાના ચડતાઊતરતા પ્રકારો અસંખ્ય છે.

પરજોડમાં કે પરબવમાં જાય છે; પરિણમવાને પહેલે કે છેલ્લે સમયે નહિ.^૧ [૫૮-૬૦]

લેસ્યાઓનું આ સ્વરૂપ વિચારીને માણસે અધર્મ-લેસ્યાઓનો ત્યાગ કરવો અને ધર્મલેસ્યાઓનો સ્વીકાર કરવો, એમ હું કહું છું.^૨ [૬૧]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. લેસ્યા સબ્દથી જે બિન્ન બાળતો સમજવામાં આવે છે. એક તો કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં ગતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર અથવા વિગ્નિષ્ટ વૃત્તિ. અને બીજું, તે ફેરફાર કે વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર દ્રવ્ય-પદાર્થ. પડેલીને જાવલેસ્યા કહે છે, અને બીજને દ્રવ્યલેસ્યા. દ્રવ્યલેસ્યાની બાબતમાં બિન્ન બિન્ન મત છે. કેટલાક એમ માને છે કે, લેસ્યાદ્રવ્ય કર્મપરમાણુઓનું જનન દોય છે; તે કે તે આક પ્રકારના કર્મપરમાણુઓથી બિન્ન દોય છે. બીજ એવું

૧. 'આથી કરીને જીવના મરણ સમયે આગામી જવની લેસ્યા અંતર્મુદ્ધર્ત જેટલો સમય અવશ્ય દોય છે; તથા જીવના ઉત્પત્તિકાળે અતીતજીવની લેસ્યા પણ અંતર્મુદ્ધર્ત અવશ્ય દોય છે. નહિ તો મનુષ્ય અને તિર્થંચને દેવ કે નારદી તરીકે ઉત્પન્ન થઈ વખતે મૃત્યુકાળે અંતર્મુદ્ધર્ત પર્યંત ઉત્પન્નજીવની લેસ્યા કેમ કરીને સંભવે? તેમજ દેવ અને નારદોને જીવન પામ્યા બાદ મનુષ્ય કે તિર્થંચ તરીકે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રાગ્જીવની લેસ્યા અંતર્મુદ્ધર્ત સુધી કેમ કરીને સંભવે? તેથી આશુચ્ચ અંતર્મુદ્ધર્ત બાકી રહે ત્યારે પરબવની લેસ્યા પશ્ચિમે છે, એમ સમજવું જોઈએ. તેથી જ દેવો અને નારદોની લેસ્યાની રિગતિ પણ ચોટાના આશુચ્ચકાળ ઉપરાંત પહેલા અને પછીના જન્મનાં એમ જે અંતર્મુદ્ધર્ત ઉમેરીને ગણાય છે.'—દીકા.

૨. લેસ્યોની રિગતિમર્યાદા માટે મૂળમાં જે શ્લોકો છે, તે માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૩, પા. ૨૪૦.

માને છે કે, લેશ્યાદ્રવ્ય બદ્ધમાન કર્મપ્રવાહ (નિબ્ધન્દ) રૂપ જ છે. ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. જુદી જુદી લેશ્યાવાળાઓની જુદી જુદી વૃત્તિઓનું ઉદાહરણ ટીકાકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે : ■ પુરુષોએ માર્ગમાં એક ફોજેલું બંધુકાનું ઝાડ જોયું. તે જોઈ કૃષ્ણ લેશ્યાવાળે જોલ્યો, 'ચાલો, એને મૂળમાંથી કાપી નાખી એનાં બંધુકાં ખાઈએ.' ત્યારે નીલવાળો જોલ્યો, 'આખું ઝાડ કાપવાની જરૂર નથી; એક ડાળખું જ બસ છે.' તેજેલેશ્યાવાળો જોલ્યો, 'ડાળ કાપવાની પણ જરૂર નથી, એક જૂમખું પણ આપણે છયેને બહુ છે.' પદ્મવાળો જોલ્યો, 'જૂમખું કાપવા જતાં અંદર કાચાં પણ બહુ આવી જાય. માટે પાકાં તોડીને જ લઈએ.' ત્યારે શુક્લવાળો જોલ્યો, 'ઝાડને લાગેલાં તોડવાની શી જરૂર છે ? અહીં પાકીને નીચે પડેલાં જ બસ છે.'

જે માણસ પોતાનાં સુખસગવડ માટે હબરો પ્રાણીઓને વિવશ રાખે, અને તેમના સુખની પરવા પણ ન કરે, તેવા માણસની મનોવૃત્તિ કૃષ્ણ લેશ્યા કહી શકાય.

જે માણસ પોતાના આરામમાં કસર આવવા દીધા વિના, જે પ્રાણીઓ વડે પોતાને સુખસગવડ મળે છે, તેમની પણ સારસંભાળ કરતો રહે, તેની મનોવૃત્તિ નીલ લેશ્યા કહેવાય.

જે માણસ પોતાનાં સુખસંપાદક પ્રાણીઓની જરા વધારે સંભાળ લે, તેવા સુખેશી મનુષ્યની મનોવૃત્તિ કાપોત લેશ્યા કહેવાય.

આ ત્રણ વૃત્તિઓમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે આકારજ્ઞ મૈત્રીની દેખના, સુધ્ધાં નથી હોતી, પરંતુ કેવળ સ્વાર્થનું જ સામાન્ય વ્યાપેલું હોય છે. પરંતુ જે માણસ પોતાના આરામને કમી કરી, તેમાં સદાય દરનારાં પ્રાણીઓની પણ હિત રીતે સારસંભાળ રાખે, તેની વૃત્તિ તેજેલેશ્યા કહેવાય.

જે માણસ પોતાની સુખસગવડોને વળી કમતી કરી અને પોતાનાં અગ્નિત તથા સંસર્ગમાં આવનારાં અન્ય પણ બધાં

પ્રાણીઓની ખેદ, મોહ, કે ભય વિના ભલે પ્રકારે સારસંભાળ રાખે, તેની વૃત્તિ પદ્મલેશ્યા કહેવાય.

જે સાતાત્મા પુરુષ યોતાનાં સુખસાધનોને સર્વથા ન્યૂન કરી, યોતાના શરીરનિર્વાહ યોગ્ય સાધારણ સામગ્રી માટે પણ કોઈ પ્રાણીને લેશમાત્ર દુઃખ ન પહોંચાડે, તથા જેને દશી વસ્તુ ઉપર સોદ્ધપતા ન હોય, તથા જે માત્ર આત્મભાનથી જ સંતુષ્ટ રહેતો હોય, તેવા માણસની વિશુદ્ધ વૃત્તિ શુક્લલેશ્યા કહેવાય. (પં. યચરદાસજી, 'જીનાગમકયાસંગ્રહ'—ટિપ્પણ.) લેશ્યાના જૈન સિદ્ધાંતને મળતા આજીવિકોના છ જાતિઓના સિદ્ધાંત માટે જુઓ 'દીધનિકાય-સામગ્ર્યેદ્ગ્રસ્તુત્ત.' મહાભારતમાં (૧૨, ૨૮૬) ॥ જીવન્વર્ણો જણાવ્યા છે; તથા યોગદર્શન ૪, ૭ માં કર્મના ચાર વિભાગ કરી જીવોના ભાવોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, તે પણ લેશ્યાના જૈન સિદ્ધાંત સાથે સરખાવવા જેવું છે.

ટિપ્પણ નં. ૩. કૃષ્ણલેશ્યાની રિયતિ, વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગર વર્ષો અને ઉપરાંત એક મુદ્દર્ત છે (સાતમા નરકમાં). નીલલેશ્યાની વધારેમાં વધારે દસ સાગર વર્ષો ઉપરાંત પચ્ચોપમનો અસંખ્યાતમે ભાગ છે (પાંચમા નરકમાં). કાપોત લેશ્યાની ત્રણ સાગર વર્ષો ઉપરાંત પચ્ચોપમનો અસંખ્યાતમે ભાગ છે (ત્રીજા નરકના ઉપરના પ્રસ્તરમાં). તેજલેશ્યાની બે સાગર વર્ષો ઉપરાંત પચ્ચોપમનો અસંખ્યાતમે ભાગ છે (ઈશાન દેવલોકમાં). પદ્મલેશ્યાની

૧. 'સાગર', 'પચ્ચોપમ' વગેરેના અર્થ માટે જુઓ ટિં નં. ૪, પા. ૨૪૩.

૨. દીકાકારનું એમ કહેવું છે કે, સંપ્રદાય અનુસાર મુદ્દર્ત એટલે બધે જ અંતર્મુદ્દર્ત જ ગણવું. તથા એ વધારાનું મુદ્દર્ત કમેરવાનું કારણ એ છે કે, પરલોકમાં જે લેશ્યા મળવાની હોય, તે મરણ પામતાં પહેલાં એક અંતર્મુદ્દર્ત વહેલી આવે છે.

દશ સાગરવર્ષો ઉપરાંત એક મુદ્દત^૧ છે (બ્રહ્મદેવલોકમાં). અને શુક્લ લેશ્યાની તેત્રીસ સાગર વર્ષો ઉપરાંત એક મુદ્દત^૨ છે (અનુ-તરવિમાનમાં).

તે બધાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ અર્ધ^૩ મુદ્દત^૧ છે. [૩૪-૯]

આ તે બધી લેશ્યાઓની સામાન્ય પ્રકારે સ્થિતિ થઈ. દેવ, મનુષ્ય, નરક અને તિયંચ એ ચાર ગતિઓ અનુસાર જુદી જુદી લેશ્યાઓની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે : [૪૦]

નરકગતિમાં કાપોત લેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે (પહેલા નરકના ઉપલા યરમાં); અને વધારેમાં વધારે ત્રણ સાગર વર્ષ^૪ ઉપરાંત પલ્લ્યાપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે (ત્રીજા નરકના પહેલા યરમાં). તે જ પાછી નીચ લેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ છે (ત્રીજા નરકમાં); અને વધારેમાં વધારે દશ સાગર વર્ષ^૫ ઉપરાંત પલ્લ્યાપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે (પાંચમા નરકને પહેલે યરે). એ જ પાછી દૃષ્ય લેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ છે (પાંચમાં નરકમાં); અને વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગર વર્ષ^૬ છે (સાતમા નરકમાં). [૪૧-૩]

તિયંચ અને મનુષ્ય ગતિમાં શુક્લ લેશ્યા બાદ કરતાં બાકીની પાંચ લેશ્યાઓની ઓછામાં ઓછી તેમજ વધારેમાં વધારે સ્થિતિ અંતર્મુદ્દત^૭ છે. ૨ [૪૫]

૧. ટીકાકારના કલા પ્રમાણે આ ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ તિયંચ અને મનુષ્યગતિમાં જ હોય છે.

૨. પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિ કાષોને વિષે પહેલી ચાર સંભવે છે; તેજ, વાયુ, (૨-૩-૪ ઇદ્રિયવાળાં) વિકલોદ્રિય, સંમૂર્ઠિમ, તિયંચ, મનુષ્ય અને નારકો વિષે પહેલી ત્રણ સંભવે છે; બાકીનાં બીજાંને વિષે (એટલે કે જરાયુજ, અંકજ, ચોતજ-અર્ધજ-અને દેવ વિષે) છયે સંભવે છે. સ્ત્રીપુરુષના સંજ્ઞ વિના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં સ્થિત

શુદ્ધ લેશ્યાની આછામાં ઓછી સ્થિતિ અંતર્મુદ્ધત છે; અને વધારેમાં વધારે નવ વર્ષ ઓછાં એવાં એક દરોડ પૂર્વ ૧ વર્ષની છે. [૪૬]

દેવોમાં કૃષ્ણલેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ દશહજાર વર્ષની તથા વધારેમાં વધારે પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે (ભવનપતિ-વ્યંતરમાં). [૪૮] કૃષ્ણલેશ્યાની જે વધારેમાં વધારે સ્થિતિ તેમાં એક સમય અધિક ઉમેરતાં નીલલેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ થાય; તથા પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ એ વધારેમાં વધારે સ્થિતિ જાણવી (ભવનપતિ, વ્યંતરમાં). [૪૯] નીલની વધારેમાં વધારે સ્થિતિમાં એક સમય ઉમેરતાં કષોતની ઓછામાં ઓછી થાય; અને પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ એ તેની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ જાણવી (ભવનપતિ, વ્યંતરમાં). [૫૦] તેજલેશ્યાની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ દશહજાર વર્ષની (ભવનપતિ અને વ્યંતરમાં), તેમજ એક પદ્યોપમ વર્ષની (વૈમાનિકોમાં સૌધર્મ કલ્પમાં) છે; અને વધારેમાં વધારે જે સાગર વર્ષો ઉપરાંત પદ્યોપમનો અસંખ્યા-

ઔદારિક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણત કરવાં એ સંમૂર્ધિમ જન્મ છે. પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલોદ્રિય, અને અગત્યજ પાંચે દ્રિય તિયંચ તથા મનુષ્યને સંમૂર્ધિમજન્મ હોય છે. જર્મજ મનુષ્યના મળ, મૂત્ર કફ વગેરે બધા અશુદ્ધ પદાર્થોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમના હેઠનું પરિમાણ આગળનાં અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે. તેઓ અસંયમી, મિથ્યાત્વી તથા અજ્ઞાની હોય છે અને અપયસિ દશામાં જ, અંતર્મુદ્ધત માત્રમાં મરી જાય છે.

૧. 'પૂર્વ' એટલે ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ. નવ વર્ષ બાદ દરવાનું દારણ એ છે કે, એટલા મોટા આયુષ્યવાળો કોઈ મનુષ્ય આઠમે વર્ષે ચારિત્ર ગ્રહણ કરે; પછી ઓછામાં ઓછું ૧ વર્ષ વીતે ત્યારે તેને શુદ્ધલેશ્યા અને કેવલજ્ઞાન થવાનો સંભવ છે. પછી જીવન પર્યંત તે રહે.

તમે ભાગ (ઈશાન દેવલોકમાં) છે. [૫૨-૩] તેજલેશ્યાની જે વધારેમાં વધારે રિયતિ છે, તેમાં એક સમય ઉમેરતાં પદ્મલેશ્યાની ઓછામાં ઓછી રિયતિ થાય (સાનત્કુમાર દેવલોકમાં). અને વધારેમાં વધારે દશ (સાગર વર્ષ ઉપરાંત એક)^૧ અંતર્મુદ્ધત^૨ જેટલી નાણુવી (પંચમ બ્રહ્મલોકમાં). [૫૪] પદ્મલેશ્યાની જે વધારેમાં વધારે રિયતિ છે, તેમાં એક સમય ઉમેરતાં શુક્લલેશ્યાની ઓછામાં ઓછી રિયતિ થાય (લાંક દેવલોકમાં); અને તેની વધારેમાં વધારે રિયતિ ૩૩ સાગર વર્ષ ઉપરાંત અંતર્મુદ્ધત^૨ જેટલી છે (અનુત્તર વિમાનમાં). [૫૫]

દિપ્પણુ નં. ૪. સંખ્યાથી નહિ પણ ઉપમાથી જ સમજી શકાય એવી વર્ષોની એક ગણતરીને ‘પલ્લોપમ’ કહેવામાં આવે છે. (જમકે, અમુક કદના ખાડાને ઝીણામાં ઝીણા વાળના દુકડાઓથી ઠાંસીને જરે અને તેમાંથી દર સો વર્ષે એક એક દુકડો કાઢે. એ રીતે તે ખાડો ખાલી થતાં જે વખત લાગે તે.)

તેવાં ૧૦×(૧ કરોડ×૧ કરોડ) ‘પલ્લોપમ’ વર્ષો=૧ સાગર વર્ષ.

જેનો કાળચક્રના જીંચે ચડતો અને નીચે જતરતો એવા બે ભાગ પાડે છે. જીંચે ચડતો ભાગ તે ‘હત્સર્પિણી’ કહેવાય અને નીચે જતરતો તે ‘અવસર્પિણી’ કહેવાય. ઉપર જણાવેલ ૧૦× (કરોડ×કરોડ) સાગર વર્ષોની એક હત્સર્પિણી થાય અને તેટલાં જ ખીલ^૩ વર્ષોની એક અવસર્પિણી થાય.

૧. કીંસમાં મૂકેલ વધારો દીકાકારનો છે.

ધર વિનાનો ભિક્ષુ

શ્રીમદ્ધર્મસ્વામી કહે છે, તીર્થંકરોએ ઉપદેશોએ ગુણવાન સાધુનો માર્ગ ખારી પાસેથી તમે એકાગ્ર મને સાંભળો. તે માર્ગને અનુસરીને ભિક્ષુ દુઃખોનો અંત લાવી શકે છે. [૧]

ગૃહવાસ તજીને પ્રવ્રજ્યા લેનારા મુનિએ અસત્ય, ચોર્ય, અધ્ધત્તચર્ય, ઇચ્છા, કામ તથા લોભથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ; તેમજ નીચે જણાવેલાં બંધનનાં સ્થાનો, કે જેમાં સંસારીઓ બંધાય છે, તે જાણવાં જોઈએ તથા ત્યાગવાં જોઈએ. [૨-૩]

સંયમીએ માત્ર અને ગર્વથી સુવાસિત, ખારીખારણાં યુક્ત, તથા સફેદ ચંદરવાઓવાળા મનોહર અને સુશોભિત ધરતી મનથી પણ ઇચ્છા નહીં કરવી. કારણ કે, કામરાગની વૃદ્ધિ કરનાર તેવા ધરમાં ભિક્ષુની ઇદ્રિયો વિષયોમાંથી પાછી વાળવી દુષ્કર થઈ જાય છે. [૪-૫]

સંયમી સાધુએ સ્થાનમાં, નિર્જન ઘરમાં, ઝાડ નીચે એકાંતમાં તથા બીજાએ પોતાને માટે બનાવેલા સ્થાનમાં એકલા રહેવાની ઇચ્છા કરવી. જ્યાં લોકોનો બહુ અવરજવર ન હોય, તથા ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ ન હોય, એવા નિર્દોષ સ્થળમાં તેણે રહેવું. તેણે જાતે કદી પોતાને માટે ઘર ન બાંધવું, કે બીજા પાસે ન બંધાવવું. કારણ કે, ઘર બંધાવવામાં સ્થાવર-જંગમ, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ એમ અનેક પ્રાણીઓનો દેખીતો નાશ થાય છે. [૬-૮]

તે જ પ્રમાણે અન્નપાણી સંધવા-રંધાવવામાં પણ પાણી, ધાન્ય, જમીન કે લાકડાં વગેરેમાં રહેલા ધણા જીવોનો નાશ થાય છે. માટે પ્રાણીઓ ઉપર દયા લાવીને તે પ્રવૃત્તિ પણ તેણે ન કરવી-કરાવવી. સાધુએ અગ્નિ પણ ન સળગાવવો, કારણકે તેના જેવું દૂર પ્રસરનારું તથા ચારેબાજુનાં પ્રાણીઓનો નાશ કરનારું બીજું કોઈ નથી. [૧૦-૨] .

સાધુએ સોનારૂપાને તો મનથી પણ ન ચિંતવવું. સોનામાં અને ઢેકામાં સમશુદ્ધિવાળા લિલુએ વાણિયાની પેઠે કે સંસારીની પેઠે વેચવા-ખરીદવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવી. તે મહા દોષનું સ્થાન છે. તેણે તો લિક્ષાવૃત્તિથી જ જીવનનિર્વાહ કરવો. તે જ સુખકર છે. [૧૩-૫]

મુનિએ સામ્રાજ્ય રીતે, દોષરહિત વસ્તુઓ થોડી થોડી ધણી જગાએથી માગીને મેળવવી; અને મળે કે ન મળે તેમાં સતોષ રાખી, લિક્ષા માટે કરવું. તે રીતે મેળવેલો આહાર પણ તેણે સંયમના નિર્વાહાર્થે ખાવો; રસને અર્થ

નહિ. તેણે સ્વાદ્વેગ્રુપ કે રસદ્વેગ્રુપ ન ચતાં, જીભને નિગ્રહમાં રાખવી તથા આસક્તિરહિત થવું. [૧૬-૭]

સાધુએ અર્ચન, સેવા, વંદન, પૂજન, ઋદ્ધિ, સત્કાર, અને સન્માનની મનથી પણ ઇચ્છા ન કરવી. તેણે શુદ્ધધ્યાનમાં લીન રહેવું, પાપકર્મરહિત થવું, અક્રિયન થવું અને શરીરની મમતા છોડી મરણકાળ મુધી વિચરવું. [૧૮-૯]

મરણકાળ નજીક આવ્યે તે પ્રભુ, આહાર છોડી દે. એ રીતે મનુષ્યશરીરનો ત્યાગ કરીને દુઃખથી મુક્ત થવાય છે. નિર્ભય, નિરહંકાર, વીતરાગ, હિંસાદિ દોષરહિત, અને કેવલજ્ઞાન પામેલો તે યતિ અમર બની પરિનિર્વાણ પામે છે, એમ હું કહું છું. [૨૦-૧]

જીવ-અજીવ તત્ત્વ

૧

પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી સંયમ! જે જીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, કે અજીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, તે સંયમની વાત ક્યાંથી જાણે? કે ધર્મમાર્ગમાં પ્રયત્નપૂર્વક પ્રવૃત્તિ પણ કેવી રીતે કરે? માટે જીવ અને અજીવ એ તત્ત્વોનું સવિસ્તર વર્ણન અત્રે કરવામાં આવે છે. [૧]

પ્રથમ જીવ તત્ત્વ વર્ણવવામાં આવે છે. જીવના બે વર્ગો છે : ૧. સંસારી અને ૨. સિદ્ધ (મુક્ત). [૪-૮]

૧. સંસારી જીવો

સંસારી જીવોના બે પ્રકાર છે : (૧) ત્રસ (જંગમ) અને (૨) સ્થાવર. [૬-૮]

(૧) ત્રસ જીવો ત્રણ પ્રકારના છે : અગ્નિકાય,

વાયુકાય^૧ અને બીજા (જે ઇદ્રિયોથી માંડી પાંચ ઇદ્રિયો-વાળાં) મોટાં શરીરવાળા. [૧૦૬-૭]

તેમાંથી અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ દરેકના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ^૨ એવા બે બે વિભાગ છે.^૩ અને મોટા શરીરવાળાના બે, ત્રણ, ચાર^૪ અને પાંચ ઇદ્રિયવાળા — એમ ચાર વિભાગ છે. [૧૨૬]

પાંચ ઇદ્રિયવાળા જીવોના ચાર પ્રકાર છે : નારકી તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ. [૧૫૫]

નરકો સાત^૫ હોવાથી નારકીઓ સાત પ્રકારના છે. [૧૫૬-૭]

૧. અગ્નિ અને વાયુ વાસ્તવિક રીતે સ્થાવર કોટીના છે. પણ તેમનામાં ગતિ હોવાથી તેમને જંગમમાં ગણ્યા છે. — ટીકા.

૨. સૂક્ષ્મ જોવા સર્વ લોકમાં વ્યાપેલા હોય છે અને સ્થૂલ-જોવા લોકના અમુક ભાગમાં જ હોય છે, એમ મૂળમાં જણાવ્યું છે. [૧૧૧-૩] સૂક્ષ્મ જીવોનો એક જ પ્રકાર હોય છે; સ્થૂલ જીવોના અનેક પ્રકાર હોય છે. તેમના નામ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૧, પા. ૨૫૨.

૩. તે દરેકના પાછા પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ એવા બે ભેદ મૂળમાં પાઘ્યા છે. [૧૦૮] આહાર, એટલે કે નવું શરીર બાંધવા માટે પરમાણુઓનું ગ્રહણ, શરીર, ઇદ્રિય, પ્રાણાપાન, કાષા અને મન એ છ પર્યાપ્તિઓમાંથી પોતાની યોગિને અનુરૂપ પર્યાપ્તિઓ પૂરી પ્રાપ્ત કરે તે પર્યાપ્તિ કહેવાય અને એક અંતમુંદિતમાં તે પ્રાપ્ત કર્યા વિના મરી જાય, તે અપર્યાપ્તિ કહેવાય.

૪. તે દરેકનાં નામ, પ્રકાર વગેરે માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૧, પા. ૨૫૨.

૫. રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાણપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, અને તમસ્તમસપ્રભા એ સાત. [૧૫૬-૭]

તિથિ^૧ચના એ પ્રકાર છે : ગર્ભજ અને સંમૂર્ણિમ.^૨ તે બંનેના પાછા ત્રણ ત્રણ બેદ છે : જલચર સ્થલચર અને ખેચર. તેમાંથી સ્થલચરના બે બેદ છે : ચોપગા અને પરિસર્પ. પરિસર્પના પાછા બે વિભાગ છે : હાથ ઉપર ચાલનારા ધો વગેરે ભુજપરિસર્પ; અને પેટ ઉપર ચાલનારા સાપ વગેરે ઉરપરિસર્પ. તે દરેકના અનેક પ્રકાર હોય છે. [૧૭૦-૧, ૧૭૮, ૧૮૦]

મનુષ્યના બે પ્રકાર છે : ગર્ભજ અને સંમૂર્ણિમ. તેમાંથી ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે : કર્મભૂમિના, અકર્મભૂમિના, અને અંતરદ્વીપોના.^૩ સંમૂર્ણિમ મનુષ્યોના પણ તે જ બેદ છે. [૧૮૬-૯]

દેવોના ચાર પ્રકાર છે : બવનવાસી, વ્યંતર, ત્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક. તેમાંથી વૈમાનિકના પાછા બે પ્રકાર છે : કંદપવાસી અને કંદપાતીત. કંદપાતીતના પણ બે પ્રકાર છે : ઈવેયક અને અનુત્તર.^૪ [૨૦૫, ૨૧૦, ૨૧૩]

(૨) સ્થાવર જીવોના ત્રણ બેદો છે : પૃથ્વીકાય, જળ-કાય અને વનસ્પતિકાય.^૫ તેમાંથી વનસ્પતિકાયના બે

૧. પ્રકરણ અનુસાર પાંચ ઇદ્રિયોવાળા તિથિ^૧ચ જ સમજવા.

૨. જુઓ. પા. ૨૪૧, નોંધ ૨.

૩. તે ત્રણેની માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. નં. ૨, પા. ૨૬૦.

૪. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. નં. ૩, પા. ૨૬૧.

૫. તે દરેકના સ્પૃશ અને સૂક્ષ્મ એવા બે બેદો પાડવામાં આવે છે. જુઓ પા. ૨૪૮, નોં. ૨. આ ચારના પેદાવિભાગો માટે જુઓ દિ. નં. ૪, પા. ૨૬૨.

બેદો છે : પ્રત્યેક શરીરવાળા અને સાધારણ શરીરવાળા;^૧ જીવ દીઠ સ્વતંત્ર શરીર હોય એ પ્રત્યેક શરીરવાળા કહેવાય; અને એક જ સામાન્ય શરીરમાં અનેક જીવ રહેતા હોય, તો તે સાધારણ શરીરવાળા કહેવાય.^૨ [૬૯-૭૦-૮૪]

૨. મુક્ત જીવો

મુક્ત અથવા સિદ્ધ જીવોના નેમના છેલ્લા જન્મની અપેક્ષાએ^૩ વિવિધ બેદો પાડવામાં આવે છે : જેમકે, સ્ત્રી-શરીરથી સિદ્ધ થયેલા, પુરુષશરીરથી સિદ્ધ થયેલા, નપુંસક-શરીરથી સિદ્ધ થયેલા,^૪ જૈન સાધુ યર્ષને સિદ્ધ થયેલા, અન્ય સંપ્રદાયના સાધુ યર્ષને સિદ્ધ થયેલા કે ગૃહસ્થાશ્રમ-માંથી જ સિદ્ધ થયેલા. [૪૯]

સિદ્ધો વધારેમાં વધારે (પાંચસો ધનુષ પ્રમાણ) જિંવાઈ વાળા શરીરમાંથી સિદ્ધ થાય છે,^૫ કે ઓછામાં ઓછી (બે હાંથ જેટલી જિંવાઈ)એથી સિદ્ધ થાય છે, કે મધ્યમ જિંવાઈ-એથી પણ સિદ્ધ થાય છે. વળી જિર્ણ સોકમાંથી, અધો-

૧. તેમની વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪ નો છેવટનો ભાગ, પા. ૨૬૩.

૨. મૂળમાં આ બધા જીવોના આયુષ્યનું સચિત્તર વર્ણન છે. તે માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૫, પા. ૨૬૩.

૩. કારણ કે સિદ્ધ થયેલ સમગ્ર જીવોમાં ગતિ, સિંગ આદિ સાંસારિક આવો ન હોવાથી, કોઈ ખાસ બેદ જ નથી હોતો.

૪. જન્મથી નહીં, પણ કૃત્રિમ.—ટીકા.

૫. પહેલા તીર્થંકરના વખતમાં તેટલી જિંવાઈ હતી, પણ તે પટતી ચાલી છે, એવી માન્યતા છે.

લોકમાંથી, મનુષ્યલોક વગેરે વાળા તીરછા (મધ્યમ) લોકમાંથી ૬ સમુદ્રમાંથી ૬ બીજા જગત્સ્થાનમાંથી સિદ્ધ થાય છે. [૫૦]

એક સમયે^૧ નપુંસકમાંથી ૬૪ જ જણ સિદ્ધ થઈ શકે; સ્ત્રીઓમાંથી ૨૦ અને પુરુષોમાંથી ૧૦૮. ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી એક સમયે વધારેમાં વધારે ચાર સિદ્ધ થાય; જૈનેતર સાધુમાંથી ૧૦ થાય અને જૈન સાધુમાંથી ૧૦૮ થાય. વધારેમાં વધારે ઊંચાઈવાળા શરીરમાંથી એક સાથે બે સિદ્ધ થાય છે; ઓછામાં ઓછીએ ચાર અને મધ્યમ ઊંચાઈએ ૧૦૮. એક સમયે ઊર્ધ્વ લોકમાંથી ચાર સિદ્ધ થાય છે; સમુદ્રમાંથી ૬; બીજા જગત્સ્થાનમાંથી ૩; અધોલોકમાંથી ૨૦ અને મનુષ્યલોકવાળા તીરછા લોકમાંથી ૧૦૮. [૫૧-૪]

સિદ્ધો આ લોકને વિષે શરીર તથા, સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગતિથી લોકના અગ્ર ભાગને વિષે જઈને અટકે છે; આગળ અલોકમાં (ગતિ સહાયક ધર્મોદિ તત્ત્વ ન હોવાથી)^૨ જઈ શકતા નથી. [૫૬]

સર્વાર્થસિદ્ધ નામના છેલ્લા અનુત્તર દેવવિમાનની^૩ ઉપર બાર યોજન જઈએ, ત્યારે છત્રાકાર ઈપિંત્રાગ્ધાર નામની પૃથ્વી આવે છે. તે ૪૫ લાખ યોજન લાંબી છે, અને તેટલી જ પહોળી છે. તેનો પરિઘ તેનાથી ત્રણગણા (ત્રી વધારે એટલે ૧,૪૨,૩૦,૨૪૯ યોજન) જેટલો છે. તે પૃથ્વી મધ્યમાં આઠ યોજન જાડી છે, અને ૫ઠ્ઠી પાનળી થતી

૧. જુઓ પા. ૨૩૦, નોં. ૧.

૨. જુઓ પા. ૧૬૬, દિ. નં. ૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. નં. ૩, પા. ૨૬૧.

ચતી છેડે માખની પાંખ કરતાં પાતળી છે. તે પૃથ્વી સ્વભાવથી જ નિર્મળ, શ્વેત સુવર્ણમય તથા ચતા રાખેલા છત્ર જેવા આકારની જિનેશ્વરોએ કહી છે. તે શંખ, અંકરત્ન, અને કુંદ પુષ્પ જેવી પાંકુર, નિર્મળ અને શુભ છે. તેનું ખીજું નામ શીતા છે. તેનાથી એક યોજન ઊંચે લોકનો છેડો છે, તે યોજનનો જે છેદનો કેસ છે, તેના છઠ્ઠા ભાગ સુધી સિદ્ધો રહેલા છે. [૫૭-૬૨]

સિદ્ધિ નામની ઉત્તમ ગતિને પામેલા, મહાભાગ્યવંત તે સિદ્ધો ભવપ્રપંચમાંથી મુક્ત થઈ ત્યાં લોકની ટોચે સ્થિર રહેલા છે. પોતાના છેલ્લા જન્મમાં જેનું જે કદ હોય, તેનાથી ત્રીજો ભાગ ઓછું એવું તેમનું કદ હોય છે.^૧ તેઓ અરૂપી છે, જીવધન^૨ છે, જ્ઞાન અને દર્શન એટલી જ તેમની સંજ્ઞા (સ્વરૂપ) છે. જેની ઉપમા નથી એવા અતુલ સુખને તેઓ પામેલા છે. [૬૩-૬]

૨

હવે અજીવ તત્ત્વ વર્ણવવામાં આવે છે.

અજીવ તત્ત્વના બે ભેદ છે: (૧) રૂપી — એટલે કે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ગુણાયુક્ત — મૂર્ત; અને (૨) અરૂપી એટલે કે અમૂર્ત. [૪]

(૧) રૂપીદ્રવ્યો: — પરમાણુઓ અને તેમના બનેલા રૂકંધો એ રૂપી દ્રવ્ય છે. તેમના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર

૧. જુઓ. પા. ૧૯૩, નોં. ૪.

૨. છેલ્લા શરીરનો પોલાણનો ભાગ નીકળી ગયો હોવાથી. જુઓ ઉપર નોંધ ૧.

છે : રકંધ (એટલે કે વિભાગ); દેશ (એટલે કે રકંધમાં કલ્પેશો વિભાગ); પ્રદેશ (રકંધનો કલ્પી શકાય તેવો સૌથી નાનો વિભાગ); અને પરમાણુ (એટલે કે રકંધથી છૂટો એવો નાનામાં નાનો અંશ). [૧૦]

પરમાણુ તો લોકના એક જ પ્રદેશમાં રહી શકે છે; પરંતુ રકંધ તો એક અંશમાં તેમ જ સમગ્ર લોકમાં પણ વ્યાપેશો હોય. ^૧ [૧૧]

પ્રવાહની દૃષ્ટિએ તો તે રકંધો અને પરમાણુઓ અનાદિ અને અનંત છે. માત્ર એક સ્થળે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તેમને સાદિ કે સાંત કહી શકાય. તે દૃષ્ટિએ જ તેમની સ્થિતિ પણ ઓછામાં ઓછી એક સમયની અને વધારેમાં વધારે અસંખ્ય કાળ સુધીની કહી શકાય. અમુક ક્ષેત્રથી અમુત ઘર્ષ ફરી તે ક્ષેત્રે આવવાનું અંતર ઓછામાં ઓછું એક સમય જેટલું અને વધુમાં વધુ અનંત કાળ સુધીનું હોઈ શકે. [૧૨-૪]

વર્ણુથી, ગંધથી, રસથી, સ્પર્શથી અને સંસ્થાન (આકૃતિ)થી એ રીતે એમનો પરિણામ પાંચ પ્રકારનો છે. વર્ણુની બાબતમાં તેમનો પરિણામ પાંચ પ્રકારનો છે : કાળો, નીલો, લાલ, પીળો અને સફેદ. ગંધની બાબતમાં તેમનો પરિણામ બે પ્રકારનો છે : સુગંધી અને દુર્ગંધી. રસની

૧. એટલે કે, એક પરમાણુ તો એક જ પ્રદેશમાં રહે; પરંતુ રકંધો ગમે તેટલા પરમાણુના બન્યા હોય તો પણ માત્ર એક પ્રદેશમાં પણ સમાઈ શકે, કે જેમાં વર્ણુમાં - એમ પોતાનાં પરમાણુની સંખ્યા બરાબર પ્રદેશોમાં પણ રહી શકે.

જાગતમાં તેમનો પરિણામ પાંચ પ્રકારનો છે : તીખો, દડો, તૂરો, ખાટો અને મધુર. સ્પર્શની જાગતમાં તેમનો પરિણામ આઠ પ્રકારનો છે : કક્કર્ષ, મૃદુ, ભારે, હલકો, શીતળ, ઊનો, રિનગ્ધ અને લૂખો. સંસ્થાનની જાગતમાં તેમનો પરિણામ પાંચ પ્રકારનો છે : મંડળાકાર (ચૂડીની પેઠે), ગોળ (દડાની કે માસરની પેઠે), ત્રણ ખૂણિયો, ચાર ખૂણિયો અને લાંબો, [૧૫-૨૧]

પ્રત્યેક પરમાણુમાં પાંચ રસમાંનો કોઈ એક રસ; એ ગંધમાંનો કોઈ એક ગંધ; પાંચ વર્ણમાંનો કોઈ એક વર્ણ; અને આઠ સ્પર્શમાંથી પરસ્પર અવિરુદ્ધ એવા એ સ્પર્શ હોય છે : અર્થાત્ રિનગ્ધ અને ઊનો, રિનગ્ધ અને હંડો, લૂખો અને હંડો, તથા લૂખો અને ઊનો — એ ચાર જોડકાંમાંથી કોઈને કોઈ એક. મોટા રક્ષોમાં તો આઠે સ્પર્શો યથોચિતપણે હોઈ શકે.

પરમાણુ, પરમાણુત્વની અપેક્ષાએ નિત્ય છે; અને એના પલટાતા રસ, ગંધાદિની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

(૨) અરૂપી દ્રવ્ય : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,^૧ આકાશ અને કાળર એ અરૂપી દ્રવ્યો છે. તેમાંના પ્રથમ ત્રણના રક્ષ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ ત્રણ ભાગ ગણતાં તેમની કુલ સંખ્યા દશ થાય.

૧. જૈન દર્શનમાં જ જુદા અર્થમાં સ્વીકારાતાં એ દ્રવ્યોની સમજ માટે જુઓ પા. ૧૬૬, ટિ. નં. ૩.

૨. મૂળમાં 'અર્ધાસમય' શબ્દ છે.

અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોનો સમૂહ. જેનો બીજો ભાગ ન થઈ શકે તેવા ખંડને 'અસ્તિ' અથવા પ્રદેશ કહે છે. ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ માત્ર એક પ્રદેશરૂપ અથવા એક અવયવરૂપ નથી; પરંતુ પ્રચય એટલે કે સમૂહરૂપ છે. તેથી તે અસ્તિકાય કહેવાય છે. પરંતુ, કાળ એક સમય-રૂપ — વર્તમાન ક્ષણરૂપ — છે. તેથી તે અસ્તિકાય નથી કહેવાતો. અને તેના રકંઘ, દેશ અને પ્રદેશ એવા પ્રકાર પણ નથી.

આકાશ લોક તેમજ અગ્નિલોકમાં વ્યાપેલું છે. તેમાં ધર્મ વગેરે દ્રવ્યો રહેલાં છે; પણ તે સમગ્ર આકાશમાં નહીં; પરંતુ અમુક પરિમિત ભાગમાં જ. જેટલા ભાગમાં તે રહેલાં છે, તેટલો ભાગ જ લોક કહેવાય છે; બાકીનો અગ્નિલોક કહેવાય છે. લોકમાં પણ કાળ, મનુષ્યલોકમાં (અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્રમાં)^૧ જ રહેલો છે.^૨

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો અનાદિ અને અનંત છે. કાળ પણ નિરંતર પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનંત જ છે. પરંતુ, કેઈ કાર્યના આરંભની અપેક્ષાએ સાદિ અને સાંત પણ છે. [૯]

આ પ્રમાણે જીવ તથા અજીવના સ્વરૂપને ગુરુમુખે સાંભળાને, તથા તેના ઉપર શ્રદ્ધા કરીને, મુનિ જ્ઞાન અને

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨, પા. ૨૬૦.

૨. વધુ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. નં. ૬, પા. ૨૬૭.

ક્રિયા એ બન્ને દૃષ્ટિઓનો^૧ અનુમત એવા સંયમમાં રમણ કરે. [૨૪૭]

ત્યાર બાદ, ઘણાં વર્ષ સુધી સંયમને પાળી, મુનિ નીચેના ક્રમે આત્માનું દમન^૨ કરે. તે ક્રમમાં વધારેમાં વધારે લાંબો ક્રમ ૧૨ વર્ષનો છે; મધ્યમ ક્રમ ૧ વર્ષનો છે; અને ટૂંકામાં ટૂંકો ૭ માસનો છે. [૨૪૮-૯]

બાર વર્ષવાળો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : પહેલાં ચાર વર્ષમાં ઘી વગેરે વિકારક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે (અને આંખેલ^૩ વગેરે તપ કરે); બીજાં ચાર વર્ષ (૭ ટંક પછી ખાવું, આઠ ટંક પછી ખાવું વગેરે) જુદાં જુદાં તપ કરે. પછી બે વર્ષ એકાંતરે આંખેલ કરે : એટલે કે ઉપવાસ કરે (ચાર ટંક છોડે) અને પછી આંખેલ કરે. ત્યાર પછી અધુ^૪ વર્ષ આઠ ટંક છોડવાનું કે બાર ટંક છોડવાનું એવું આકરું તપ ન કરે. ત્યાર પછી અધુ^૫ વર્ષ તેવાં આકરાં તપ

૧. “જીવનના બે વિભાગ છે : એક, સત્યને જોવાનો અને બીજો, તે સત્યને પચાવવાનો. જે ભાગ માત્ર સત્યનો વિચાર કરે છે, અર્થાત્ તરવને સ્પર્શે છે, તે જ્ઞાનદૃષ્ટિ—જ્ઞાનનય; અને જે ભાગ તરવાનુભવને પચાવવામાં જ પૂર્ણતા લેખે છે, તે ક્રિયાદૃષ્ટિ—ક્રિયાનય.”

૨. મૂળમાં ‘સંલેખના’ છે. તેને મારણાંતિક સંલેખના પણ કહે છે. શરીર અને કપાચોને ક્ષીણ કરતા જવા રૂપી તપ—એવો તેનો અર્થ થાય.

૩. આંખેલ એટલે ઘી, દૂધ વગેરે રસ વિનાનું અન્ન એક વાર ખાવું, અને ગરમ પાણી પીવું તે. આવશ્યક નિં. ગા. ૧૬૦૩-૫.

કરે. પણ તે આખા વર્ષ દરમ્યાન આંખેલ પરિમિત^૧ ન કરે. (એટલે કે, ચાર ટંક, આઠ ટંક વગેરે છોડ્યા પછી પારણા વખતે આંખેલ કરે). ત્યાર બાદ એક વર્ષ કોટી સહિત આંખેલ કરે; એટલે કે, પ્રથમ આંખેલ કરે; પછી બીજો દિવસે ચાર ટંક વગેરે છોડવાનું તપ — ઉપવાસ કરી, તેને અતે કરી આંખેલ કરે ૪૦. છેવટે માસ, અર્ધમાસ એમ સર્વ આહારનો ત્યાગ કરે અને (શરીરનો) અંત લાવે. [૨૫૦-૩]

નીચેની ભાવનાઓ સમ્યક્ દર્શન, ચારિત્ર વગેરેનો ભંગ કરનારી છે, અને મરણ સમયે દુર્ગતિનું કારણ થાય છે. માટે (મરણાંતિક અનશનાદિ કસ્ટોરે) તે ન સેવવી. તે પાંચ આ પ્રમાણે છે : કંદર્પભાવના, આભિયોગિક ભાવના, કિલ્લિપિક ભાવના, મોહભાવના અને આસુરભાવના.

૧. કંદર્પ (અદૃહાસ, મોટીથી બોલવું અને કામકથા); કૌકુચ (ભૂકુટિ — નેત્રાદિકની ચેષ્ટા વડે તથા પક્ષી વગેરેની બોલી મેં વડે બોલી અન્યને હસાવવા તે); તથા તેવા પ્રકારના શીલ, સ્વભાવ, હાસ્ય, અને વિકથા વડે બીજાને વિરમ્ય પમાડવા — એમ કરનારો પ્રાણી કંદર્પ ભાવના કરે છે.

૨. જે (સાધુ, સરસ આહાર કે વસ્ત્રાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે) મંત્રા સાર્ધાને (માણસ, પશુ, કે ઘર વગેરેની રક્ષા નિમિત્તે દોરાધાગા આપવા; ગાડઝપટ કરવી વગેરે) ભૂતિકર્મ કરે છે, તે આભિયોગિક ભાવના કરે છે.

૧. 'પરિમિત' એટલે કે પછી જણાવેલી કોઈ સહિત નહિ એવું.

જે માથી પુરુષ જ્ઞાન, કેવળી, ધર્માચાર્ય, સંઘ, અને સાધુની નિંદા કરે છે, તે કિલ્લિગિક ભાવના કરે છે.

જેનો રોપ ચિરંચાલી હોય છે તથા જે શુભાશુભ નિમિત્તો ભાખવાનો ધંધો કરે છે, તે આશુરી ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે.^૧

સસ્ત્રમહણ, વિપલક્ષણ, બળા મરવું, ડૂબી મરવું, પર્વત ઉપરથી પડવું, વગેરે અનાચારરૂપ ગણાતા ઉપાયોનું સેવન વારંવાર જન્મમરણનું કારણ થઈ પડે છે. (એ મોહભાવનાનું ચર્ણન થયું.) [૨૫૪, ૨૬૧-૫]

જે શ્રવે મિથ્યાદર્શનમાં અનુરક્ત, વિષયાભિલાષી (સનિદાન), હિંસક તથા કૃષ્ણવેસ્થાવાળા રહીને મરે છે, તેઓને બીજા જન્મમાં બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ થાય છે. પરંતુ, જે શ્રવે સમ્યગ્ દર્શનમાં અનુરક્ત, વિષયાભિલાષી વિનાના, તથા શુક્લવેસ્થાવાળા થઈને મરે છે, તેમને બીજા જન્મમાં બોધિજ્ઞાન સુક્ષ્મ થાય છે. [૨૫૫-૭]

જે શ્રવે જિનવચનમાં અનુરક્ત થાય છે, તથા મક્ષરહિત અને કવેશરહિત થઈને તેને ભાવપૂર્વક આચરે છે, તેઓ સંસારનો ઉચ્છેદ કરી શકે છે. પણ, જેઓ જિનવચનોને બળજબરીથી, તે ગિઆરા વારંવાર (કાંસો ખાઈ, ઝેર ખાઈ, કમોતે મરવાડી) ગાલમરણ પામે છે, કે (મૂંઝા વિના ક્ષુધા-તૃષ્ણા, રોગ, જરા વગેરે કારણે પરાણે મરવા ઇપી) અકામમરણ પામે છે. [૨૫૬]

૧. કંદર્પ સિંચાયની ઉપરની ભાવનાઓના નામને મળતી હલકી દેવચોનિઓ (જુઓ પા. ૧૦૯ ટિપ્ નં. ૧.) પણ છે. દીકાદાર એમ જણાવે છે કે, તે ભાવનાંવાળા તે તે દેવચોનિને પામે છે.

બહુ આગમોનું રહસ્ય જાણનારા, સમાધિ ઉત્પન્ન કરનારા,^૧ તથા ગુણગ્રાહી લોકો જીભને મુક્તિ અપાવી શકે છે. ૨ [૨૧૦]

આ પ્રકારે મુમુક્ષુઓને માન્ય એવાં ૩૬ ઉત્તમ (ઉત્તર) અધ્યયનો પ્રગટ કરીને, જ્ઞાતપુત્ર શ્રીમહાવીર સ્વર્ગવાન પરિનિર્વાણ પામ્યા, એમ હું કહું છું. [૨૧૧]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. રમૂજ અગ્નિજ્વોના નીચેના પ્રકાર મૂળમાં આપ્યા છે :

બળતા અંજારા, હરમગિથિન અગ્નિઃશ્વ (મુખંર), અગ્નિ, (દીવા વગેરેની) જ્વોત, (વટક યઈ જિંચી ગયેલી) જ્વોત્તા, ઉલ્કા, અને વીજળી. [૧૦૬-૧૦]

રમૂજ વાયુજ્વોના પ્રકાર : રહી રહીને વાતો વાયુ (કલ્કાશિક), વટાજિયો (મંદશિક), ધનવાયુ (નરકની સાત ભૂમિઓની દરેકની વચ્ચે-આવડું વાયુનું પડ), ગુંભરવ દરેતા વાયુ, શુષ્ક વાયુ અને સંવર્તક વાયુ (ધાસ વગેરેને એકરથાનેથી બીજે સ્થાને ઉપાડી લય તે.—દીકા. પ્રત્યક્ષજનો વાયુ ?). [૧૧૮-૬] એકઈદ્રિય જ્વોની એક ઈદ્રિય તે સ્પર્શ સમજાવી.

૧. મુકુ વચ્ચેનાથી જીભના મનમાં સ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરનારા. —દીકા.

૨. ઉવટના ભાગના મૂળ પાકનો અર્થ તો, ‘જીભની આલોચના (પાપની દખ્ખાત) સાંભળવા યોગ્ય છે,’ એવો છે. પરંતુ આખા ક્રમમાં તે વાત બંધજેસલી ન હોવાથી, પ્રો. જ્ઞેકોબીએ સૂચવેલો અવચૂરિનો અર્થ અહીં ઉતાર્યો છે. રમૂજમાં મ્લોક પછીનો આખો ભાગ નવો ઉમેરો છે, એમ તરત સમજાય છે. . .

બે ઇન્દ્રિય (સ્પર્શ અને રસ)વાળા જીવોના પ્રકાર : કૃમિ, સોમંગલ, અજસિયાં, માતૃવાહક (ચૂડેલી ?), વાસીમુખ, છોપ, શંખ, શંખનક, પલ્લુક, આચુ પલ્લુક, કોટા, જળો (નલગ), નીલક, ચંદનક. [૧૨૮-૬]

ત્રણ-ઇન્દ્રિય (સ્પર્શ, રસ, ધ્રાણુ)વાળા જીવોના પ્રકાર : કુંય, કીડી, ઉર્લ, લત્તાલિક, ઉદેડીઆ (જાધઈ ?) તૃણાહારી, કાષ્ઠાહારી, માલુક, પત્રાહારી, કપાસની મીંજમાં યતા (કપાસદૂઠેમિંજ) (: કે ?) તિંદુક, તંસમિંજક, સદાવરી, કાનખનૂરા (ગુફમી), ઇંદ્રકાપિક, ઇંદ્રગોષ (નોકળગાય). [૧૩૭-૬]

ચાર ઇન્દ્રિય (સ્પર્શ, રસ, ધ્રાણુ, આંખ) વાળા જીવો : અંધિયા, પોનિઆ, માખી, મચ્છર, બમરા, કીટ, પાંગ, બનઈ (દિંકુચુ), કુંકચુ, અંગરીડી, નંદાવતં, વીંછી, ડોલ (ખડમાંકડી), બૃમરીટક, વિરડી, અક્ષિવેધક, અક્ષિચ, માગધ, અક્ષીરોટક, ચિત્રપત્રક, હપધિભવિક, નીચક (નીચ-નીડ ?) તામ્રક. [૧૪૬-૮]

જલચર [પંચેન્દ્રિય (સ્પર્શ, રસ, ધ્રાણુ, આંખ, કાનવાળા) તિયંચા] ના પ્રકાર : માછલાં કાચળા, ગ્રાહ, મગર, સુસુમાર. [૧૭૨]

સ્થલચર ચોપગાના પ્રકાર : એક ખરીવાળા (ધોડા વગેરે), બે ખરીવાળા (બળઃ વગેરે), ત્રણપદા (ગંડી-કમળની કાણી કા જેવા જોળ પગવાળા-હાથી વગેરે), ચતુષ્પદા (સિંહ વગેરે). [૧૭૬]

જેમ્બરના પ્રકાર : ચર્મમય પાંખવાળાં (ચામાચીડિયાં ઇત્યાદિ), રોમમય પાંખવાળાં, સમુદ્ગપક્ષી (દાખડાના આકાર જેવી પાંખવાળાં), વિનપક્ષી (સૂપડા જેવી પાંખવાળાં). [૧૮૬-૭] છેલ્લાં બે માનુષોત્તર પર્વતની પેલી પાર રહેનારાં મનાય છે.

ટિપ્પણ નં. ૨. મધ્યલોકમાં જંજીરીયં, તેની આજુબાજુ વીંટાઈને આવેલો લવણસમુદ્ર તથા તેની અંદર આવેલા પદ અંતરદીપો, તે સમુદ્રની આજુબાજુ વીંટળાઈને આવેલો ધાતપી ખંડ, તેની આજુબાજુ આવેલો કલોદધિ તથા તેની આજુબાજુ આવેલો પુન્ડરીપનો માનુષોત્તર પર્વત સુધીનો અર્ધો ભાગ—

એટલે બાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. તેની બહાર કોઈ પણ માણસ જન્મતો કે મરતો નથી. જંજુ વગેરે અદ્વી દ્વીપોને બરત વગેરે (સરખા નામનાં સાત સાત) દ્વેત્રોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. જંજુ કરતાં ધાતકીખંડમાં તે નામનાં જ બમણાં દેત્રો છે; અને અર્ધા પુષ્કર દ્વીપમાં પણ તેટલા. એટલે દરેક નામનાં પાંચ પાંચ થયાં. તેમાંથી જેમાં મોક્ષમાર્ગને બાણનાર અને તેના ઉપદેશ કરનાર તીર્થંદ્રો પેદા થઈ શકે છે, તે બાગોને કર્મભૂમિ કહે છે; અને બાકીની અકર્મભૂમિ કહેવાય છે. પાંચ બરત, પાંચ ઐશવત, અને પાંચ વિદેહ જે કર્મભૂમિઓ છે; પાંચ હૈમવત, પાંચ હૈરણ્યવત, પાંચ રમ્યક, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ દેવકુરુ અને પાંચ ઉત્તરકુરુ જે ત્રીસ અકર્મભૂમિઓ છે. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ જે વિદેહના જ બાગો છે. ધનુ તે અકર્મભૂમિઓ છે. [૧૯૪-૫]

ટિપ્પણ નં. ૩. બવનવાસી દેવોના દસ બેદો છે: અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુપર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર, સ્તનિતકુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિક્કુમાર. [૨૦૪] તેઓ કુમાર એટલા માટે કહેવાય છે કે, તેઓ કુમારની માફક દેખાવમાં મનોહર, સુકુમાર તથા મૃદુ-મધુર ગતિવાળા અને ક્રીડાશીલ હોય છે. તેઓ મોટે ભાગે આવાસોમાં અને ક્યારેક બવનોમાં રહે છે. આવાસ મંડપ જેવા હોય છે અને બવન નગર જેવાં હોય છે.

બ્યંતરના આઠ બેદ છે : કિનર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, બૂન અને પિશાચ. [૨૦૫] તેઓ પણ બવનો અને આવાસોમાં રહે છે. તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી તથા બીજાની પ્રેરણાથી ભિન્ન ભિન્ન જગ્યાએ જાય છે. જેમાંથી કેટલાક મનુષ્યની સેવા પણ કરે છે.

ન્યોતિન્કના પાંચ પ્રકાર છે : ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓ. તેમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવેલા ન્યોતિન્કો મેરુ પર્વતની આસપાસ સદા જામણ કરે છે; પણ તેની બહારના સૂર્યાદિ રિશર છે. [૨૦૬]

વેમાનિકના બે પ્રકાર છે : કલ્પોપપત્ત (કલ્પવાસી) અને કલ્પાતીત. કલ્પવાસીના બાર પ્રકાર છે : સૌધર્મ, ઐશાન, સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, જ્ઞાનલોક, લાંતક, મહાશુક, સદસાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અન્યુત. [૨૦૮-૨] કલ્પાતીતના બે પ્રકાર છે : ક્રેવેયક અને અનુત્તર. ક્રેવેયકની ત્રણ ત્રિકો છે : હેઠેની, મધ્યમ અને ઉપરની. અને તે દરેકની પાછી નીચેની, મધ્યમ અને ઉપરની એમ ત્રણ ત્રિકો મળી કુલ નવ પ્રકાર છે. [૨૧૦-૩] અનુત્તરના પાંચ પ્રકાર છે : વિજય, વેજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાંગસિદ્ધ. તે સૌથી ઉત્તર (ઉપર) તેમજ પ્રધાન હોવાથી અનુત્તર કહેવાય છે. [૨૧૩-૪]

કલ્પવાસી દેવામાં સ્વામી-સેવક ભાવ છે; પણ કલ્પાતીતમાં નથી. મનુષ્યલોકમાં પણ કોઈ નિમિત્તથી જવાનું થાય; તો કલ્પવાસી જ જાય છે. કલ્પાતીત દેવા સ્થાન છોડી ક્યાંય જતા નથી.

ટિપ્પણ નં. ૪. રથૂળ (પર્યાસ) પૃથ્વીકાયના બે પ્રકાર છે : શ્વેત્ક અને કઠલ. તેમાંથી શ્વેત્ક પૃથ્વીના સાત પ્રકાર છે : કાળી, નીલ, રાતી, પીળી, ઘોળી, પાંદુર અને (પણ્નમદ્વીઆ) પૂર ભિતરી ગયા પછી રહેતો કાંપ. કઠલ પૃથ્વીના ૩૬ ભેદો છે : શુદ્ધ પૃથ્વી, કાંકરા, રેતી, (ઉપલ) પથ્થર, સિલા, લવણ, જસ, લોહ, તાંબુ, ક્વાઈ, સીસું, રૂપ, સુવર્ણ, વજ (હીરા), હડતાલ, દ્વિગોલક, મણ્સીલ, સાસગ (ધાતુવિરોધ-દીકા. સરયક-મણિવિશેષ ? કે સીસક-જસત ?), અંજન (સુરમો), પરવાળાં, અજ્ઞકનાં પડ, અજ્ઞકની રેતી, (તથા નીચેના મણિઓ :) ગે.મેદક, રુચક, અંકરેત્ત, રફટિક, લોહિત, મરકત, મસારમટ્ટ, ભુજમોચક, ઇદ્રનીલ, ચંદનમણિ, ગૈરિક, હંસમર્મ, પુલક, સૌગંધિક, ચંદ્રપ્રભ, વૈદ્ય, જલકાંત, સૂર્યકાંત. [૭૦-૬]

અહીં મણિના ૧૮ ભેદ છે. તેમાંથી કોઈ પણ ચારનો, સંભાવેલાં બીજાં બંધનમાં ફરી લઈ, ૪૦ને બદલે ૩૬ની સંખ્યા મળી, એમ દીકાકાર કહે છે.

રૂપજ (પર્યાપ્ત) જળકાયના પાંચ પ્રકાર છે : મેઘનું પાણી, ઓસ, દરતણૂ (તુલુના અગ્રભાગ ઉપરનાં બિંદુ), મહિકા (પૂમર), દીમ. [૮૫]

વનરપતિકાયના પ્રત્યેકશરીરીના ભેદો આ પ્રમાણે છે : વૃક્ષ, શુશ્ક (વૃન્તાક વગેરે), ગુફમ (નવમાલિકા વગેરે), લતા (ચંપકાદિ), વહી (તુંબડી વગેરેની), તુલુ (દામ વગેરે), નાળિયેરી કેળ વગેરે વૃક્ષયુક્તા (ખીજ શાખા ન હોવાથી), રોરડી વગેરે પર્વજ, કુદમ્બુ (ઉત્ર જેવા બૃગિકૌડા), કમળ વગેરે જલચરુદ, ઔષધિ (શાળી વગેરે ધાન્ય), બાજી વગેરે હરિતકાય. [૯૪-૫]

સાધારણગરીરીના ભેદો : આલુ (બગલા), મૂળા, આદુ, હિરિત્તી, સિરિત્તી, સિરિસરિત્તી, ચાવનિ, કેચકંદલી, કુંગળી, લસણ, (કંદલી, કુંકમત કે) કુંકમત કંદલી, લોહિની, હૂન, ચીહ્ન, કુહક, કૃષ્ણ, વજ, સૂરણ, અશ્વકર્ણી, મુસંદી, હરિદ્રા (લીલી હળદર) વગેરે કંદો. [૯૬-૯]

ટિપ્પણ નં. ૫. મૂળમાં દરેક જીવના આયુષ્ય (જીવરિતિ) વગેરેનું જે નિશ્પત્તિ છે, તે આ પ્રમાણે છે : ૧. જીવરિતિ-એટલે કે મરતા સુધીનું આયુષ્ય. ૨. કાયરિતિ-એટલે કે મર્યા બાદ ખીજ કેઈ જાતિમાં ગયા વિના તે જ જાતિમાં ફરી ફરીને પેઠા થવાની કાલમર્યાદા. અને ૩. પુનરાગમનકાળ-એટલે કે પોતાની જાતિ છોડી, ખીજ કાયમાં ઉત્પન્ન થઈ, ફરીથી તે જાતિમાં પાછા આવવાનો સમય. પ્રવાહની અપેક્ષાએ તો બધા જીવ અનાદિ અને અનંત છે; પણ આયુષ્યની અપેક્ષાએ તેઓ સાદિ સંત છે.

અમિતજીવોની આયુષ્યરિતિ ઓછામાં ઓછી અંતમુંદૂર્ત અને વધારેમાં વધારે ત્રણ રાત દિવસની છે; તેમની કાયરિતિ ઓછામાં ઓછી અંતમુંદૂર્ત અને વધારેમાં વધારે અસંખ્ય કાળની.

૧. ‘અસંખ્ય’, ‘સંખ્યેય’, ‘અનંત’ વગેરેના પારિભાષિક અર્થો માટે જુઓ. પા. ૫૨, ટિપ્પણ નં. ૧.

છે; અને તેમનો પુનરાગમનકાળ ઓછામાં ઓછો એક અંતર્બુદ્ધિ અને વધારેમાં વધારે અનંતકાળ છે. [૧૧૩-૬]

વાયુજીવોની આયુષ્યસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ૩ હજાર વર્ષની છે. બાકીનું બધું અગ્નિ પ્રમાણે. [૧૨૨-૪]

પાંચ ઈન્દ્રિયજીવોની આયુષ્યસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ૧૨ વર્ષની છે અને કાયસ્થિતિ વધારેમાં વધારે સંખ્યેય^૧ કાળની છે, બાકીનું બધું અગ્નિ પ્રમાણે.

ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળાની આયુષ્યસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ૪૬ દિવસની છે. બાકીનું બધું બેઈન્દ્રિય પ્રમાણે. [૧૪૧-૩]

ચાર ઈન્દ્રિયવાળાની આયુષ્યસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ૭ માસની છે. બાકીનું બધું બેઈન્દ્રિય પ્રમાણે. [૧૫૧-૩]

નરકમાં	આયુષ્યસ્થિતિ ઓછામાં ઓછી	વધારેમાં વધારે
પહેલા ,,	૧૦ હજાર વર્ષ	૧ સાગર વર્ષ
બીજા ,,	૧ સાગર વર્ષ	૩ ,,
ત્રીજા ,,	૩ ,,	૧૧ ,,
ચોથા ,,	૭ ,,	૧૦ ,,
પાંચમા ,,	૧૦ ,,	૧૭ ,,
છઠ્ઠા ,,	૧૭ ,,	૨૨ ,,
સાતમા ,,	૨૨ ,,	૩૩ ,,

નારકી મરીને તરત પાછો નારકી થઈ મરતો નથી. તેથી તેની કાયસ્થિતિ જુદી નથી. તેનો પુનરાગમનકાળ ઓછામાં ઓછો એક અંતર્બુદ્ધિ અને વધારેમાં વધારે અનંતકાળ છે. [૧૬૦-૮]

આયુષ્યસ્થિતિ	જલચર	રથજલચર	એચર
ઓછામાં ઓછી	અંતર્મુદ્ધર્ત	અંતર્મુદ્ધર્ત	અંતર્મુદ્ધર્ત
વધારેમાં વધારે	પૂર્વકોટી ^૧	ત્રણપલ્લોપમર	પલ્લોપમનો અસં- ખ્યાતમે ભાગ૩

કાયસ્થિતિ

ઓછામાં ઓછી	અંતર્મુદ્ધર્ત	અંતર્મુદ્ધર્ત	અંતર્મુદ્ધર્ત
વધારેમાં વધારે	૨ થી ૯ પૂર્વકોટી	૩ પલ્લોપમવત્તા	૫ પલ્લોપમનો અસં- ખ્યાતમે ભાગ અને ૨ થી ૯ પૂર્વકોટી

પુનરાગમનકાળ

ઓછામાં ઓછા	અંતર્મુદ્ધર્ત	અંતર્મુદ્ધર્ત	અંતર્મુદ્ધર્ત
વધારેમાં વધારે	અનંતકાળ	અનંતકાળ	અનંતકાળ

[૧૮૯-૯૧]

મનુષ્યની ઓછામાં ઓછી આયુષ્યસ્થિતિ અંતર્મુદ્ધર્ત છે; અને વધારેમાં વધારે ત્રણ પલ્લોપમ છે. કાયસ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અંતર્મુદ્ધર્ત છે અને વધારેમાં વધારે ત્રણ પલ્લોપમ વત્તા ૨ થી ૯ (એટલે કે ૭) પૂર્વકોટી છે. પુનરાગમનજળ ઓછામાં ઓછા અંતર્મુદ્ધર્ત અને વધારેમાં વધારે અનંતકાળ.

૧. 'પૂર્વ'ના અર્થ માટે જુઓ પા. ૨૪૨, નોંધ ૧.

૨. ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ અને ઉરપરિસર્પનું પૂર્વકોટી અને સંમૂર્ધિમનું ૩૨ અને ૫૩ હજાર વર્ષનું. સંમૂર્ધિમ રથજલચરનું ૮૪૦૦૦ વર્ષ. 'પલ્લોપમ'ના અર્થ માટે જુઓ પા. ૨૪૩, ટિ. ૪.

૩. એ યુગલિકનું છે. બીજા ગર્ભજનું પૂર્વકોટી અને સંમૂર્ધિમનું ૭૨૦૦૦ વર્ષ. યુગલિક એટલે (સામાન્ય રીતે) જંજીરીપને બીંટળાયેલા હવણસમુદ્રમાં આવેલા અંતરદીપોનો રહેવાસી. તે સ્ત્રી-પુરુષનું જોડકું જ જન્મે છે.

૪. એ યુગલિકનું છે. સંમૂર્ધિમનું તો અંતર્મુદ્ધર્ત જ ગણવું.

ગ્રાહમાં ગ્રાહી

વધારેમાં વધારે

સવનપતિ ૧૦ હજાર વર્ષ	એક સાગર વર્ષથી કંઈક વધારે
ચંદ્ર ૨૦	એક પલ્લોપમ
જ્યોતિષક પલ્લોપમનો આક્રમે ભાગ	,, વત્તા એક લાખ વર્ષ
સૌધર્મ ૧ પલ્લોપમ	બે સાગર વર્ષ
ઈશાન ૨૦ થી કંઈક વધારે	,, થી વધારે
સાનકુમાર બે સાગર વર્ષ	સાત સાગર વર્ષ
માહેન્દ્ર ૨૦ થી વધારે	,, થી વધારે
બ્રહ્મલોક ૧૦ સાગર વર્ષ	૧૦ સાગર વર્ષ
હાંતક ૧૦ ,,	૧૪ ,,
મહાશુક ૧૪ ,,	૧૭ ,,
સહસ્રાર ૧૭ ,,	૧૮ ,,
આનત ૧૮ ,,	૧૯ ,,
પ્રાણુત ૧૯ ,,	૨૦ ,,
આરણુ ૨૦ ,,	૨૧ ,,
અમ્યુત ૨૧ ,,	૨૨ ,,
ગ્રેવેયક-૧ ૨૨ ,,	૨૩ ,,
,, -૨ ૨૩ ,,	૨૪ ,,
,, -૩ ૨૪ ,,	૨૫ ,,
,, -૪ ૨૫ ,,	૨૬ ,,
,, -૫ ૨૬ ,,	૨૭ ,,
,, -૬ ૨૭ ,,	૨૮ ,,
,, -૭ ૨૮ ,,	૨૯ ,,
,, -૮ ૨૯ ,,	૩૦ ,,
,, -૯ ૩૦ ,,	૩૧ ,,

અનુત્તરનાં પહેલાં ચારમાં ઓછામાં ઓછી ૩૧ સાગર અને વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગર. અને પાંચમાંમાં ઓછામાં ઓછી તેમજ વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગરોપમ.

દેવો પણ મરીને તરત દેવ નથી થઈ શકતા એટલે તેમની કાયરિયતિ જુદી નથી. તેઓ મ્યુન થઈને પૃથ્વી, જળ, વનસ્પતિ અને સંખ્યાત વપ આયુધ્ય વાળાં ગર્ભજ-પર્યાપ્ત એ સ્થાનોમાં જ પેદા થાય છે, અન્ય સ્થાનોમાં નહિ. તેમનો પુનરાગમનકાળ મનુષ્ય જેવો સમજવો. [૨૧૭-૪૪]

	પૃથ્વીજીવ	પાણીજીવ	વનસ્પતિજીવ
આયુઃ	ઓણં	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
વધારે	૨૨૦૦૦ વર્ષ	૭૩૦૦ વર્ષ	૧૦૦૦૦ વર્ષ
કાયઃ	ઓણં	અંતર્મુહૂર્ત	પૃથ્વી પ્રમાણે
વધારે	અમંખ્યકાળ	"	અનંતકાળ
પુનરાગમનઃ	ઓણં	અંતર્મુહૂર્ત	"
વધારે	અનંતકાળ	"	અસંખ્યકાળ

[૮૦-૨, ૧૦૨]

ટિપ્પણ નં. ૧. કાળદ્રવ્યને સમગ્ર નીચેનું વર્ણન થયેલ છે. જ્યારણ સજ્જી 'જેનકર્શન'માંથી ઉત્પાદ્ય છે : " કાળ એ અદ્વીતીયમાં (મનુષ્યલોકમાં) વર્તેલો ભાવ છે; પરમ સૂક્ષ્મ છે; એના ભાગ થઈ શકતા નથી અને એ એક સમયરૂપ છે. એ એક સમયરૂપ હોવાથી જ તેની સાથે અસ્તિકાય સંબંધેના સંબંધ લાગી શકેલો નથી. કારણકે, પ્રદેશોના સમુદાયનું નામ અસ્તિકાય છે.

"એ એક સમયરૂપ કાળ દ્રવ્યરૂપ છે અને પર્યાયરૂપ પણ છે. દ્રવ્યરૂપે એ નિત્ય છે અને પર્યાયરૂપે અનિત્ય છે. અત્યાર સુધીનો બધો કાળ અને હવે પછીનો બધો કાળ કાળરૂપે એકસરખો હોવાથી એને નિત્ય, દ્વિવામાં આવે છે, અને એમાં પ્રવિક્ષણે ક્ષતિ અને વિનાશ થતો હોવાથી એને અનિત્ય પણ કહેવામાં આવે છે.

“આ કાળ નામનો ભાવ કોઈ પદાર્થનું નિર્વર્તક-કારણ નથી. તેમ પરિણામી-મારણ પણ નથી. કિંતુ, પોતાની મેળે જ પેદા થતા પદાર્થોનું અપેક્ષા-કારણ છે. કારણકે, એ પદાર્થો અમુક કાળે જ થવા ભેઈએ એ જાનના નિયમનું કારણ કાળ છે. ‘ઘડો ફૂટી ગયો’, ‘સૂર્યને ભેડ’ છું,’ અને ‘વરસાદ થશે’—ઇત્યાદિ પરસ્પર સેજભેજ વિના ચોખ્ખા વ્યવહારો જેની અપેક્ષાએ પ્રવર્તી રહ્યા છે, એનું નામ કાળ છે. તથા, ‘આ મોટું છે’ અને, ‘આ નાનું છે,’ એ બંને વ્યવહારનું નિમિત્ત પણ કાળ જ છે. એ રીતે વર્તના, પરિણામ અને ક્રિયા વગેરેના વ્યવહારોથી મનુષ્યલોકમાં કાળની હયાતી જણી શકાય છે.

“મનુષ્યલોકથી બહારના ભાગમાં કાળ દ્રવ્યની હયાતી જણાતી નથી. ત્યાં તો સદૃષ પદાર્થ માત્ર પોતાની જ મેળે કલ્પત્ત થાય છે, નાશ પામે છે, અને સ્થિતિ કરે છે. ત્યાંના પદાર્થોની હયાતી સહજ જ છે. તેમાં કાળની અપેક્ષા નથી. ત્યાં આપણી પેઠે સરખે સરખા પદાર્થોની કોઈ પણ ક્રિયા એકસાથે ન થતી હોવાથી, તેઓની કોઈ પણ ક્રિયામાં કાળની જરૂર નથી પડતી. સરખે સરખા પદાર્થોમાં જે ફેરફાર એકસાથે થાય છે, તેનું જ કારણ કાળ છે; પરંતુ જુદા જુદા પદાર્થોમાં એક સાથે જ થતા ફેરફારોનું કારણ કાળ હોઈ શકતો નથી. કારણ કે, એ જુદા જુદા ભાવોની ક્રિયાઓ એક કાળે જ થતી નથી; તેમ નાશ પણ પામતી નથી. માટે ‘મનુષ્યલોકની બહારના ભાગમાં થતા કોઈ પણ ફેરફારનું કારણ કાળ હોઈ શકે નહીં; તેમજ, ત્યાં જે નાનામોટાના વ્યવહાર ચાલે છે, તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ છે; અને સ્થિતિ હયાતીની અપેક્ષાએ છે; અને હયાતી તો સહજ છે. માટે તે વ્યવહાર માટે પણ ત્યાં કાળની આવશ્યકતા જણાતી નથી.

“કેટલાક આચાર્યો કાળને જુદા દ્રવ્યરૂપે માનતા નથી. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે વર્તના અને પરિણામ વગેરે પદાર્થોમાં થતા ફેરફારો છે.” તે ફેરફારોમાંથી જે પહેલો થયો હોય તે

પુરાણો કહેવાય અને પછી થયો હોય, તે નવીન કહેવાય. એ બધા ફેરફારો પદાર્થોમાં કોઈ બીજાની પ્રેરણા વિના થયા કરે છે. તેને ગાદે કાળ નામનું જીવું દ્રવ્ય માનવાની જરૂર નથી. પરંતુ કાળને જીવું દ્રવ્ય માનનારા તેમને એવો જવાબ આપી શકે કે, તેમ તો ગતિ વગેરે માટે ધર્માસ્તિત્વ કાય વગેરે માનવાની પણ જરૂર ન રહે; 'પરંતુ' કાળને જીવું દ્રવ્ય માનનારાઓમાં પણ મતભેદ છે. કેટલાક તેને મનુષ્યશ્વેત્ર-જ્યોતિષ્યકના ગતિશ્વેત્ર-માત્રમાં રહેલું જાણે છે. અને તેટલું હોવા છતાં સંપૂર્ણ લોકનાં પરિવર્તનોનું નિમિત્ત થઈ શકે છે. તેમની દલીલ એ છે કે, કાળ પોતાનું કાર્ય જ્યોતિષ્યકની ગતિની મદદથી કરે છે. માટે, જ્યોતિષ્યકની ગતિના શ્વેત્રની બહાર તેને માનવો ઠીક નથી. જ્યારે બીજા તેને લોકવ્યાપી કહે છે. એ લોકવ્યાપી હોવા છતાં ધર્માસ્તિત્વની પંડે રક્ષણ નથી, પરંતુ અણુરૂપ છે. એના અણુઓની સંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલી છે. એ અણુ બિંદુની હોવાથી લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ ઉપર જ્યાં જ્યાં સ્થિત રહે છે. તેમનો રક્ષક નથી બનતો. તેમનામાં તિયંદ્રવ્યય (રક્ષક) થવાની શક્તિ નથી. તેથી કાળ દ્રવ્યને અસ્તિત્વ નથી મળવામાં આવ્યું. આમ કાળદ્રવ્યમાં એકે તિયંદ્રવ્યય નથી; તોપણ જીવંદ્રવ્યય તો છે. તેથી દરેક કાળઅણુમાં સતત પરિણામો થયા કરે છે. તે પરિણામને સમય કહે છે. એ જ અન્ય દ્રવ્યોના પરિણામમાં નિમિત્તકારણ થાય છે. નવીનતા, પુરાણના વગેરે અવસ્થાઓ કાલઅણુના સમયપ્રવાહની અપેક્ષાએ જ સમજી શકાય. પરમાણુને લોકાકાશના એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશ સુધી જતાં જેટલી વાર લાગે, તેટલી વારમાં કાળઅણુનો એક સમય-પર્યાય વ્યક્ત થાય. અર્થાત્ 'સમય' પરિણામ, અને એક પ્રદેશમાંથી

• અહીંથી જરૂર થતો એક અવતરણ ચિહ્નવાળો જાગ પ. સુખલાલજી અનુવાદિત કર્મજંથ ભા. ૪, પા. ૫૫૮માંથી સંગ્રહિત છે.

ખીલ પ્રદેશ સુધીની પરમાણુની મંદ ગતિ એ બંનેનું પરિમાણ અસામાન્ય છે. આ દિગ્ગજર ગ્રંથોનું મંતવ્ય છે.

‘હવે વસ્તુસ્થિતિ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. નિશ્ચયદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કાળને અલગ દ્રવ્ય માનવાની કશી જરૂર નથી. તેને અણુવણના પર્યાયરૂપ માનવાથી જ બધો વ્યવહાર ઉપપન્ન થઈ જાય છે. એટલે બાકીના પશ્ચાત્તઃકારિક કે ઔપચારિક છે. કાલને મનુષ્ય-ક્ષેત્ર-પ્રમાણ માનવાનો પક્ષ સ્વૂલ લોકવ્યવહાર ઉપર નિર્ભર છે. અને તેને અણુરૂપ માનવાનો પક્ષ ઔપચારિક છે. એમ ન કબૂલ કરીએ તો, એ પ્રશ્ન બોલો થાય છે કે, મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર પણ નહું, જ્ઞાનું વગેરે બાવો થાય છે, તો પછી કાલને મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ કેવી રીતે માની શકાય? કાલને ન્યાયોત્તિપચકના સંચારની અપેક્ષા શા માટે છે? અને હોય તો પણ કાલ લોકવ્યાપી હોઈને પણ તેની મદદ નથી લઈ શકતો?

‘કાલને અણુરૂપ માનવાની દૃષ્ટિના ઔપચારિક જ છે. પ્રત્યેક પુદ્ગલ પરમાણુને જ ઉપચારથી કાલાણુ સમજવો જોઈએ. એમ ન માનવાને બદલે કાલાણુને સ્વતંત્ર જ માનો તો પ્રશ્ન થાય છે કે, તો પછી તેને ધર્માસ્તિત્ત્વકાળની ચેડે સ્વધરૂપ કેમ નથી માનતા? એ સિવાય બીજો એ પ્રશ્ન પણ થાય છે કે, વળી અણુ-અણુના પર્યાયમાં નિમિત્તકારણ સમય-પર્યાય છે; તો પછી સમય-પર્યાયનું નિમિત્તકારણ શું? તેને સ્વાભાવિક માનો, તો પછી અણુ-અણુના પર્યાયને પણ સ્વાભાવિક શા માટે ન માનો?

‘વૈદિક દર્શનોમાં પણ કાલના સંબંધમાં મુખ્ય એ પક્ષ છે. વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શન કાલને સર્વવ્યાપી સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે. અને સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંત વગેરે કાલને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય ન માની, એને પ્રકૃતિ-ધ્રુવ (જડ-ચેતન)નું જ રૂપ માને છે. કાલ એ વ્યવહારનિર્વાહ માટે કરવામાં આવેલી દૃષ્ટિના જ છે—એ વિષેની ચર્ચા માટે જુઓ યોગદર્શન, ૩. સૂ. ૫૨ ઉપરનું બાધ્ય’.

સુભાષિતો

અપ્પા ચેવ દમેયચ્ચો અપ્પા હુ સ્વલ્લ દુદ્ધમો ।

અપ્પા દન્તો સુહો હોઈ અસ્સિં લોણ પરત્થ ય ॥

પોતાની જાતને જીતવી જોઈએ. પોતાની જાત જીતી ન મુશ્કેલ છે, જેણે પોતાની જાત જીતી છે, તે આ સોક અને પરશોકમાં સુખી થાય છે. [૧-૧૫]

ઘરિ મે અપ્પા દન્તો સંજમેણ તવેગ ય ।

માહં પેરેહિ દમ્મન્તો વગ્ધણેહિ વહેહિ ય ॥

ખીજાઓ મને વધ-બાંધનાદિથી દમે, તેના કરતાં હું પોતે ન મારી જાતને સંયમ અને તપ દ્વારા નિમ્નમાં રાખું, એ વધારે સાચું છે. [૧-૧૬]

ચત્તારિ, પરમંગાણિ દુહ્હાજીહ જન્તુણો ।

માણુસત્તં સુઈ સદ્દા સંજમંમિ ય વીરિયં ॥

સંસારમાં જીવને બોધનાં આ ચાર પરમ અંગો દુર્લભ છે : મનુષ્યપણું, સદ્ધર્મનું શ્રવણ, તેમાં શ્રદ્ધા અને તેનું આચરણ [૩-૧]

માણસત્તંમિ આચાઝ જો ધમ્મં સોચ સદ્દહે ।

તવસ્સો વીરિયં લુદ્ધં સંવુડે નિદ્ધુણે રયં ॥

મનુષ્યપણુ પામીને જે પ્રાણી ધર્મ સાંભળી શ્રદ્ધા કરે, અને તેમાં પુરુષાર્થ કરી, તપથી પાપકર્મને પોતામાં આવતું રોકે, તે પોતાની મલિનતા દૂર કરી શકે છે. [૩-૧૧]

અસંખ્ય જોદિયં મા પમાયણ્ જરોચ્છીયસ્સ હુ નંતિ તાણં
 एवं વિજાણાહિ જણે પમત્તે કિણ્ણુ વિહિંસા અજયા ગહિન્તિ ॥

તુટ્યા પછી છવિત કરી સાંધી શકાતું નથી, માટે પ્રમાદ ન કરવો. ઘડપણુ આવ્યા પછી ખીન્ને રસ્તો નહિ રહે ત્યારે, પ્રમત્ત, હિંસક અને અચત્નશીલ મનુષ્યની શી દશા થશે, તેનો વિચાર કર. [૪-૧]

સુત્તેસુ યાવો પલ્લિબુદ્ધજીવી ન વીસસે પણ્ડિણ્ આસુપન્ને ।

ઘોરા મુહુતા અવલં સરીરં મારુણ્ણપક્કવી ત્વ ચરપ્પમત્તે ॥

સૂતેલાઓની વચ્ચે જાગતા રહેતું. તીવ્ર બુદ્ધિવાળા પંડિતે આયુષ્યનો વિશ્વાસ ન કરવો. કાળ નિર્ઘય છે અને શરીર અબળ છે. માટે ભારંડપક્ષીની પેઠે અપ્રમત્ત રહેવું. [૪-૬]

ન ચિત્તા તાયણ્ માસા કુઝ વિજ્ઞાણુસાસણં ।

વિસન્ના પાપક્રમેહિ બાલ પંઢિયમાણિણો ॥

વાણીની ચતુરાઈ બચાવી શકતી નથી; વિદ્વાનુ શિક્ષણુ પણ શી રીતે બચાવે ? પોતાને પંડિત માનતા મૂર્ખ લોકો પાપકર્મોમાં ખૂંચેલા રહે છે. [૬-૧૦]

જો સહસ્ત્રં સહસ્તાણં સંગામે દુઝ્જણે જિણે ।

एगं जिणेज्ज अप्पाणं एस से परमो जउ ॥

અપ્પાણમેવ જુઝ્ઝાહિ કિં તે જુઝ્ઝેણ વઝ્ઝત ।

अप्पणामेवअप्पाणं जइत्ता सुहमेहए ॥

દુર્ગંય સંત્રામમાં લાખો ચોદ્ધાઓને હતો, તેના કરતાં એકલો પોતાને હતો, તો તે જ્ય હિતમ છે.

પોતાની જાત સાથે જ લડવું બેઠાં. બહારનાઓ સાથે લડીને શું? પોતાના જળથી પોતાની જાતને જીતનારો મુખી થાય છે. [૬,૩૪-૩૫]

पंचिन्द्रियाणि कोहं माणं मायं तदेव लोहं च ।

दुग्जर्यं चेन्न अप्पाणं सज्जं अप्पે जिये जियं ॥

પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; તથા સૌથી વિશેષ દુર્ગંય એવું પોતાનું મન : એ જિતાયાં એટલે બધું જિતાયું. [૬-૩૬]

जो सहस्त्रं सहस्ताणं मासे मासे गवं दए ।

तस्स वि संजमो सेउ अदिन्तस्स वि किंचग ॥

મહિને મહિને લાખો ગાયો દેનારાના દાન કરતાં, કાંઈ ન આપનારાનુંય સંયમાચરણ શ્રેષ્ઠ છે. [૬-૪૦]

मासे मासे तु जो वालो कुसगेण तु मुंजए ।

न सो सक्खायघम्मस्स कलं अग्घइ सोल्लसि ॥

કાંઈ અદાની મનુષ્ય મહિને મહિને દાનની અણી ઉપર રહે તેટલું અજ ખાઈને ઉગ્ર તપ કરે, તો પણ તે માણસ,

સતપુરુષોએ જાતાવેલા ધર્મને અનુસરનારા મનુષ્યના સોળમા હિરસાનેય ન પહોંચે. [૯-૪૪]

કસિણં પિ જો હમં લોયં પઢિપુણં દલેજ્જ દ્વક્કસ્સ ।

તેનાચિ સે ન સંતુસ્સે દ્વિ દુપ્પૂરણં દમે આયા ॥

વિવિધ પદાર્થોથી ભરેલું આખું વિશ્વ કોઈ એક મનુષ્યને જ આપી દેવામા આવે, તો પણ તેનાથી તેને તૃપ્તિ થાય નહિ. મનુષ્યની તૃષ્ણાઓ એવી દુષ્પૂર છે. [૯-૧૬]

સુવણ્ણરુપ્પસ્સ ડ પચ્ચયા મથે

સિયા હુ કેલ્લસસમા અસંલયા ।

નરસ્સ છુદ્ધસ્સ ન તેહિં કિંચિ

દ્વચ્છા ડ આગાસસમા અણન્તિયા ॥

સોનારૂપાના કૈલાસ જેવા અસંખ્ય પર્વતો પણ સોભી મનુષ્યને પૂરતા નથી. કારણ કે, ઇચ્છા આકાર જેવી અનંત છે. [૯-૪૮]

પુઢ્ઢવી સાલી જવા ચેવ હિરણ્ણં પસુમિત્સહ ।

પઢિપુણ્ણં નાલમેગાસ્સ દ્વિ વિઝ્ઞા તવં ચેરે ॥

ધનધાન્ય સમેત આખી પૃથ્વી કોઈ એક મનુષ્યને જ આપી દે, તો પણ તે તેને પૂરતી થાય નહિ. આમ જાણી નિઝહનો આશરો લેવો એ જ દીક છે. [૯-૪૯]

સલ્લં કામા દિસં કામા કામા આસીંવસોચમા ।

કામે પત્થેમાણા અકામા જન્તિ દોગ્ગહં ॥

કામો શત્યરૂપ છે, કામો વિપરૂપ છે, તથા કામો
ઝેરી 'સર્પ' જેવા છે. એ કામોની પાછળ પડેલા લોકો,
તેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ દુર્ગતિ પામે છે. [૯-૫૩]

દુમપત્તણ પળડુણ જહા નિવડઈ રાઘવનાણ અચણ ।

એવં મંણુયાણ જાંદિયં સમયં ગોચમ મા પમાયણ ॥

વખત જતાં પાકું ચર્મ ગયેલું ખાડનું પાન જેમ
(અચાનક) ખરી પડે છે, તેમ મનુષ્યનું જીવિત પણ
(અચાનક) ખરી પડે છે; માટે હે ગૌતમ ક્ષણ વાર પણ
પ્રમાદ ન કરીશ. [૧૦-૧]

इह इत्तस्मिन्मि आउए जीवियए बहुपचयायए ।

दिहुगाहि रयं दुरे कडं समयं गोचम मा पमायए ॥

આ જીવિત બહુ ચપળ છે તથા વિદ્યોથી ભરપૂર છે;
માટે ક્ષણ પણ પ્રમાદ કર્યા વિના હે ગૌતમ, તું પૂર્વે કરેલાં
કર્મ ખખેરી નાખ. [૧૦-૩]

सर्व्वं विलयिष्यं गीयं सर्व्वं नदं विडम्बियं ।

सर्व्वे आभरणा भारा सर्व्वे वामा दुहावहा ॥

ચાલાભિગમેસુ દુહાવહેસુ ન તં સુહં કામ્મગુણેસુ રાયં ।

વિરત્તકામાણ તવોઢ્ઠાણં જં મિક્કલુણં સીલ્લગુણે રયાણં ॥

બધું ગીત વિલાપ જેવું છે, બધું નાટ્ય વિડંબનારૂપ
છે, બધાં આભરણો ભારરૂપ છે, તથા બધા કામો દુઃખાવહ
છે. હે રાજા! જેમાં મૂર્ખા લોકોને આનંદ આવે છે, તેવા
દુઃખાવહ કામોમાં તે સુખ નથી, જે સુખ કામોથી વિરક્ત
અને શીલગુણોમાં રત એવા તપોધન ભિક્ષુને છે. [૧૩, ૧૬-૭]

નાગો જહા પંકજલાવસનો દટ્ટું ધલં નામિસમેદ તીરં ।

एवं वयं कामगुणेषु गिह्वा न भिक्षुगो मगमणुञ्जयामो ॥

કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથી જેમ કિનારો જેવા
છતાં કાંઈ આવી શકતો નથી, તેમ કામગુણમાં આસક્ત
થયેલા અમે સત્ય માર્ગ દેખવા છતાં તેને અનુસરી શકતા
નથી. [૧૩-૩૦]

अव्भाहयंमि लोगंमि सञ्चओ परिवारिण ।

अमोहाहिं पडन्तीहि गिहंसि न रइं लमे ॥

આરે જાગ્રુથી પીડા પામેલા અને ઘેરાયેલા લોકમાં,
ત્યાં અમોઘ કાળ દોડ્યા જ કરે છે, ત્યાં ઘરમાં રહીને
અમે રતિ નથી મેળવી શકતા. [૧૪-૨૧]

संसयं खलु सो कुणई जो मगे कुणई घरं ।

जत्येव गन्तुमिच्छेज्जा तत्थ कुञ्जेज्ज सासयं ॥

ત્યાં પોતાને હંમેશ રહેવાનું નથી, એવા રસ્તામાં
જે ધર કરે છે, તે ખૂબ છે. માણસે તો ત્યાં પોતાને કાયમનું
જવાનું છે, ત્યાં ધર કરવું જોઈએ! [૧૫-૨૬]

जत्सत्थि मच्चुणा सवस्वं जत्स चत्थि पलायणं ।

जो जाणे न मरिस्सामि सो हु कंखे सुए सिया ॥

જેને મૃત્યુ સાથે મિત્રતા છે, જે તેના
ભાગી શકે છે, અથવા 'હું મરવાનો નથી' એ
છે, તે એવા વિચાર કરી શકે કે, 'આ હું
કરીશ.' [૧૬-૨૭]

રસા પગામે ન નિસેવિયન્વા પાયં રસા દિત્તિકરા નરાણં । ૧

દિત્તં ચ કામા સમભિદવન્તિ દુમં જહા સાટફલં વ પક્ષ્વી ॥

ઘી-દૂધ વગેરે દીપ્તિ કરનારા રસો! યથેચ્છ ન સેવવા;
કારણ કે, જેમ સ્વાદુ કળવાળા વૃક્ષ તરફ પક્ષીઓ
ટાળાળાંધ દોડી આવે છે, તેમ તેવા માણસ તરફ
કામવાસનાઓ દોડી આવે છે. [૩૨-૧૦]

જહા દવગ્મી પટરિન્ધણે વણે સમારુઓ નોયસમં ઉવેદ્ ।

एविन्दियग्मी वि पगाममोद्गो न बम्भयारिस्स हियाय फत्सई ॥

જેમ જાદુ કાઢવાળા વનમાં પવનસ્રવિત સંજગેશે
દાંત્રામિ શાંત થતો નથી, તેમ યથેચ્છ આહાર કરનાર
બ્રહ્મચારીનો ઇન્દ્રિયામિ શાંત થતો નથી. અતિ આહાર
કોઈને હિતકર નથી. [૩૨-૧૧]

કામં તુ દેવીઠિ વિમૂસિયાઠિં ન ચાદયા સ્વોમદ્દં તિગુત્તા ।

तहा वि एगन्तहियं ति नच्चा विवित्तवासो मुणिणं पसत्थो ॥

ભક્ષેને મન, ગાણી અને કાયાનું ઝરાગર રક્ષણ કરતું
હોય, તથા સ્વરૂપવાન અને અલંકૃત દેવીઓ પથુ જેમને
ક્ષોભ પમાડવાને શક્તિમાન ન હોય; પરંતુ તેવા મુનિઓએ
પથુ, અત્યંત હિતકર જાણી, સ્ત્રી વગેરેથી રહિત એવો
એકાંતવાસ જ સ્વીકારવો. [૩૨-૧૬]

एए य संगे समइक्कमित्ता सुदुत्तरा चेव भवन्ति सेसा ।

जहा महासागरमुत्तरित्ता नई भवे अवि गंगासमाणा ॥

જેઓ કામવાસનાને તરી શક્યા છે, તેઓને ગાંડીની
થીજ વાસનાઓ છોડવી સહેલી છે. મહાસાગર તરી

નાગો જહા પંકજલાવસનો દટ્ટું થલં નામિસમેદ્ તીરં ।
 एवं वयं कामगुणेषु गिद्धा न भिक्षुगो मगमणुव्रयामो ॥

કાદવમાં ખૂંચી મથેલો હાથી જેમ કિનારો જેવા
 છતાં કડિ આવી શકતો નથી, તેમ કામગુણમાં, આસક્ત
 થયેલા અમે સત્ય માર્ગ દેખવા છતાં તેને અનુસરી શકતા
 નથી. [૧૩-૩૦]

अव्माहयंमि लोगंमि सञ्चओ परिवारिए ।

अमोहाहिं पटन्तीहिं गिहंसि न रइं लमे ॥

ચારે ગાજીથી પીડા પામેલા અને ઘેરાયેલા લોકમાં,
 જ્યાં અમોઘ કાળ દોડ્યા જ કરે છે, ત્યાં ઘરમાં રહીને
 અમે રતિ નથી મેળવી શકતા. [૧૪-૨૧]

संसयं खलु सो कुणई जो मगो कुणई घरं ।

जत्येव गन्तुमिच्छेज्जा तत्थ कुब्बेज्ज सासयं ॥

જ્યાં પોતાને હંમેશ રહેવાનું નથી, એવા રસ્તામાં
 ને ધર કરે છે, તે મૂર્ખ છે. માથુસે તો જ્યાં પોતાને કાયમનું
 જવાનું છે, ત્યાં ધર કરવું જોઈએ! [૧૫-૨૬]

जत्सत्थि मच्चुणा सवस्वं जत्स चत्थि पलायणं ।

जो जाणे न मरिस्सामि सो हु कंखे सुए सिया ॥

જેને મૃત્યુ સાથે મિત્રતા છે, જે તેના હાથમાંથી
 ભાગી શકે છે, અથવા ‘હું મરવાનો નથી’ એવું ને જાણે
 છે, તે એવો વિચાર કરી શકે કે, ‘આ હું આવતી કાલે
 કરીશ.’ [૧૬-૨૭]

રસા પગામે ન નિસેવિયઝ્વા પાયં રસા દિત્તિકરા નરાણં ।

દિત્તં ચ કામા સમભિદવન્તિ દુર્મં જહા સાઝફલં વ પક્ષી ॥

ધી-દ્વધ વગેરે દીપ્તિ કરનારા રસો યથેચ્છ ન સેવવા;
'કારણ કે, જેમ સ્વાદુ ફળવાળા વૃક્ષ તરફ પક્ષીઓ
ટાળાગ્રંથ દોડી આવે છે, તેમ તેવા માણસ તરફ
કામવાસનાઓ દોડી આવે છે. [૩૨-૧૦]

જહા દવગ્ગી પઝરિન્ધણે વણે સમારુઓ નોપસર્મં ઝવેઈ ।

અવિન્દિયગ્ગી વિ પગામભોઢ્ઢો ન વસ્મયારિસ્સ હિયાય કરસઈ ॥

જેમ બહુ કાષ્ટવાળા વનમાં પવનમુદિત સર્પગેસો
દાંવામિ શાંત થતો નથી, તેમ યથેચ્છ આહાર કરનાર
બહુચારીનો ઇર્ષ્યામિ શાંત થતો નથી. અતિ આહાર
કાષ્ટને હિતકર નથી. [૩૨-૧૧]

કામે તુ દેવીઠિ વિમૂસિયાઠિં ન ચાઢ્યા સ્વોમઢ્ઢં તિગુત્તા ।

તહા વિ અગ્ગન્તહિયં તિ નચા વિવિત્તવાસો મુણિણં પસત્થો ॥

ભક્ષેને મન, વાણી અને કાયાનું બરાબર રક્ષણ કરતું
હોય, તથા સ્વરૂપવાન અને અર્ધકૃત દેવીઓ પણ જેમને
ક્ષોભ પમાડવાને શક્તિમાન ન હોય; પરંતુ તેવા મુનિઓએ
પણ, અત્યંત હિતકર બાણી, સ્ત્રી વગેરેથી રહિત એવા
એકાંતવાસ જ સ્વીકારવો. [૩૨-૧૬]

અથ ચ સંગે સમઢ્ઢકમિંત્તા સુદુત્તરા ચેવ મવન્તિ સેસા ।

જહા મહાસાગરમુત્તરિત્તા નઈ મવે અવિ ગંગાસમાણા ॥

જેઓ કામવાસનાને તરી શક્યા છે, તેઓને બાકીની
બીજી વાસનાઓ છોડવી સહેલી છે. મહાસાગર તરી

જનારાને ગંગા જેવી મોટી નદીનો પણ શો હિસાબ !
[૩૨-૧૮]

આલસો થીજનાદળ્લો થીરુહા ય મળોરમા ।

સંયવો ચેવ નારીણં તાસિં હિન્દિયદરિસણં ॥

કૂદયં રૂદયં ગીયં હાસમુત્તાસિયાણિ ય ।

વગીયં મત્તપાણં ચ અદ્દમાયં પાણમોયણં ॥

ગત્તમૂસણમિદ્દં ચ કામમોગા ય દુજ્જયા ।

નરસ્સત્તગવેસિરસ વિસં તાલરુડં જહા ॥

[અહ્યર્થની વાડા:] સ્ત્રીઓથી સંકીર્ણ થઈ, મનોરંજક સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીઓનો પરિચય, તેઓની ઇચ્છિયોનું નિરીક્ષણ, તેઓનું કૃન્નિત, રૂદિત, ગીત, હાસ્ય, તેઓની સાથે ભોજન અને ખેડક, રસદાર ખાનપાન અને પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન, શરીરની ટાપટીપ, અને શબ્દાદિ પાંચ વિષયોમાં આસક્તિ — એ આત્મભગવેધી અહ્યારી માટે તાલપુટ વિષ જેવાં છે. [૧૬, ૧૧-૩]

જહા ય અણ્ડપ્પમવા વલાગા અણ્ડં વૂલાગપ્પમવં જહા ય ।

એમેવ મોહાયયણં સુ તણ્હા મોહં ચ તણ્હાયયણં વયન્તિ ॥

જેમ જગલી ઈડામાંથી પેદા થાય છે, અને ઈંડું જગલીમાંથી પેદા થાય છે, તેમ મોહનું ઉત્પત્તિસ્થાન તૃષ્ણા છે, અને તૃષ્ણાનું ઉત્પત્તિસ્થાન મોહ છે. [૩૨-૬]

દુવલં હર્યં જસ્સ ન હોદ્દ મોહો મોહો હઓ જસ્સ ન હોદ્દ તણ્હા ।

તણ્હા હયા જસ્સ ન હોદ્દ લોહો લોહો હઓ જસ્સ ન કિંચણાદં ॥

જેનો મોહ નથી, તેનું દુઃખ ગયું; જેને તૃષ્ણા નથી તેનો મોહ ગયો; જેનામાં લોભ નથી, તેની તૃષ્ણા ગઈ; અને જેનું કાંઈ નથી, તેને લોભ નથી. [૩૨-૮]

કિરિયં ચ રોયઈ ધીરે અકિરિયં પરિવ્રજણ ।

દિદ્વોષ દિદ્વોસંપન્ને ધમ્મં ચરસુ દુચરં ॥

શુદ્ધિમાન પુરુષ ક્રિયામાં. રુચિ રાખે છે, અને અક્રિયાનો ત્યાગ કરે છે. શ્રદ્ધાયુક્ત માણસે શ્રદ્ધા અનુસાર કંઈ પણ ધર્મનું પણ આચરણ કરવું. [૧૮-૩૩]

જહા મેહે પલિત્તમ્મિ તત્સ મેહસ્સ જો પહ્ ।

સારમણ્ઢાગિ નીમેહ અસારં અવજ્ઞહ ॥

એવં લોણ પલિત્તમ્મિ જરાણ મરણેણ ય ।

અપ્પાણં તારહસ્સામિ તુમ્હેહિ અણુમન્નિઓ ॥

જ્યારે ધર સળગે છે, ત્યારે ધરનો ધાગી તેમાંથી સારવસ્તુઓ લઈ લે છે અને અસારવસ્તુઓ જતી કરે છે; તેમ જરા અને મરણથી સળગેલા આ સંસારમાં તમારી (વડીલજનોની) અનુમતિથી મારા આત્માને તારવા ઇચ્છું છું. [૧૯, ૨૨-૩]

અપ્પા નઈ વેયાળી અપ્પા મે કૂલ્હસામલી ।

અપ્પા કામદુહા ઘેણૂ અપ્પા મે નન્દણં વણં ॥

અપ્પા કત્તા વિકત્તા ય દુક્કણ ય સુહાણ ય ॥

અપ્પા મિત્તમમિત્તં ચ દુપ્પદ્વયસુપદ્વિઓ ॥

આપણે આત્મા જ નરકની વૈતરણી નદી તથા કુટ
 શાત્મકી વૃક્ષ છે; આપણે આત્મા જ સ્વર્ગની કામદુધા
 ધેનુ ધયા નંદનવન છે. દુઃખો અને સુખોનો આત્મા જ
 કર્તા અને વિકર્તા છે. સારે માર્ગે જનારો આત્મા જ
 મિત્ર છે, અને ખરાબ માર્ગે જનારો આત્મા જ શત્રુ છે.
 [૨૦,૩૬-૭]

वेद्या अहीया न भवन्ति ताणं मुत्ता दिया निन्ति तमं तमेणं ।
 जाया य पुत्ता न हवन्ति ताणं को णाम अणुमन्नेज्ज एयं ॥

ભણેલા વેદો બચાવી શકતા નથી, જમાડેલા વ્રાહ્મણો
 અંધારામાંથી અંધારામાં લઈ જાય છે. સ્ત્રીઓ અને પુત્રો
 પણ રક્ષણ કરી શકતા નથી; તે કાંઈ એ બધાંને સ્વીકારે ?
 [૧૪-૧૨]

पसुबन्धा सञ्चवेया य जट्टं च पायकम्मुगा ।

न तं तायन्ति दुस्सीलं कम्माणि बलयन्ति हि ॥

પશુઓને ધણમાં બાંધવાં અને હોમવાં વગેરે યજ્ઞકર્મો,
 તથા તેમનું વિધાન કરનારા બધા વેદો પાપકર્મનાં કારણરૂપ
 હોઈ, દુસ્સીલ માણસને બચાવી શકતાં નથી. કર્મો જ
 આ જગતમાં બળવાન છે. [૨૫-૩૦]

न हु पाणवहं अणुजाणे मुच्चेज्ज कयाइ सञ्चदुक्खवाणं ।

एवारिएहि अक्खायं जेहि इमो साहुवम्मो पन्नतो ॥

પ્રાણીઓનો વધ કરનાર-કરાવનાર કદી સર્વ
 દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. એવું આ શુંદર ધર્મ
 ઉપદેશનારા આર્ય પુરુષોએ કહ્યું છે. [૮-૮]

શુભાધિતો

ન વિ મુઠિહણ સમળો ન ઓંકારેણ વમ્મળો ।

ન મુગી રણગાસેણં કુસચીરેણ તાવસો ॥

સમયાદ સમળો હોઈ વમ્મચેરેણ વમ્મળો ।

નાળેગ ડ મુગી હોઈ તવેણ હોઈ તાવસો ॥

કમ્મુગા વમ્મળો હોઈ કમ્મુગા હોઈ સ્વતિઓ ।

વહસો કમ્મુગા હોઈ સુદો હવહ કમ્મુગા ॥

માત્ર મુંડાવાથી શ્રમણ થવાય નહિ, માત્ર
લોકારથી બ્રાહ્મણ થવાય નહિ, માત્ર અરણ્યવાસથી મુનિ
થવાય નહિ, અને માત્ર દાબનાં વસ્ત્રથી તાપસ થવાય નહિ.
પરંતુ, સમતાથી શ્રમણ, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ, જ્ઞાનથી મુનિ,
અને તપથી તાપસ થવાય. કર્મથી જ માણસ બ્રાહ્મણ
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર થાય છે. [૨૫, ૩૦-૩]

નાળસ્સ સઙ્ગસ્સ યગાસગાદ અજ્ઞાણમોહસ્સ વિવઙ્ગણાદ ।

રાગસ્સ દોસસ્સ ય સંત્વણં ઇગન્તસોક્કલં સમુવેદ મોક્કલં ॥

સર્વપ્રકારના જ્ઞાનને નિર્મળ કરવાથી, અજ્ઞાન અને
મોહને ત્યાગવાથી, તથા રાગ અને દેવનો ક્ષય કરવાથી
એકાંતિક સુખથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. [૩૨-૨]

તત્સેસ મગ્ગો ગુરુવિદ્ધસેવા વિવઙ્ગણા વાલજણસ્સ દૂરા ।

સન્નાયદગન્તનિસેવણા ય મુત્તથસંચિન્તિત્તયા ધિર્હિ ય ॥

તેનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે: સદ્ગુરુ અને જ્ઞાનવદ્
પુરુષોની સેવા કરવી; અજ્ઞાનીઓનો સંગ દૂરથી જ ત્યાગવો;
એકાગ્રચિત્તથી સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો; તેના અર્થનું ચિંતન
કરવું; અને ચિત્તની સ્વસ્થતાપા કૃતિ કેળવવી, [૩૨-૩]

સૂચિ

અકમંબૂમિ ૨૬૧
અકલેવરચેત્રી ૫૧
અકામગરણ ૨૫૮
અક્રિયાવાદ ૬૪, ૬૭
અગ્નિજ્વો ૨૫૬
અધાની કમ ૧૭૮
અજીવ દ્રવ્ય ૨૫૨
અજ્ઞાનવાદ ૬૪
અધર્મ દ્રવ્ય ૧૬૨, ૧૬૬, ૨૫૪
અનંતાનુબંધી (કપાય) ૧૭૫, ૧૬૪
'અનંત' વર્ગ ૪૬, ૫૨
અનાદિઅ દેવ ૫૭
અનુપ્રેક્ષા ૪૬ (ભુઓ સ્વાધ્યાય)
અનુભાવબંધ ૨૨૬
અપ્રમાદ ૧૬-૨૧
અર ૬૬
અરિષ્ટનેમિ ૧૨૩
અવગાહ ૧૬૩
અવધિજ્ઞાન ૧૩૧, ૧૬૮
અવસર્પિણી ૨૩૭
અવિનીત ૫૨
અવિરતિ ૧૭, ૨૨૫
અસમાધિ-નાં સ્થાન ૨૧૨
'અસંખ્યેય' વર્ગ ૪૬, ૫૨
અસંયમ-ના પ્રકાર ૨૧૧
અસિપત્રવન ૧૦૬
અસ્તિકાય-૧૭૪, ૨૫૫

અંત-ચાર, બોધિનાં ૧૬; -દશ,
ઉત્તમ ૧૬; -ત્રય ૧૩૨, ૧૭૪;
-વિદ્યા ૩૬; -વિકારવિદ્યા ૮૬
અંતરાયકર્મ ૧૬૧, ૨૨૬
અંતરીક્ષ વિદ્યા ૮૫
અંતર્મુદ્ધત ૨૩૦
અંધકટુષ્ઠિ ૧૨૮
અદિંસા ૩૬, ૬૩
આકાશ ૧૬૨, ૧૬૬, ૨૨૫; -ના બે
બેદ ૧૭૦
આકાશગંગા ૧૦૪
આચારાંગ ૨૧૨
આચાર્ય -વગેરે દશ ૨૦૭
આત્મા ૭૭
આભિનિબોધિક જ્ઞાન ૧૬૮
આભિયોગિક ભાવના ૨૫૭
આયુષકર્મ ૧૮૨, ૨૨૮
આરંભ ૧૪૩
આર્તધ્યાન ૧૬૪, ૨૦૪, ૨૩૬
આર્ય -ત્વ ૬૪; -ધર્મ ૬૪
આલોચના ૧૭૭, ૨૦૩, ૨૦૬
આસુરી-દિશા ૩૦; -ભાવનાં ૨૫૮;
-ચોતિ ૩૫
આસ્રવ ૧૦૭, ૧૬૩, ૨૦૨
આંતરદ્રીપ ૨૬૧
આંજેશ ૨૫૬
ઇશ્વર ૭૫

ઈદ્ર ૩૬,૫૬,૧૨૮
 ઈર્ષ્યાપિત્રિક ૧૬૨,૧૬૫
 ઈષત્પ્રાગ્ભાર ૨૫૧
 ઇમલોકો ૮૬
 ઇમસેન ૧૨૩
 ઇચ્છેદવાદ ૨૦
 ઇતરગુણ ૧૫૧
 ઇત્પાદન દોષ ૧૪૧
 ઇત્સર્પિણી ૨૩૭
 ઇદાયન ૬૬,૬૯
 ઇદ્ગમ દોષ ૧૪૧
 ઉપધાન ૨૩૬
 'ઉપયોગ' ૧૬૩
 ઉપસર્ગ -ત્રણ ૨૦૯
 ઉપસંપદા ૧૫૧
 એકેન્દ્રિય જીવ ૪૯
 ઔષોપધિ ૧૪૨
 ઔદારિક શરીર ૧૬૩,૧૬૬
 ઔપમહિકોપધિ ૧૪૨
 કદંબવાલુકા નદી ૧૦૯
 કપિલ મુનિ ૩૨-૭
 કમલાવતી ૭૫,૮૧
 કરકંડુ રાજ ૪૫,૬૬,૬૯
 કર્ણટ ૨૦૫
 -કર્મ -ના આઠ પ્રકાર ૧૭૮; -ના
 દેતુઓ ૧૭,૨૮,૨૨૫; -ભૂમિરૂપ
 કલિંગ દેશ ૪૫,૬૬
 કપાય ૧૭,૨૬,૪૬,૨૦૬,૨૨૫
 કંથક ૫૫
 કંઠપંખાવના ૨૫૭

કંપિલપુર ૬૬,૭૦
 કંબોજ ૫૫
 કાપોતી વૃત્તિ ૧૦૪
 કામદુવા માય ૧૧૪
 કાય -જ, જીવના (જીઓ જીવ)
 કાયંચુત્સર્ગ ૨૦૪
 કાયરિયતિ ૪૬,૨૬૩
 કાયોત્સર્ગ ૧૫૫,૧૭૬,૨૦૪
 કાર્મણુ શરીર ૧૬૩,૧૬૬
 કાલ ૧૬૨.૧૭૦,૨૨૫,૨૬૭-૭૦
 કાલિન્દર પર્વત ૭૦
 કાશી ૭૦; -રાજ ૬૬,૬૯
 કારયપ ૧૪૬
 કાંપિલ્ય નમર ૯૨
 કિલ્લિપિક દેવ ૧૦૬,૨૫૮
 કુરર પક્ષી ૮૨,૧૧૬
 કુલેટ વિદ્યા ૧૧૬
 કુંધુ રાજ ૬૬
 કેવલજ્ઞાન ૧૬૮; -દર્શન ૧૬૧,૧૬૭
 કેવલીકર્મીસ ૧૮૬,૧૮૬,૧૬૩
 કેશવ ૧૨૨,૧૨૩
 કેશીકુમાર ૧૩૦ ઇ૦
 કેસર કથાન ૬૨
 કોષ્ટક કથાન ૧૩૨
 કૌતુકકર્મ ૧૨૪,૨૫૭
 કૌશલિક રાજ ૬૩
 કૌશાંબી ૧૧૨
 કિયા -પાંચ ૨૦૬, -વાદ ૬૪,
 ૬૭; -ચાન ૨૧૧
 ક્ષાત્રિક સમ્યક્ત્વ ૧૭૬

ખેટ ૨૦૫

મણુધર ૧૫૮

મણુરાજ ૮૬

મદ્બાલી ૯૪

મર્ગ ૧૫૮

મંધન સર્પ ૧૨૮

મંધદરતી ૧૨૪

મારવ -ત્રણ ૧૦૭, ૨૦૮

માંધાર ૪૫, ૯૬

મુણ ૧૬૨, ૧૬૬; -સાધુના ૨૧૨;

-સ્થાન ૧૭૨

મુક્તિ ૪૬, ૧૩૯ ઇ૦

મોત્તરકર્મ ૨૨૬

મોત્તમ ૪૮, ૯૪, ૧૩૧ ઇ૦

પાતી કર્મ ૧૭૮

ચક્રવર્તી -નાં રત્ન ૫૬

ચર્ચા -સાધુની ૧૫૦ ઇ૦

ચંપાનગરી ૧૧૮

ચાતુર્યામિ ૧૩૨

ચારિત્ર ૪૬, ૧૩૪, ૧૬૧, ૧૬૮; -ના

પાંચ પ્રકાર ૧૬૬ ઇ૦;

-મોહનીય ૪૬, ૧૭૨

ચિત્ર ૬૮ ઇ૦

ચૂલ્કાગીરાણી ૬૯

ચૈત્ય ૩૯, ૧૧૦

છન્દસ ૧૬૮, ૧૭૨

નય ૯૬, ૯૯; -યોષ ૧૪૪

નંબુદ્રીપ ૫૭, ૨૬૧

નિન ૧૬૮, ૧૭૨

નવ -ના બે પ્રકાર ૨૪૭; -કાય, છ

૬, ૬૬, ૧૬૨; -બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ

ઇન્દ્રિય, ચાર દ્વિય, નવચર,

ખેચર, સ્થલચર ૨૬૦; -ત્રસ,

મ્યાવર ૨૪૭-૯; -પંચેન્દ્રિય,

નારજી, તિર્યગ ૨૪૮; -સંમૂર્તિમ

મનુષ્ય, દેવ ૨૪૬; -મુક્ત ૨૫૩;

-પૃથ્વીકાય, જગકાય, વનસ્પતિ-

કાય, સાધારણશરીરી ૨૬૩; -ની

આયુષ્યરિધિતિ, બવરિધિતિ;

-નો પુનરાગમનકાળ ૨૬૩

ન્યોતિપાંગ ૧૪૮

ન્યોતિઠ્ઠેવો ૨૬૧

જ્ઞાતપુત્ર ૯૬, ૨૫૬

જ્ઞાતાધર્મકથા ૨૧૧

જ્ઞાન ૧૩૪, ૧૬૧; -ના પાંચ પ્રકાર

૧૬૮; -(વિશેષબોધ) ૧૯૩, ૧૯૭

જ્ઞાનોવરણીયકર્મ ૧૯૧, ૨૨૬

તત્ત્વ -નવ ૧૬૩

તપ ૪૬, ૨૦૬; -ના પ્રકાર ૧૯૮-૨૦૯

તાત્પર્ય વિષ ૮૬

તિલુક -૫૬ ૬૧; -ઉદ્યાન ૧૩૨

તેજસ શરીર ૧૯૩, ૧૯૬

તુલ્યપંચક ૧૩૩

દર્શન ૭૯, ૧૦૮, ૧૩૪, ૧૬૧, ૧૬૮,

૧૭૫; -નાં દસ કારણ ૧૬૪; -નાં

લક્ષણ ૧૬૬; -વાળાનો અગ્ર્યાર

૧૬૬; -(સામાન્યબોધ) ૧૯૩,

૧૯૭; -મોહનીયકર્મ ૪૬, ૧૭૧

દશનાવરણીયકર્મ ૧૯૧, ૨૨૭

દશાણ્ ૭૦, ૯૬; -બદ્ધ ૯૬, ૯૯

- दशाहं १२२
 दशाश्रुतकेय २१२
 दंड - तल्लु १०७, २०८; - विद्या ८६
 'दिव्यपात्री' वर्ष ६५
 देव - ना वर्ग २१२
 देवकी १२२
 होशुं ६६ देव १०१, १०६, ११६
 द्रव्य १६२, १६६
 द्रोक्षुमुप २०५
 द्वारिका १२५
 द्विमुप ४५, ६६
 धर्म ४७, २१०; - अस्तिकाय १६२,
 १६६, २५४; - ध्यान १६४,
 २०४, ३३६
 ध्यान - आर १६४, २०४, २२९
 नग्नतिशाल ४५, ६६
 नग्नवेश (साधुपत्नी) ११७
 नपुंसकवेद ४६, १७७
 नभिराल ३८-४७, ६९
 नय १३४, १७४
 नक्षत्राल १२८
 नंदनयन ११४
 नंदीधाम ५५
 नामकर्म १८७, २२८
 निदान १७८
 निमित्तशास्त्र ११९
 'नियाल्लु' ६६
 निर्मा १६३
 निश्चयनय १३४
 नीलपर्वत ५७
 नोठपाय ४६
 पद्मगुह्य ६६
 पश्चिम अध्यात्मिक देव २१३
 परमात्मा १७७, २५३
 परिषद १०-५; - नय ४६
 पर्याय १६२, १६६
 पापशास्त्र २१३
 पार्श्वनाथ १३१
 पालित ११८
 पांयाल ४५, ७१, ६९
 पिङ्गु ११८
 पुद्गल १६२-३, १७०
 पुत्रुपवेद ४६, १७७
 पुरीमताल ६६
 'पूर्व' वर्ष ५२
 पौरुषी १५१
 पौषध ४२
 प्रकृतिबंध २२९
 प्रतिकर्म १७६, २०९
 प्रतिमा - कृपासकनी २१०; - सिद्धनी
 २११
 प्रतिलेखना १५२
 प्रत्याख्यान १८०
 प्रदेशबंध २२९
 प्रभात १७४
 प्रभाद १७, २२५
 प्रवचनमाता १३६ छं०, १७६
 प्रातः - दश २०६
 प्राणी - छ वर्ग २१०; - १४ वर्ग २११
 प्रायश्चित्त - दश २०३, २०९

અણ્નદ્ર ૧૦૧	મહાપદ્ય ૯૬, ૯૯
અણ્નદ્રીકુમાર ૧૦૧	મહાખત્ર ૯૬, ૯૯
અલ્પ ૨૧૨	‘મહાપાલી’ ૯૫
અભય ૮૭-૯, ૨૧૦, ૨૧૧; અને	મહાપ્રાણ વિમાન ૯૫
આહાર ૨૧૯	અંબજર્મ ૧૨૪
અભિદત્ત ૬૯ ૪૦.	મંડિકુક્ષિ ચેત્ય ૧૧૧
અભિલોક ૯૫	મંત્રવિદ્યા ૮૬
અભિયુ ૧૪૬	મંદરગિરિ ૫૭
અક્ષત્રેત્યાખ્યાન ૨૫, ૧૮૫	મરિણાંતિક સંલેખના ૧૫૪
અદ્રા ૬૩	મિથિલા ૩૮
અયરથાન, સાત ૨૧૦	મિથ્યાત્વ ૧૭, ૫૦, ૨૨૫
અરત ૯૬, ૯૯	મિથ્યાદર્શન ૧૭૮
અવનવાસી, દશ ૨૬૧	મૂલ - ગુણ ૧૫૧; -વિદ્યા ૮૬
અવસ્થિતિ ૪૯, ૨૬૩	મૃગા ૧૦૧; -પુત્ર ૧૦૦ ૪૦
આરંભ ૫૧૧ ૨૦	મોક્ષ ૧૬૩
આવના ૪૭, ૨૧૨, ૨૫૭	મોહ -નાં રથાન ૨૧૩; -ભાવના
અિક્ષા ૭, ૮૪, ૧૫૪; -ના નિયમ	૨૫૮
૨૧૦; -નાં કારણો ૨૧૦	મોહનીયકર્મ ૩૮, ૪૬, ૧૯૧, ૨૨૮
ભોગરાજ ૧૨૮	મ્લેચ્છ ૫૦
ભોગલોક ૮૬	યજ્ઞ ૬૬, ૧૪૪
ભૌમવિદ્યા ૮૫	યજ્ઞાખ્યાત આરિત્ર ૧૬૮, ૧૮૯
મગધ ૧૧૦	યોગ ૧૭, ૬૬, ૨૧૬, ૨૨૫-૬
મધવત્ ૯૬, ૯૯	રથનેત્રિ ૧૨૨ ૪૦
મહંબ ૨૦૬	રામ ૧૨૨
મતિજ્ઞાન ૧૬૮	રૂપિણી ૧૧૯
મદ્ર, આઠ ૨૧૦	રૈવતક ૧૨૫
મનઃપર્યાયજ્ઞાન ૧૬૮	રોહિણી ૧૨૨
મનુષ્યલોક ૫૮, ૨૬૧	રોહિત ૮૧
મરણ -સદાગ અને અસદાગ ૨૨-૫;	રૌદ્રધ્યાન ૧૯૪, ૨૦૪, ૨૩૬
-બાલ ૨૫૮	લક્ષણ -વિદ્યા ૮૫; -શાસ્ત્ર ૩૬

ववल् समुद्र ५८, २११
 वेश्या १७, २३३-४३
 वज्रमलनाराय सँदनन १२६
 वज्रवाहुता १०६
 वर्धमान १३२; -ग्रह ४१
 वसुदेव १२२
 वस्त्रच्छेदविद्या ८५
 वायुध्व २५६
 वाराणसी ११, १४४
 वासिष्ठि ७६
 वासुदेव ५१, ६७
 वारुणविद्या ८१
 विकथा, चार २०६
 विजय ६९, ६६; -योग १४५
 विदेह ४४-५, ६९
 विनय ३; -वाद ६४, ६७
 विनीत ५३
 वृष्णि १२५
 वेद ७५, १४५; -वित् ८३
 वेदनीय २२८
 वेतसली १०६, ११४
 वैद्यविद्या ८९
 वैमानिक देव २९२
 वैश्रमज्ज १२८
 व्यवधान १८३
 व्यवहारनय १३४, २१२
 व्यंतर देव २६१
 प्रत -पांथ २०६
 शब्द १७१
 शरीर, पांथ १६३

शशाङ्गपुरुष ६७
 शल्य, तल १०७, १७७, २०८
 शास्त्रादी वृक्ष १०६, ११४
 शाश्वतवादी २०
 शास्त्रज्ञ, साधो ५३-८
 शांतिनाथ ६९, ६६,
 शिक्षामत २४
 शुद्धध्यान १८३, १८९, १६३, १६४,
 २०४, २३९
 शैक्ष २०७
 शैलेरी इला १८९, १६२,
 शौर्यपुर १२२
 आवस्ती १३२
 सुनज्ञान १३१, १९८
 श्रेष्ठि ११०
 श्रेणी तप १६६, २०५
 यद्योदायन ५९
 समर ६९, ६६
 सनत्तुभार ९६, ६९, ६६
 समयतुंरस्यरक्षण १३०
 समारंभ १४३
 समिति ३९, ४९, १३६ ६०
 समुद्र -पाव ११८; -विजय १२२
 सम्यक्तत्व ७६, १९४, १७५-९
 सम्यग्दर्शन ७६
 सर्वायसिद्ध २५१
 'संभवेय' वर्ष ४६, ५२
 संज्ञा, चार २०६
 संज्ञा ९८ ६०
 संभूति ७६ २४६

સંયત ૯૨
 સંરંભ ૧૪૩
 સંલેખના ૨૫૬
 સંવત ૪૬, ૬૬, ૧૬૩
 સામાજિકો ૫૭
 સામાયિક ૨૪, ૧૬૭, ૧૭૬
 સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ૧૧૫
 સાંપ્રતાયિક ક્રમ ૧૬૫
 સિદ્ધ ૨૫૦-૨; ના ગુણ ૧૮૫
 સીતાનદી ૫૭
 સુગ્રીવ ૧૦૧
 સુદર્શન ૫૭
 સુવ્રહ્મતાંગ ૨૧૧-૨

સ્તુતિમંગલ ૧૫૫
 સ્ત્રી ૧૨, ૩૫, ૨૨૦; -વેદ ૪૬, ૧૭૭
 સૌન્દર્ય ૯૬
 સ્થવિર ૧૫૮
 સ્થિતિબંધ ૨૨૬
 સ્વપ્ન -વિદ્યા ૮૫, ૧૧૫;
 -શાસ્ત્ર ૩૬
 સ્વયંભૂરમણ ૫૮
 સ્વરવિદ્યા ૮૫-૬
 સ્વાધ્યાય, પાંચ ૧૫૧, ૧૮૧
 હરિકેશ બલ ૫૬
 હરિષેણુ ૯૬, ૯૯
 હરિતનાપુર ૬૯, ૭૩

સંયત ૯૨
 સંરંભ ૧૪૩
 સંલેખના ૨૫૬
 સંવત્ર ૪૬,૬૬,૧૬૩
 સામાજિકો ૫૭
 સામાયિક ૨૪,૧૬૭,૧૭૬
 સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ૧૧૫
 સાંપ્રતાયિક કર્મ ૧૬૫
 શિષ્ય ૨૫૦-૨; ના ગુણ ૧૮૫
 સીતાનદી ૫૭
 સુગ્રીવ ૧૦૧
 સુદર્શન ૫૭
 સૂત્રતાંગ ૨૧૧-૨

સ્તુતિમંગલ ૧૫૫
 સ્ત્રી ૧૨,૩૫,૨૨૦; -વેદ ૪૬,૧૭૭
 સૌવીર ૬૬
 સ્થવિર ૧૫૮
 સિયતિખંધ ૨૨૬
 સ્વખ -વિદ્યા ૮૫,૧૧૫;
 -શાસ્ત્ર ૩૬
 સ્વયંભૂરમણ ૫૮
 સ્વરવિદ્યા ૮૫-૬
 સ્વાધ્યાય, પાંચ ૧૫૧,૧૮૧
 હરિકેશ બલ ૫૬
 હરિગેણુ ૬૬,૬૬
 હરિતાપુર ૬૬,૭૩